

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રા. ૧૦૦૦
પ્રવાસ મે-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬
પ્રસિદ્ધિ ઓગસ્ટ ૧૯૨૭
કિંમત રૂ. ૧-૯૫૦

આમદાવાદ-સલાપોસ ફાઈ,
ધિ ટાયમ્સ કમ્યુનિલિ પ્રોપ્રિય પ્રેસમા
પરીજ દેવીગસ છબનલાલે ગબિયુ

આમુખ.

તા. ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રોજ સ્ટીમર રજપુતાનામાં બેઠો ત્યાંથી દરેક મેલમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો. તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા સ્નેહી સ્વજનને મારી મુસાફરીનો કાર્ધક ખ્યાલ આપવાનો હતો. આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે મારાં મદર પત્રો. મારા સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યા હતાં તેથી અને ધણી સગવડ થઈ પડી.

નવું લખવાનો મમય નહોતો. તાજેતર વિચારે નોંધેના તે વખારે હીક લાગ્યા. બાપા ધરમતુ છે તે પણ એક ગીતે ગોચ્ય ગણાય અમલ છપાવવા માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમા પ્રાકૃતતા દર્શે તો નૈમર્ગિકતા પણ જરૂર આવૂંમ પડશે. ઉપોદ્ધાનનો ભાગ પાછા વળતી વખત સ્ટીમરમાં લખ્યો. અહીં આવીને તો માત્ર છેવટની આનુક્રમણિકા (ઇન્ડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી કરી છે.

ગુજરાતી બાપામા પ્રવાસના પુસ્તકોની તંગી ધણી છે, જનારને નકામો ખર્ચ થયો થાય છે અને દૈનિક વાર દૂર દેશ જવામાં કસપનામાં અનેક મુસીબતો ધારી લેવાય છે. એ સખખ-માં કાર્ધક દક્ષીણ લેખયોગી થઈ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેલી છાપ આમ પુસ્તકમારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે. તે કાર્યની સમાલોચના ઉપરની દક્ષીણ લક્ષમાં ગખી થવી ગોચ્ય છે.

દરિયનું અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે પડેલો થઈ ગયો છે તે અમલ ઉદ્દેશ પચાકારે દોષને થયેલ છે. શિષ્ટ ભાષા દોષનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી.

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિયાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાર્ડયુકે નફસા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુલભ છે. ઈંગ્લિશ ભાષા પરનો કાબુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. ફ્રેન્ચ ભાષા આવડતી હોય તો અગવડમાં ઝોર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાથી થઈને લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજજીવનના વિચારવાં જેવાં છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ બોગવે છે તેનાં અતર્જિત કારણોમા ઉતરવા જેવું છે, વર્ષોથી ચાલી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સરચાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જોવા યોગ્ય છે-ધારું જોવા જાણવા સમજવા જેવું છે. તેમની વ્યવસ્થાસક્તિ, સોસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ સુદા પર અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ પુરતકતું કદ વધી જવાથી આ અમમા દાખલ કર્યા નથી. મોજ-શોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ધણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ધણી જોવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ અચનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ બતાવે છે. 'સંસ્મરણ' નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતા પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાયું તેની નોંધ અને તે પર લખાયેલી ટીકા અવારનવાર જોવામાં આવશે. કેવળ પ્રવાસ-

વર્ણનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, કારણકે ગાંધીજીએ અંગ્રેજીમાં તો સુવચન છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજી અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાંબે વખતે સ્મરણ-શક્તિને તરફી આપવી પડતી નથી. વિદ્યાપત-પુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યો પ્રથમ દર્શને થી અસર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે. અનેક આસારિક બાબતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઈ જવા બવામણ છે. વિદ્યાપતમાં સર્વ સાફ છે એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ ક્ષીપવા જેવું બહુ છે એમ મને લાગ્યું છે. ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાંથી સારાનું ઘડણ અને અતુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અગવડે અંધ સંખ્યાથી સંતોષ માન્યો છે. પુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સારો જથ્થો બર્ધ આપ્યો છું. મારા 'સ્મરણો' એનાથી તાજાં રહે છે.

ગુર્જરજનતાની આ રીતે કાર્ડ સેવા ચર્ધ શકે તો ને પણ એક પ્રકારનું સાક્ષ્ય ગણવાની હોસમાં આ નૈવેદ્ય ધરું છે.

નાળાએરી પૂર્ણિમા, સ. ૧૯૮૩ }
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીડીંગ. }
તા. ૧૩-૮-૧૯૨૭

મો. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો

ના

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠાંક.
વરસાઈજિના કુવારા. (વરસાઈજિ-કા-સ) ૮૧
સેંટ પૉલ્સ ક્રેધીકુલ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ૧૦૪
હેમ્પ્ટન કોર્ટ (લંડન-ઈંગ્લાંડ) ૧૪૨
લેફ લેમનનું દૃશ્ય (જીનેવ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ૨૧૬
ઈન્ટર લાકન-રૂઝેનનું દૃશ્ય (રોડેમ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ૨૨૫
મિલાનની સિમેટરીમાંનો સ્તૂપ (મિલાન-ઇટાલિ) ૨૬૪
લીર્નાંગ ટાવર (પીઝા-ઇટાલિ) ૨૭૭
સેંટપીટરનું દેવળ (રોમ-ઇટાલિ) ૨૮૬
સાં સુસી મહેલ (પોટ્સડામ-જર્મની) ૩૪૫
વોટરલૂ-પેનોરેમા. નંબર-૩. (બેલ્જિઅમ) ૩૮૩

વિષયોની સામાન્ય

અનુક્રમણિકા.

પ્રાથમિક તૈયારી-ઉપોદ્ધાત	૧—૩૦
સ્ટીમર રાજપુતાના-એડન-પોર્તસેડ	૩૧—૫૯
ફ્રાન્સની જમીનપર-માર્સ'સ	૬૦—૬૫
પેરિસનું વૈવિધ્ય	૬૫—૮૭
પેરિસથી લડન, ડોવર માર્ગે	૮૭—૯૦
લડન (આપણું વિવાયત)	૯૧—૧૫૦
આંકમફર્ડ-સરસ્વતીનું ધામ...	૧૫૦—૧૬૦
કેન્ટરબરી-મારગેટ	૧૬૦—૧૬૫
હેડન બાદશાહી વાયુવાનદર્શન	૧૬૬—૧૭૦
સ્કોટલાન્ડ-સરોવરોનો પ્રદેશ, વિગેરે	૧૭૧—૧૮૬
લડન સબધી પ્રકીર્ણ	૧૮૭—૧૯૭
પેરિસને રસ્તે (બુચે-ફ્રાન્સટન)	૧૯૭—૧૯૭
પેરિસનું ખાસ (પૃ. ૮૭ થી આધુ)	૧૯૮—૨૦૪
સ્વીટઝરલૅન્ડ (જીનેવ, ઈટરનાડન આદિ)	૨૦૫—૨૪૮
ઈટાલિ (મિનાન, ફ્લોરેન્સ, રોમ, વેનિસ આદિ	૨૪૯—૩૨૩
જર્મની (બર્લિન અને સ્કોવરોનો પ્રસંગ)	૩૨૪—૩૭૮
બેલ્જિયમ	૩૭૯—૩૮૪

ઉપોદ્ધાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિવિધિતિજ્ઞાન.

યુરોપની મુસાફરીને અંગે આપણામાં અનેક પ્રકારના અવ્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સંબંધી ઘણું જાણું નહીંએ છીએ. ત્યાંની મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા સંબંધમાં જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમાં જૂદા જૂદા દેખાવો અથવા સાચાભમની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રભુ પાસેથી શુ શીખવાનું છે તે બાબતમાં લગભગ તદ્દન એનરીબ રહ્યા છીએ. મૂળમાં આપણી બાપામાં પ્રવાસવર્ણનોનાં પુસ્તકો બહુજ આછાં છે અને જે છે તે અમુક હૃદયથી લખાયેલાં હોય છે, પણ મુસાફરી કરવામાં પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઈએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઈએ અને જેવી જેવી મુસાફરીની બાબતના પ્રેરક અને સહાયક હોયો મુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરિણામે ધણીને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત કામ લાગે છે અને કેટલાક તેમાં ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતીમાં વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તનપરથી ઘાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રુબ સાથે આપણું હિત હાથ હારત નેકાયલું છે, લગભગ

દોડસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ધરબાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે જોયાં નથી, તેઓની રીતરિવાજ આપણે અવગણ્યા નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમાજિક વ્યવહારમાંથી મદદ લેવા યોગ્ય વસ્તુને સમજી સંમતી શક્યા નથી. આટલાં વર્ષોના જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજકીય અને સાંઘ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય બાબતેજ મહાત્મ્ય. આપણા સમાજ પંક્તિવાળાના કે હાથરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કંઈ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમો પણ સ્વીકારવું જોઈએ એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કંઈ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને ક્યું સ્થાન છે, આપણે સારાં તરનો કેવી રીતે સમજી વિચાર જાણી આપણા વ્યવહારમાં બ્યાપારમાં હોદ્દાગૃહસ્થરમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ધર્મના માલિક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને ધ્યાનવાધી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે આપણે હજી વાતો અને હજી સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન નવો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજવા જોઈએ અને સમજવા માટે મુસાફરી દરમિયાન જોઈએ, એમનાં સ્થાનમાં જઈ એમને જોવા જોઈએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજવા જોઈએ, એમના ધરબાર રહેણીકરણ જાણવા સમજવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. પ્રથમથી આપણે જેવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નાસ્તિકતા-અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કંઈ નવું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલાં સહનિરીક્ષણ પ્રયત્નરૂપ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઇ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઇ પણ હકીકત આદરવા પહેલાં આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઈતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પ્રાકૃતિક બહુ નિદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બહુ સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસલની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કાંઈ પૂર્વસંસ્મરે રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ધણુખરૂ સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો ભપકો આફરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાહું આમતેમ ઘસડાયા કરે છે, આપણી અભ્યાસની સ્થિતિ હોકાયત્ર વગરના વહાણુ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, પણ જોવા જાણવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશાટનના લાભ

ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલના જાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યા છે તેમાં અગ્રસ્થાન 'દેશાટન'ને આપવામાં આગ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, ભૂદા ભૂદા રીતરિવાજો જાણવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ અથવા પછી આપણે આપણા પોતાનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કંઈ શક્તિઓ કુપાઈ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ક્ષેત્રનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સદ્ગુણ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે.

વધારે મદદની દરજ્જા આપણા વિચારગ્રેત્રની ઘડી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે, આપણું ભરોળ નાનું હોયનો નિર્ણય કાચા-અધુરા-અપરિપક્વ રહે. જેમ ભરોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે. દેશાત્નના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને મટિ તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની-મુસાફરી કરવાને અંગે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો હલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાય છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર કેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને કેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. ઐપ્રીલથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ધણું ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરવા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઈ પડશે.

(૧) અભ્યાસ.

(૧) રજાવત્ય યુરોપમાં ખરી એવાની ચીજો કુલતના

સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવજો અને લબ્ધ મુક્તિઓ છે એની ખરી કિંમત સમજવા માટે શિલ્પ-સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્થાપત્ય, કોરીન્થીયન ડોરીયન અને કોરીયન એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્થાપત્ય, ગ્રીક સ્થાપત્ય, બાઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા મનુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં લબ્ધ દેવજોમાં કોરીન્ટી-શિલ્પ કેહું છે તેનો બરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીઓ અભ્યાસ કરવા માટે, કાંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મજા ધણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું ક્લિસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેનાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સફળ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા. યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવજો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો કપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઈન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ધણો તફાવત છે. પેઈન્ટીંગ એ કેન્વાસ અથવા સારઆતમાં કપડાંપર તેજ રંગથી કઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઈક એટલે નાના પથરો કે આરસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઈકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની ન્દી ન્દી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલ મોટી છે: વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ડાઈન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોન્બાર્ડી) સ્કૂલ અને નેપોલિ સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીયત ન્દી ન્દી છે. એમાં મનુષ્ય સારીરનો આકાર, લાવ, અભિનય, મ્હોડાનો મ્હોરો, પરસ્પેક્ટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાગોમાં બહુ વિવિધતા છે. કાઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કાઈ મ્હોરોપર લાવ લાવવામાં કુશળ છે, કાઈ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કાઈ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

દોઢ સૌંદર્યને પૂરું છે. એ સર્વ વક્રીવત કળાની દૃષ્ટિએ સમન્વય લેવા છે પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થતું હતું, ત્યારપછી ફેશ્યા ફેરફાર થયા, ફરે-સેકામા ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકસિત પામી અને ફરેક સ્ટૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફેન્યસ્ટ્રલ, જર્મનસ્ટ્રલ, બેલી-જનસ્ટ્રલ, રચસ્ટ્રલ, ઇંગ્લીશસ્ટ્રલ, નોર્વેજીઅનસ્ટ્રલ એ ફરે નો વક્રીવત, વિચિત્ર અને વર્તમાન સેવી ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. ફરે- મોઝા ચિત્રકળામાં ચિત્રસંગ્રહ ધણે વિચારણ છે અને નીરખીને લેતાં ધણે સમય લાગે તેવું છે એ વાત ખરી છે, પણ તે કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રમાત્ર સમન્વય દોષ તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્ટૂલના ઇતિહાસના બહુપણાની ખાસ જરૂર છે. એ વગર એક એક ચિત્રના ત્રીસાદ્બર પાકન્દ કે સાઈકલ પાકન્દની કિંમત કેમ દોઢ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ એને 'એનેટોમી' કહે છે એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલા-પૂતળાં લેવાને અને છે ફરે પ્રભાવે બહુ ભવના બાવલાના સંગ્રહ કર્યા છે તેનો અભ્યાસ ને 'એનેટોમી' જાણી દોષ તો આનંદ આપે છે. એક બાવલા-પૂતળાને બરાબર સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એનાં અભ્યાસમાં પ્રસ્તુતજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જસ રેવ પાઠવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. ફરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રસ્તુતને લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે.

(૪) સંજીવ (મ્યુઝીક). આ જસ આકાંડે વિષય છે. આપણું સંજીવ વાદ્યસુર પર આવ્યું છે યુરોપીય સંજીવમાં 'દારમની' ને મુખ્ય સ્થાન છે મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લીશ સ્ટૂલો છે. એ ફરેકમાં ચોટો ચોટો વક્રીવત છે, જની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ વક્રીવત સમજી લેવા એ ઉપરાંત રીમરમા

અને અન્યત્ર 'હાન્સ' લેવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કળા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર બહુ લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટ્સ (Vaulitz), ટંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટંગો નાચ આપણા તાલેને ધણી મળતો આવે છે. હપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાર્સ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગ્રેજી ભાષા હપર સારો કાણુ હોય તો ખાસ વધિ આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું હપર હપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ઘણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વધુ ચાર માસ એક એક કલાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેનો નતિઅનુભવ થાય ■ એટલે શીખી જવાય છે લય અને જમવાની યીજેના કીસ્ટ ને મેન્યુ (Menu) કહેવામાં આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં બહુવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર બહુવાન બાકી ફરેક મોટા સ્ટરનોએ ઈન્ટરપ્રેટર (દુભાષીઆ) ઘણું ખર્ચ હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ બાલેલ હોય ■ એમ આપણે માની લઈએ છીએ છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઈ જવો અને સાથે રાખવો મોટા શહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઇનો સીધી કવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને પાસે રાખવા. છેલ્લી મોટી લક્ષ્ય પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરહદોમાં અને નાગોમાં ફેરફાર ધણી થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ કલાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઇનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા પ્રાણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી બેવડા ખર્ચમાં ઉતરે છે.

પેસેન.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેન લઈ લેવા નો યુરોપ આખો જોવા હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Lloyd Triestino) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી હપડે ૪ તેની ટીકીટ લેવી, પહેલી તારિખે સ્ટીમર હપડે ૩ તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના છનોઆ (Genoa) ખંડે જાય છે અને પંદરમી તારિખે હપડે ૩ તે ઇટાલીના એડ્રી-આટિકના વેનીસ (Venice) ખંડે જાય છે. ઇટાલીઅન લાઇનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજેટરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. છનોઆ-વાળા લાઇન લેવાનું બને તો નેપલ્સ હતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાળામુખી જોઇ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઈ રીવીએરાના બાય મોન્ડીજર્લો અને નીસ જઈ માર્સેઇસને રસ્તે થઈ લીયો જોઇ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. છનોઆ હતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લંડનથી નોવે, હોલ્ડ, એલ્બમર્થ જઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ થઈ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ આવાય સમય દોયતો વેનિસથી કોન્સ્ટાંટીનોપલ, ગ્રીસ, કેરો, એલેક્ઝાંડ્રીઆ અને નાઇલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પછુ અનુકૂળ છે ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઈ શકે છે. એમા એગ્રીકલ વધારે ભળવો પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેઇસ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિભાગ જોઇ પારિસ જવું એ માર્ગ પખુ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેન જોમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ ૪ કે એપ્રીલ એ માસમા યુરોપ જવાનો ધસારો થયો હોય છે અને બહુ મોટા પેસેન મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેન મોટો પણ મળી શકે છે ને લક્ષ્યમાં રાખવું.

સ્ટીમરના એક જ ભાગમાં ફરવું જમણું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખર્ચવાની સક્તિ ન હોયતો સેકન્ડ ક્લાસ પણ ખેંચી નથી. પ્રથમ ક્લાસમાં વિભાગ હોય ■ જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીડ.

સાથે ફેટલી વસ્તુ લેવી અને ફેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ધણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંજોગો ધણો ખ્યાલ કાઢવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને હૃદયને છે ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને નહીં હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ નેશું પ્રથમ શું ન લેવું તે નેઈ જાણે.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં આડવાના પૂરતા મળે છે. સખ્ત કંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું આડવાતું મળે છે. ખાસ રોખ હોય તો એજ સારી શાલ રાખવી જે બાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. જાતોનો કબ્જો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજિટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીજો મળી શકે છે. લાઈ નકામો બોલે કરે છે અને ઉપરોક્તમાં જરા પણ આવડું નથી ખાસ રોખ હોયતો એકાદ બે અવાણાં (આચાર) અને છરાણું લેવા જે કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ટ બાટલીમાં લેવા કે બીબ કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કાંઈ પણ કામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં પણ પાણી પીવું પડતું નથી. કાંઈવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કોરા કે એરેન્ગડ પી લીધા; તે વંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કાંઈ જાતના કફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

૧) યુરોપમાં મજૂર (સ્ત્રી) નાના સ્ટેશને હોતા નથી, મને જે ત્યારે ચાર્જ આપેલો હોય છે એટલે જેમ અને તેમ એણે સામાન હોય તો ખુસાફરીમાં મળે ધન્ટી આવે છે. એનો મુદ્દો એ છે કે જરૂર પડ્યે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉઘાડી રાખીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. બૂલયી અથવા ખોટા બયથી વધારે સામાન મુળઠીથી લીધો હોય તો થોમસ કુને ત્યાં મૂકી દેવો, તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખજાર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુળઠીથી ધણાં કપડાં લેવાં નહિ. જે મુટ ચાઇનાસીલીના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેટ મુઠી થઈ શકશે. મુટ એટલે પાટશુન વેસ્ટ અને જેકેટ (દાફકોટ). તે ઉપરાંત એક મુટ જરૂર કરાવી લેવો. આથી વધારે મુટ લેવા નહિ. હજારો અથવા હાંડનમાં બહુ સમ્તાં અને મુંદર દેખા કપડાં ધાય છે ત્યાં ખીતે એક મુટ કરાવવો. દેશમાં જે મુટ યુરોપમાં વેદન નહાયા તે માસ્ટર્સ થોમસ કુને સોંપી દેવા અને જે જરૂર મુટથી આખી ખુસાફરી થઈ શકે છે તે હસ્તમાં રાખવું.

ખમ્બીસ સુતરાઉ અથવા ઘોરડીની બપનીઝ સીલકના છ લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર મંજૂરાક અને બે ગરમ અને બે સુતરાઉ ટાઉઝર લેવા. મોખ નાનાં (sock) સુતરાઉ બે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોતર એટલી વસ્તુ પહેરવાની સખવી. હાલમતનો સામાન અને માથું જોળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં જુટ સાફ રાખવા, કોતર ચોખ્ખો પહેરવો, હાલમત દરરોજ ધરવી અને ટાઇ મુંદર પહેરવી, કપડાં બરાબરી દરરોજ પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

ખીલમાં સુટ-શરૂ સુવાના બે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવાની નાખવા.

ઉન્કાળામાં જનરે જુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને કેબીનમાં પહેરવાના સાદા સ્લીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન કાંઈ પણ સાથે લેવો નહિ. શરૂ સુતી વખત શુઝ રમ અથવા કેબીન બહાર મૂકવા એટલે સ્ટુઅર્ટ અથવા વેટર સવારે કહીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. જુટની જરૂર સિયાળામાં જ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઈ રહે છે. ૨૪ ઘંટની કેસ આપણે ઉપાડી સપ્તીએ બીએ. યુરોપમાં મોટા માથુસો પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી નમ છે. પોર્ટની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સર્લ જો મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કાગળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરસ ચીજો પડી રહે છે. બીજા હાથમાં તે ઉપાડી રાકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાફડીની જરૂર નથી.

પોતાને એકમા કે સોપારીનો સોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિદાયતમાં તે સારાં મળતાં નથી.

જેમ બને તેમ જોછો બાર રાખવાથી આખો મુસાફરીમાં બહુ સગવડ પડશે અને કદાચ બૃહમો વધારે સામાન લીધો હોયતો

ન્યા ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટલમાં મૂકી દેવો. હોટલનાજા વગર ભાડે સામાન રાખે છે,

આકટફીટમાં વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી ન્યારે ખર્ચ પડે ત્યારે યુરોપના કોઈ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનગમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે, અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવાં પડે છે તે યુરોપમાં લેવાં આપણી સ્ત્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે. જઈ આવેલ સ્ત્રીઓને પૂછવું. એ સંબંધમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે. પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્ત્રીઓને ધાત્રી અગવડ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલા પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સાદું દેખાય છે. દરેક સરહદ પર વીરમજામ હવું તેવા ચાલુાં હોય છે, ત્યાં સામાન બતાવવો પડે છે. એટલા મટિ ને મુસાફરી દરમ્યાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો બનતા મુધી એનું બંડલ કરી ટિંકુસ્થાન રવાને કરી દેવો. થોડું ભાગે ઇંગ્લેન્ડને કોઈ પણ સરહદ ઉપર કનડમલ થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની ભાષા પણ બોલતા ન હોઈએ. કહેવું કે નેઈ લો. સામાન ઉધાડીને લાખ્યેજ બતાવવો પડે છે. સ્વીઝાર્લેન્ડમાં કપડાં અને સોનાના સીકા માટે દરેક સરહદ ઉપર ધણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો. આખું યુરોપ બે માસમાં નેઈ સફાઈ અને એક વખત

પણ તે ગાદે બોલું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું યાજ્ઞકૃત્ય બનાવવું.
વળી રાધમ દેલો છે તે મુક્તર હોય તો એ રસ્તે બેઘડી મુસાફરી
કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો ખચાવ થાય છે. આપણે જે કાંઈ
જીવન અભ્યાસદષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇશ્વાર સંકટલાંડમાં છે.
આપણે જે લોકોની લાખા સમજતા હોઈએ તેના સંબંધમાં
આવીએ તો કાંઈ જાડા ઉતરી શકીએ. ઇશ્વીર પ્રભ બહુ બોલું બો-
લનારી છે એ ખરું છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા
લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો
સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની
સંસ્થાઓ, એમનાં નાટ્યગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ,
એમની મોટાં કાર્ગી હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્ય-
વહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઇનો-ખાલો, એમની
સાધાકામ પદ્ધતિ, એમની રેલવે, અંડરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લસ્કર,
પાર્લામેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો
માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું
છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દ્રશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુલો દેવળો
જોવાના છે, કેાઈ પણ લાઇનમાં સાશને એ કેટલું માન આપે છે તેનો
અભ્યાસ કરવાનો છે-વિગેરે; અને આ સર્વ જૂદા જૂદા આકારમાં
અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની લાખા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે
લગભગ બહેરા અને મુઝાની મોટિમાં આવી જઈએ છીએ એટલે જગ-
લજ દોહમાંસ ઇશ્વાર સંકટલાંડમાં જરૂર માળવો, પારિસ મટિ પંદર
દિવસ બહુ થઈ જશે. બાકી બહોળ અને રોમ મટિ પ્રાંચ પ્રાંચ
દિવસ ફોરો-રેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર મટિ જે જે દિવસ, પીઝા
મટિ ચાર હજાર-આવી ગણતરી પ્રવચી કરીને આખો દાર્શનિક ગો-
ઠવેલ કોઈ સમયન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહિત-
ચારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો
રવીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમાં સમયવેલ થઈ જશે અને
આખા યુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાન્ડ-સ્કોટલેન્ડ	દોઢ માસ.	નોર્વે-સ્વીડન	દશ દિવસ.
હોલાન્ડ-બેલ્જિયમ	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ.
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ.
ઈટલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીયા	ચાર દિવસ.
બલ્ગેરીયા	ચાર દિવસ	ટુર્કિસ્ટાન	સાત દિવસ.
ઈજિપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અને સ્ત્રીમરનો એક માસ વધારે સમજવો દિવસ ઓછા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો મેટિંગ ખર્ચ કરીને વારંવાર નીકળી શકાય નથી. દશ પંદર દિવસ અણુધારી અગવડ કે નરમ તબીબતના પણ રાખવા, જોકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ એવી છે કે સારા હવાપાણીને લઈને માણસ રીતસર રહે તો તબીબત બગડવાના પ્રસંગો બહુ જીજ્ઞાસા આવે છે.

એક્સચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ મુકરર કરવા બેઠકોનું મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલો ખર્ચ કરવાનો છે તેને અનુસારે જ ગોઠવી શકાય છે એવો ગમે તેટલો ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સવાલ નથી પણ અમુ રકમમાં પૂરું નરવું હોય તેણે આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો છે ખર્ચની લગભગ પરિસિમા (દહ) બાંધી શકાય તેવું છે. મુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં થઈ શકે છે, ટ્રાન્ડીનન્ટ ઉપર ત્રણ ક્લાસ છે સેકન્ડ સારો છે. ફર્સ્ટમાં માણસો ઓછા જેસે એટલી જ વધારે સગવડ છે હોવામાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ ક્લાસ છે. ટીકીટ રીટર્ન કરાવવાથી સગવડ ઘટી જાય છે.

દરેક પ્રજાના એક્સચેન્જના ભાવ ફર્યાદ છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના ભાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપિયાના ૧ શી. ૬ પેન્ડનો ભાવ છે એટલે મુસાફરી કરવા જનારને લગભગ રૂ. ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે. પાઉન્ડને અગ્રે ભાવે બોલાય છે.

એક પાકાંડના

ફેલ્ડ કીન્ડ	૧૬૦	(ફેલ્ડર ધોરણ)
જર્મન માર્ક	૨૦૧	(સ્ટેડી)
બેલીઅન કીન્ડ	૧૬૦	(ફેલ્ડર નય છે)
સ્વીસ કીન્ડ	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીઅન લીરા	૧૪૦	(ફેલ્ડર નય છે)

આ સર્વ ભાવો લક્ષ્યમાં રાખવા. વીએનાના પીએસ્ટા, ઈન-
તના ચલણના ભાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ
ગણી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. એકસએન્જના ભાવો બજાર સમજવાની
જરૂર છે. વળી કાંઈ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતી વખત એકાદ પાકાંડના
ચીલર સીકા તે દેશના અગાઉથી લઈ લેવા એટલે ટેકરી મજૂરી
બિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ બાકી પાકાંડ બધે
દુરત વઢાવી શકાય છે

કેશ-કેડીટ.

પાકાંડ ખાસે રાખવાની ઘણી પદ્ધતિ છે. ચોમસ કુક પાંચ
અથવા દશ પાકાંડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ ઓફિસમાં
વઢાવી શકાય છે. વળી ઘણીખરી હોટેલો તથા બેન્કો તે ચેકો સ્વીકારે છે.
એમાં ગરબડ થવાનો ભય નથી કારણ તમારી નમુનાની સહીવાળી
બુક તમને આપવામાં આવે છે અને તે બતાવીને ચેક પર પછવડે
સહી કરી નાણું લેવાનું હોય છે. જોઈએ ખર્ચ કરવાનો હોય તેના
પાકાંડના ચેક આ રીતે લઈ લેવા.

ચેકનું નોખમ લાગતું હોય 'લેટર એન્ડ કેડીટ' કુકવાળા આપે
છે તે તેની કોઈ પણ ઓફિસમાં બતાવવાથી તેમાંથી જોઈએ તેટલા
પાકાંડ ઉપાડી શકાય છે. લેટર એન્ડ કેડીટ લેવામાં અગવડ એ છે કે
એ માત્ર કુકની કોઈ પણ ઓફિસમાં જ વઢાવી શકાય છે, બીજા કોઈ
બેન્ક કે હોટેલમાં તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુકના ચેક લગભગ
દરેક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લાંબા કે અન્યથા જતા હોય અને એક જ ઠેકાણે ધણે વખત રહેવાના હોય તેણે મુંબઈ કુકની એ ફિસમાં કરંટ એકાઉન્ટ ખોલવો વધારે લેખમ પાસે રાખવું નહિ. જેમને તેમ એક લખી નાણું લઈ આવવું.

સ્વીમર-વાંચન ઇ.

સ્વીમરમાં જેમ પછી ટુસ્ટરેક સ્ટુઅર્ટને મળી તેની પાસેથી એક ટેકચેર લેવી. ટેકચેર પોતાની લઈ જવાની જરૂર નથી. ટેકસ્ટુઅર્ટ આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે ટેકચેર સંભાળવાની જરૂર નહિ રહે. ટેકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્વીમરમાં તેર ચઢક દિવસ ગાળવાના છે તેથી ધણા ફેગ્યુર માટે દરરોજ થોડા કલાક ટેકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામાં એક જાતનો આનંદ આવે છે. ટેકચેર પાને લીધી હોય તો માસેલસ ઉતરતી વખત પી. એ. કંપનીને કે ચોગસ કુકને નામની સ્વીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્વીમર-પર તમારી ચેર બરાબર દાખર રહેશે.

સ્વીમરમાં વધારે વખત રોક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિક હોલ અને રોક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત કેબીનમાં કાઢવો નહિ, નહિને એકલવાયું લાગશે અને સૂરના દિવસો કાઢવા આકરા લાગશે.

હવાયે છે અને તેમાં હવામાં હવા ફેરફારો દાખત કરેલા હોય છે. તેની નવી આંતરિક જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે જોઈ જવી.

મી. બેડેકરની દરેક પ્રાંતની ગાંઠિ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શંકેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ જોવા જેવું શું છે તેના ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો બચ થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેયલ ગાંઠિ અને મુસાફરી નકરો ખસ થશે.

ટ્રેસ મુદ્દ.

ટ્રેસ મુદ્દનો સવાલ જરા ધ્યાનવાળો છે. સ્ટીમરમાં સંનિત્તા ૭ વાગે જમવાનો ધર્મ થાય છે. કીનર પહેલાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ છે. દિવસનાં કપડાં કાઢી હાથ મેં ખાત સાફ કરી કાળો ખાટલું, ઉઘાડું બેકેટ, કાચો હાથકોટ અને બા કોલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈલાકમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઈ પછી ઘરમાં તો કોઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાતું હોય ત્યારે જ હવે ટ્રેસ કરવામાં આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જહું ત્યાંના રિત-રિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અગે ટ્રેસ કરવાની જરૂર છે. જે મુદ્દ મુંબઈમાં તૈયાર કરાવતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦-૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની બીલકુલ જરૂર નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં ચોખ્ખે લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-ગમત.

બીજા કે ત્રીજીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુ-કૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. તેઓ કલ્પનાથી આપણી જેટલો વગર દાએ રમતમાં રસ લઈ શકતા નથી.

અને સ્વતંત્રો ચરસ જોડો છે એટલે વગર દાંએ રમકું નહિતો રેક-
ટેનીસ, બકેટ ક્વોઈટ્સ (Bucket-Quots), બુલ બોર્ડ (Bull
board), રે- ક્વોઈટ્સ (Deck quots) વિગેરે સ્પીમરપર
રમવાની ખાસ રમતો રમવી એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રવા-
સથી તેના નિયમો જાણી સમજાય છે. ફરે સ્પીમરપર રમવાના સાધનો
સ્પીમર તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે છે.

આ સિવાય પોતાને પસંદ આવે તેવી ડ્રાઇટ, બેઝ (સિતરલ)
વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઈ લેવી જગ્યા બહુ ઓછી રાખે તેવીજ
વસ્તુઓ લેવી

સ્પીમરમાં જોગક

સ્પીમરમાં અગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે

- ૧ સવારે ઉઠતા ચા, ખાસ ખીરગીટ, ફ્રુટ અને બેડ-ટી (Bed-
tea) મંદેવામાં આવે છે
- ૨ સાંજ આઠ વાગ્યે બ્રેકફાસ્ટ-ટી (breakfast) એમાં
પોરીજ વિગેરે ધણી નીચે દોષ છે
- ૩ અગીઆર વાગેલી-ટી લે છે
- ૪ બેઝ વાગે લખ્યે બહુ મોટા ખાવા લખ્યે અને ૧૧૨૫
કપી રાખાય
- ૫ ચાઝ વાગે ટી એની સાથે ચેસ્ટ્રી તથા મેન્ડમ વિગેરે લે
છે મેન્ડમ બેડ પાછ લે છે
- ૬ સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે
- ૭ નાખ્યા પછી ૧૦-૧૧ વાગે રાત્રે મેન્ડમ સુપે-સુપર લે છે
એમાં ઠંડુ અવાનુ દોષ છે

સુધારણું હોય તેણે જોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક લેવો. જોણું ખાવાથી શરીર બગડતું નથી. નિયમિત ખાવાનું તો સ્તીમરના નિયમોથીજ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. તા ૧-૩ અને ૭ તો છોડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના બાર રહે છે તેમાં જોશતો જોરાક જરૂર મળે છે. મિત્રાદારી થવું ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ધણુંખરું અપચાથી થાય છે. જાતુ સારી હોયતો થતી નથી. થાયતો તેની સામા થવું. કેબીનમાં પડવા ન રહેવું. ડેક ઉપર રહેવું અને ગ્યુઝીકહોલમાં બેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ. એ બાધિ ઇવલેણ કદિ થતો નથી. એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ બીજો દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં ચોક્કસ માન્યા કરવું. સ્તીમરમા લેમન સ્કૂચેરા-લી'બુમા બરફ લીધા કરવો. એ પી રાહાય તેવી થીજ છે અને તાંદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે.

સમય લેમ પસાર કરવો.

સ્તીમરમા અનેક અનુભવા આણસોનો પરિચય થાય છે. વધાની સાથે હળવું મળવું. અગરેજે પણ એટલ ઊંડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી ભૂલના ભય છે એમની સાથે પરિચય કરવામાં વધારે લાજવા શીખનારું મળે છે ફરેકના અનુભવ સમજવા અને વાતોમાં રસ લેવો હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ મળે છે. બાકી પેતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. અમુક ધંધાની વાતો રસ ઇપજવતી નથી એ લક્ષ્યમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહાર બુદ્ધિ વધારે હોય છે તેમ વધારે આર્નંદ આપી લાભ રાધાય છે. જે અતડા રહેવા આતુર હોય તેને કદિ પણ વળમટા જતું નહિ. બાકી ગ્યુઝીકહોલ અને ડેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર બન્યા કરે છે એટલે તેર દિવસ પસાર થતાં વખત લારે લાગતો નથી.

મુસાફરી.

સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવેલા પહે છે તેમાં જરા પણ ગસરાવાનું કારણ નથી યુરોપમાં ૨૬ જગ્યાએ સરહદો આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ શુભ થઈ જાય તો દરેક જગ્યા પર બ્રિટિશ કોન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાળ મુબદ્દથી મંગાવી કુબ્લીકેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમાં બે ત્રણ દિવસની નક્કી દીલ અને પેસાને ખર્ચ થશે. બેદરકાર માણસ મુસાફરીને થોડા ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

હર

મુસાફરીની દુર યોમસકુક અને અમેરિકન એકસ્પ્રેસ ડરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં લીસ્ટ આપી, દિવસો કેટલા કરવા છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે પછી હવે તારિખે કેટલે વાગ્યે ક્યાંથી બેસવું અને ક્યાં જવું, હવે હેટલમાં ઉતરવું વિગેરે સર્વની નિમતવાર ટાયરી અને દીક્રોટા આપશે. તમારે કોઈ હેટલમાં કાઈ આપણું પડે નહિ બધી સગવડ થઈ રહે માત્ર નાની બકીસ કે મજૂરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની દીક્રોટા પણ કુકવાળા આપે છે તમારે કોઈ સ્ટેશને દીક્રોટ ખરીદવા પણ જવું પડતું નથી ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે અને હેટલ ઉત્ક્રાન્તમાં બધે ભરચક રહે છે તેથી અમલક ધણી થાય છે તે કરવા આવી દુર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

દુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી. અરધી અથવા એક વૃત્તિયાસ પ્રથમ લેવી અને આગળ થોડા સહેરમાં ખૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાળી હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટિકિટમાં જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો વારથી

અગાડી ખખર આપી દેવીઃ કોઈ ભાગ તળીઅતના કારણે છાડી દેવા પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સહચાર-સોજત.

યુરોપના કોંઈનન્ટ ઉપરની દુરમાં જે જણાએ સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં પણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતા સામાન કોણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તળીઅતે બન્ને અનવવા પણુ સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સીદર્થ કે સિક્ષણો નમુનો લેઈએ તેની ખીલ સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણુ વાત ચાકસ થાય છે ખીલને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણુ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદ્દન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી સોજતમાં કુલ બે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારો થાય તો બધા તૈયાર હોય પણુ એક તૈયાર ન હોય તો નમ્રમે કાળસૂચ થાય છે અને કસવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

કાર્યક્રમ નક્કી હોવો લેઈએ અને તેને ચાકસ વળગી રહેવાની ચીવડ હોવી લેઈએ. મોટી ગાછડછુકો ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાછડછુકો અને નકશા મળે છે. સ્વીટઝરલંડ અને ઇટાલીના હમણ જ લખવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને હુંઝરોના પોષ્ટાના નકશા મળે છે. કુઝની ગ્રોફિસમાં How to see Rome, How to see Milan &c. આવી જુક દરેક શહેરમાં મળે છે. એવી જુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા હોટેલોમાં પણુ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં છોએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં બતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

- (a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટેલ
- (b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની ઘડી હોટેલ.
- (c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.
- (d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુદર હોટેલ.
- (e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.

સમગ્રમાં દરજ્જા પ્રમાણે ફરદાર સમજવેલ “એ” ક્લાસ અમેરિકન કોંગ્રેસિયલિટીઓ અને રાજમહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સયોનો અને ખરચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટેલની પસંદગી કરવી. બહુ ચાપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક ખુસાદરી કરી શકતા હોઈએ તો C વિભાગવાળી પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટેલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદન બાદ ખરચે ખુસાદરી કરવી હોય તો સેકન્ડક્લાસ હોટેલ પણ ખોટી નથી. એક મોટા સહેરમાં સાત દિવસથી વધારે રહેવાનું હોય તો Pensioner (પેન્સીઓની) ધણી જગ્યાઓ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સાદો પણ આવાડિયાનો ભાવ કરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગશે પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંગત અમરદ કોમ્પ્લા સિવાય પૈસાની રીતસર કસકસ કરવાની જરૂર સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ ચરમાવાની જરૂર નથી. દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટેલનાળાએ બીજામાં ખોટો ચાર્જ બુલધો કર્યો હોય, આપણે બીજે રેસ્ટોરામાં જગ્યા હોઈએ ને તેનો ચાર્જ કર્યો હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, ઘરના સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં ચરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

દીપ.

બક્ષીસ. આ સિવાજ સુત્રોપમાં ચાલુ થઈ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીસની આશા રાખે છે.

સ્તીમરમાં કેબીન સ્ટુઅર્ટ અને ટેબલસ્ટુઅર્ટને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. ખસ સરવીસ લીધી હોય તો નહીં વાત, નહિ તો ફરેકને દરા દરા સીલીંગ આપવા ચોગ્ય ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રૂમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ સીલીંગની આશા રાખે અને ડેકસ્ટુઅર્ટને પણ એટલી રકમ આપવી જોઈએ.

હોટેલમાં પણ તમારા વેટરને કાંઈ આપવું જોઈએ. હવે દરેક હોટેલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાડનાર કાંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટેલમાં એક Portier હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી બક્ષિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરી-આત તે પૂરી પાડે છે, માગે તે જાવની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેક્સી વિગેરેનો આરદર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપો તો ખુશીથી લે છે.

લગાઈ પછી 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું તુકશાન થાય છે. દરેક હોટેલવાળા ખીલ ઉપર દરા ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના બોલમાં ચાન્' કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતાં 'ટીપ' આપવાનું ઘણું ખર્ચે તો બિજુ'ન રહે છે. દેરાકાળને અતુસરીને આપણું માફું મળકાવવું આ બાબતમાં ધ્યાન્ય છે. આપણી ઉપર ધ્યાન, કરેલી સરવીસ વિગેરે જોઈને ચોગ્ય ભાગે તેમ કરવું. એનો એક સરખો નિયમ હોય થકતો નથી.

સમવટ-અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં મોટા પ્રમાણની અગવડ આવે નેમ નથી. જ્યાં હાજીઆ સમજીને ધમ લીધું દોષ તો બધી અગવડ થાય છે અને જ્યાં અગવડ પડે તો સદન દરી લેવાની ટેવ પાડવી તદ્દન ચેતચમન મુસાફરીનાં યાવ નહિ એ ધ્યાનમાં ગળતું આવતે વખતે આવતું મળે છે અને ઝેલે, ઝીમર, દોષ, રેસ્ટોગ બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે માત્ર ખીસાના પૈસા દોષ તો જરા પણ અગવડ અગતી નથી, ખાસ અગવડ લગતી દોષ તો કુદની દુર લેવી એટલે તમારુ બધું હામ તેઓ દરી આપશે.

૨૫ તોલાનો આઉંચ, ચાળીસ તોલાનો પાઉન્ડ (રતલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રેવેટ અને ૨૦ હંડ્રેવેટ (૨૨૪૦ રતલ) નો ટન. આ તો બણીતી વાત છે.

કેન્ય લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ લખવ કરેલી છે. એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ પધારે છે. આખા કોન્સીનન્ટ પર આ તોલ ધણે ખરો ચાલે છે. ગ્રામ (Gramme) એ એનો પાથો છે, એનો તોલ ૧૫.૪૩ ગ્રેન થાય છે.

૬૨ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ

૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ

૬૨ સેન્ટીગ્રામ=૧ દેસીગ્રામ

૧૦ દેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ

૬૨ દેસીગ્રામ=૧ ગ્રામ

૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨૨૨૧ રતલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક કવીન્ટલ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાથો છે. એક મીટર એટલે ૩૯.૩૭ ઇંચ આપણા ત્રણ ફીટનો વાર થાય છે તે ઉપરાંત લગભગ ૩૬ ઇંચ થાય તે મીટર થયો.

મીટરનો દસમો ભાગ તે ડેસીમીટર.

મીટરનો સોમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર.

મીટરનો હજારમો ભાગ તે મીલીમીટર.

૬૨ મીટરનો એક ડેકામીટર.

સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.

હજાર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ. એટલે લગભગ $\frac{૫}{૮}$ માઈલ થયો. લગભગ આખા યુરોપીયન યંત્રમંડળ કે ટેક્સીમાં કીલો પર લાવ હોય છે. એને પાંચે ગુણી આઠે ભાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર જપ પડે છે અને આપણે રતલ તથા વાર કે માઇલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોના

વાર ફેટલા થાય અને છીલોના રતલ ફેટલા થાય તે એક વાર ચાદ રાખી લેવું, પછી જરા પણુ, કુચવણુ નહિ થાય.

દરિયાઈ માછલને નોટ (Knot) કહે છે. ૬૦૮૦.૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માઈલ થાય છે એટલે જમીનપરના માઈલ કરતાં દરિયાઈ માઈલ લગભગ સવાગણો છે.

ટેમ્પરેચર.

હવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યા હરે છે તેથી બેરોમીટર અને થર્મોમીટર વાંચતાં ચોખી જવું. બેરોમીટરથી હવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીસ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. બેરોમીટર ઘૂરત વાંચતા આવડી જશે.

થર્મોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઈટ (Fahrenheit) છે. સેન્ટીગ્રેડ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઈટ માત્ર ગ્રીસમાં છે.

ફેહ્રનાઈટમાં ફીઝીંગ પોઇન્ટ ૩૨ ડિગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઇલિંગ પોઇન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડિગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડિગ્રી છે. ૦ ફીઝીંગ પોઇન્ટ છે, ૧૦૦ એ એનું બોઇલિંગ પોઇન્ટ છે. સેન્ટીગ્રેડના થર્મોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની ૯ ડિગ્રી હોય તેને ૬ નવે શુભી પાંચ બાગી તેમાં ૩૬ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઈટ ડિગ્રી આવશે. હાજણ તરીકે ૨૦ સેન્ટીગ્રેડ હોય તો $(20 \times \frac{9}{5}) + 32 = 68$ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૧૮ ડિગ્રી ફેહ્રનાઈટની થાય. આપણને જાણે અનુભવ ફેં ને હોય છે તેથી આ દિસાબ ખ્યાનમાં રાખવો.

દાઇમ.

યુરોપમાં ટાઈમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ધડિયાળને જાદી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માસેલસ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ટાઈમ કરવામાં આવે છે. ઉત્તર-જામાં મુંબઈના સ્ટાંડર્ડ ટાઈમ દર વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમાં સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેંબરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાગારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે ઓક્ટોબરમાં ધડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ટાઈમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ટાઈમ સાથે જ કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટિક ટાઈમ ચાલે છે તે આપણા ટાઈમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ટાઈમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ટાઈમથી વીસ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોરવે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, બીલુઆનીઆ, જર્મની, હેકે સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, ઈટાલી, જુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ટાઈમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ટાઈમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉત્તરજામાં મીડ યુરોપીઅન ટાઈમ અને ગ્રીનીચ ટાઈમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી.

ગ્રેટર. ઓર. ટેકસી.

દરેક રાહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેકસીએ હોય છે. લાડુ મીટર પ્રમાણે હોય ૧૧ છતાંમાં માઇલ અને બાકી સર્વત્ર કીલો (લગભગ ૫ માઇલ) પર લાડુ વધે છે. અત્યારે તો એક્સ મેન્સનો ફાયદો એટલો પડે છે કે મુંબઈ કરતાં પણ ટેકસી ક્રાન્સમાં

ધણી સસ્તી પડે છે, માછલે જે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી. કાયદાસરના બાહ્ય કપરાંત ટેકસીવાળો લગભગ દર ટકાની ટીપની આશા રાખે છે. ધ્રુમ અને બસની સરવીસ ધણી હોય ■ અને બહુ સસ્તી હોય છે. લંડનમાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ ત્રણે વધારે વ્યવહાર રાખેલો, હતાવળનું કામ હોય તો- ટેકસી વાપરવી, બસના અને અંડરગ્રાઉન્ડના નજરો મફત મળે છે, તે લઈ રસ્તાથી વાઝેલ થઈ જવું. ટેકસી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ધણે વધી જાય તેમ જ વળી લંડનમાં જમે તે પોલીસનનો માણસ અંડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે. મુંબઈમાં જ તેવો મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં બેવામાં આવ્યો નથી.

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. હજી તેના ઉપર વધારે અંકુશ આવતો જાય છે.

ખેડાકાં.

હોટેલમાં લેવું લેવાનું રાખવાથી કાં તો જે વાળ્યા મુધી કાંઈ કામ થતું નથી અથવા માછલો દૂર જવા દોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે ■ એટલે લેવું જમે ત્યાં કરવાનું રાખવું. સર્વથા બહુ સારાં રેસ્ટોરાં લંડન તથા પારિસમાં છે.

વેલ્ટેરીઅલ રીતે રહેતાં જતાં પણ અજવડ આવડી નથી. લંડનમાં તો આપણે બોરસર આખી શાંતિએ બીજે. કોન્ડીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોનાં નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવાં એટલે કામ ચાલી શકે. કોઈ પણ પ્રકારની અજવડ આવડી નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સદન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગમરાવાનું કારણ નથી. નેબોનો ધર્મ વેલ્ટેરીઅલ રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી શકાય છે.

લંડનમાં મેં ફિશિયલ સાંતળી હતી કે હન્ડાળમાં ચાલી શકે છે પણ સિયાળામાં માંસ દાગે વગર ચાલે નહિ અને અથાને તો ફાય

રોગ થાય. મેં બારિકીથી જાડા જતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં ભ્રાંતિ લાગી. નળજો આણસ આવા બદ્ધના તળે નીચો જતરી જાય છે. મેં વિલાયતમાં સોજ સોજ વર્ષથી રહેનાર અનુષ્ઠા જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાકા વેજટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેજટેરીઅન ઘણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ખોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું નિયમિત ખોરાક લેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂ એક ટીપું લીધા વગર ચક્ષુવી શકાય છે. શિવાબામાં પણ જરાપણ વાંધો આવતો નથી. બાકી જેને હાડ ઓડવી છે તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને દોષ દોષ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંભળાયા પણ કરે છે.

‘વેજટેરીઅન હું’ એટલું કહેવાથી ચારતું નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, છાંદા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં છાંદાને વેજટેળવમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેજટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીક વાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં બ્રેડ બટર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેજટેળણ કુટ અને દોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ મટિ તે પૂરતું ગણી શકાય. દર્શી મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (ભાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં દહીં (Yoghurt અથવા Savat Milk) બહુ સાફ લગતમ બધે મળે છે અને ભાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજા અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે. મનોભળ.

બાકી યુરોપીમાં જરા સદન કરતાં ગ્રીષ્મી જવું. સહજ મોઢું વહેતું થઈ જાય તો ગમરાવું કે અકળાવું નહિ. ખેસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે યુરોપીમાં કાંઈ વાંધો નહિ આવે.

રણુકાર કાનમાં ચતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ટીમરમાં માર્ગ કરવો રહ્યો. નજર પડેલેથી ત્યાં મુઘી સ્વમનોને લેયા, નજર પડેલેથી ત્યાં મુઘી મુંગઈ નગરીના આલીશાન મકાનોને લેયાં, કોલાખાની દિવાદાંડી ધણી વખત મુઘી દેખાઈ. અતે એ સર્વ પૃથ્વીની સુષાદિમાં એકાકાર ચયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માંડ્યા.

સ્ટીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિશ્વાન કેટલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમાં તે કેટલો મુઘી પડેલે છે તેનો ખ્યાલ આ સ્ટીમર જોતાં આપ્યો. એ સ્ટીમરનું નામ 'રાજપુતાના' છે. મને એ સ્ટીમરમાં જગ્યા (પેસેજ) મળી હતી. એમાં પ્રથમ અને ખીલ દરજ્જાનું બાકું આપનાર પાંચસો લોકારજો જઈ શકે છે. એની સગવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગ્રામ વિશાળ દરિયામાં આપ્યું જતું હોય એમ લાગે છે. નાની સેરીઓ અને ગાંધીઓનાં કેબીનના નંબરો એવી રીતે લખેલા હોય છે કે કોઈ પણ કેબીન શોધવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું બાકું આપનારની કેબીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે 'એ' 'બી' અને 'સી' કહેવામાં આવે છે. કેટલાક એથી પણ ઊંચા વિભાગમાં જનારા કેકની બાજુમાં ઉપર કેબીન તૈયાર કરાવે છે તેને 'કેબીન ડ લક્સ' કહેવામાં આવે છે. એમાં કેબીનો તૈયાર પણ

ધરિપીતાળોમાં હોય ॥ તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઈ, બે ઓશિકા અને ઝાતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટો હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી રાખાય છે અને એક ખીજ ખાનાવાળા ટેમલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી રાખાય છે. બે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, બે નેપ-કીન અને એક દુવાલ અને એક ખુરશી-આટવી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. બે ઉતારને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બદોળસ્ત હોય છે. ઉપરથી સંધ્યા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ રાખાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સદંજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી યોગ્ય ધટના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઝાતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ દજા અમે ઓડનની આ ખાતુ હોવાથી એ યત્નો ઉપયોગ જોઈ રાખ્યા નથી.

સમયનો લાભ.

રત્નીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો મારે લાગેનો હશે એવો સદંજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તાલન જુદાજ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર ઓખ્ખો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય ॥ અને તે લોકો રત્નીમરનો તેર દિવસનો વખત જાણે ઉમ્મણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં પણ ખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ટીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માટે ખુલ્લી ફરવાની જગ્યા હોય છે તેને 'ડેક' કહેવામા આવે છે. એ ડેક પર દરેક મુસાફર પોતાની ખુરશી નાખી મૂકે છે. ઘણો વખત ફરે છે અને વળી ફરતા ફરતા ખુરશી ઉપર બેસે છે. એ ખુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાખા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ટીમરમા 'એ' ડેકની બાજુમાં એક ઘણો સુદર ફોઈગિ રૂમ અને લાઇબ્રેરી હોય હોય છે, જેમા બેસી ઉઘોગી માણસો વાંચે છે. કોઈ ઉધતા પણ જોવામા આવે છે. એ રૂમમા વાતો મોટે અવાજે મોઢ કરતા નથી. ત્યાર પછી નજીકમા એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યાં સીગારેટ-ચીરટ પીએ છે અને કેટલાક ગજીપાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ આવે છે. પહેલા અને બીજા કલાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમા રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામા આવે છે. મ્યુઝીક (પડકમ) શરૂ થાય છે અને જેને કાંચે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે. આ નાચવાનું કામ રાત્રે 'ડીનર' લીધા પછી થાય છે.

જમણુ-જમણુસ્થાન

સ્ટીમરનો ડીનર હોલ-ડાઇનીંગ સલૂન મોટા રાજવશીના મહેલને જુલાવે તેવો હોય છે. એમા કોણે કંઈ જગ્યાએ બેસવું તે પહેલે દિવસે ચુકરર કરે છે એનો 'સલૂન સ્ટુઅર્ડ' હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધીમા કરે છે. ત્યાર પછી બપોરનું જમણુ (લંચ) અને સાતનું જમણુ (ડીનર) એ ચુકરર કરેલી જગ્યા પર સર્વે લે છે.

મોહમા પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જમવાના પ્રસંગ પર આગળ ધણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામા કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જાહી આ લઈ આવે છે. આ સાથે જે બીસ્કીટ અને જે કેળા હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાદરાક જઈ આની આ લઈ સફીએ છીએ આ ગરમ હવામા તો ધણાખરા સવારમા ન્હાય છે.

ન્હાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમા પાણી ભરી ગમે ૬ અને બુચડી ટબ બંધ હોય છે તેમા ન્હાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખાડું હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાનદી જેટલું સાડું મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર માફ કરવાનું હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સાડું સર્વ કપડા કાઢી ન્હાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાર્ડન પહેરવો જોઈએ. એ વખત નીકળવું તે શિશ્યચારથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમા હોઈએ અને રાત્રીના કપડાં પહેરી હોય અને કોર્મ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાર્ડન પહેરી લેવો જોઈએ. એ લોકો ધણુખડું પ્રથમથી સ કેન કરીને ખમર આપીને મળવા આવે છે

સવારે ૮-૩૦ એકફાર્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બુચગવ વગાડવામા આવે છે. એકફાર્ટ લેવા સર્વ જમવાના રમમા જાય છે. સવારે પછુ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે મધુ ખાય છે. પાંચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છે: સવારે ઉઠતાં ચા, પછી એકફરટ સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લંચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણુ. આમાં ચા પણ એકલી લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતાં ત્રણગણું જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાઈનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરતા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મમન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩-૪૫ મીનિટે ઘડિઆળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજો દીવસે નોટિસ હતી કે ઘડિઆળ ૧૧-૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. જૂગોળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઈએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ઘડિઆળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુંબઈથી અમે ૩૭૭' નોટ (દરિયાઈ માઇલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આમળ વધતો જાય છે. ઘણી આનંદદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમગમ્ય છે અને અનુભવમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાંત રહ્યો. આકાશમાં કોઈ કોઈ વાદળો દેખાય પણ હજી જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આમળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમાં મોટી રાજધાની અને કેક પરથી જોઈએ તો ચારે તરફ પાણી અને

હોયે આકાશ સિવાય કંઈ દેખાતું નથી. સ્તીમરમાં ઉતાર સંખ્યા મોટી, તેમાં ખીજનવાળા ધણી, એટલે દરિયા તરફ જોઈએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે અને ઠાઈ ઠાઈ વાર સ્તીમરનો વિચાર આવના વિતાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સદૃશ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન

બે દિવસ ગયા પછી સ્તીમરમાં જીવન કેવી રીતે ગાળા શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સંદેહાઈ ધણી લાગે છે. ઈંગ્લીશ પદ્ધતિએ ખાવામાં તેમના શિક્ષક્યાર પ્રમાણે કેટલી સમાજ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઈએ. હરીકાટાથી ખાતા શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાંટા જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. જ્યારે હરીનો ઉપ-યોગ કરવાનો હોય ત્યારે હરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાંટા ડાબા હાથમાં રાખવો.

કુટ વખતે હરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાંડે અથવા બ્રેડ પોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વાપો નથી. ટોસ્ટપર હરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામાં વાપો નથી.

ખાતા કાંઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઈ કાપીએ કે હાથ દોષ તો ધીમેથી સ્કાતીમાં બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાતાં હાલનો અવાજ ન કરવો. બચકારા બોલાવવા નહિ. શિક્ષક્યાર પ્રમાણે ઓડકાર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

છૂટવાની બાબતમાં પણ તેમને ઘણી સુગહાય છે પણ ખોરાકમાં હાંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ બાબત ઘણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાની વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે 'મ્હેહુ' ઉઘાડવું, આવતી વખત મુખ અંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ બાબત આવડી જાય તેવી છે.

બપોરે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોયએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેલલ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો સ્ટુઅર્ટ આખી રકાખી લઈ જશે. આ બાબત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુપ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઈસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

આ પીવામાં રકાખીમાં આ ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં શીખવું. આ પીતા કે કોરી પીતાં અવાજ ન કરવો.

સ્ટુઅર્ટ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રચિ ન હોય તો 'નો, થેન્સ' કહેવું.

નોકર કામ કરે ત્યારે પણ સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આ બાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અતુકુળ છે તે જોઈ, જોઈએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. બનતા સુધી કોઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવાનો ખામ વાણો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો સ્થિતિ છે. રસવળી પીરસવાના સામાનની, ટેમશની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખોરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પંખા, ટેબલ પર ફાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીલોતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખું ટેબલ કસોથ અને રક્તબી તથા છરીકાંટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. પીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટ્રીમર ફેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ ચાલુ છે. અને ફેટલાક તે પર જુગાર રમે છે. એની ટીકીટની શી બે શીર્કોગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શું બને છે તેના દરરોજ મોટા વિગતવાર તારો વાપરશેસથી આવે છે તે બોર્ડ પર ચોંટાડવામાં આવે છે.

સ્ટ્રીમરમાંથી વાપરશેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાન્સ દર એક એક શબ્દની હ પેની. આજે ૨ શીર્કોગ છે. જેમ આતરો વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટ્રીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવાશમણની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોખએ ત્યાંસુધી કપડાં વધારે મેલાં થાય છે. ઠંડી હવા પોર્ટસેડ પછી આવશે ત્યારે કપડાં ધોવાશવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમનનાં સાધનો બહુ ઊભા કરે છે. ડેક ટેનીસ, બેડ્ડ ટેનીસ, ગોલ્સ વિગેરે અનેક રમતો સવારે ચાલે અને રવિવાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ ચાલે છે.

ચોથો દિવસ.

આજે સવારે ડેક ઉપર ફરનાં ઉડતી માછલીઓ જોવામાં આવી. માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં પેસી જાય. આ દૃષ્ટાવ મળતો લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાંત

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારોઓનું સારા પોશાકમાં સજ્જ થઈને કેક ઉપર ફરવાનું બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા શાંત દેખાતી હતી. દૂરના પ્રદેશમાં 'ગલ્લ નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

કેક ઉપર ફરવામાં ધણી મોજ આવે તેવું છે, ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ સાહેબો, મડલો, રાત્રીઓ, ઈન્ડિયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક કેકચેર પર પડ્યા હોય છે, કેઈ વાત્સલ્ય હોય છે, કેઈ ઉધવા હોય છે, કેઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર માંડી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, યુગ્રીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાયોલીન ચાલે છે.

ધુરો એફીમમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે લગભગ ૪ વાગ્યે બપોરે એડન પહોંચવાનું થશે.

કાલ વખતનાં સાધનો.

આગ યામ ત્યારે કેમ વર્તતું તે સંબંધી સધળા પેસેન્જરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેન્જર, સ્ટુઅર્ડ અને માલમ માટે લાર્ડ્શિપ્નકેટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાર્ડ્શિપ્નકેટમાં આગળ પાછળ એ એ બોધા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડૂબી શકતો નથી, માત્ર હડી કે માછલીથી મરી જાય તે જૂદી વાત છે.

જાણ વાગે એકદમ ભયના ધરો વાગવા માંડ્યા. સર્વ પેસે-
'જરો પોતપોતાના લાઈફજેકેટ લઈ કેક પર હાજર થઈ ગયા.
બધી બચવાની બોટો જે ઉપર રહે છે તેને ઘુરત ઉતારી
શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામા આવી.

આવી ક્વાયત કે બીજી કોઈ બાગત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ
ઉતાર કેક ઉપર આખ્યા વગર રહેતુ નથી. એમા રાજ હોય કે
સ્ત્રી હોય-સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ થઈ
શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઈફજેકેટના ઉપયોગના પ્રસંગો ઘણા હોય છે: આગ
વખતે અથવા સ્ટીમરની અઘડાઅઘડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર
તોફાનમા સજ્જડ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી
હોય ત્યારે. એ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોધાના ઘણા રાખેલા
હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માથુસો બેસી શકે છે અને
ઘુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોડવેવા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની પેરેડ થાય છે તે જોઈ અને અનુ-
ભવી. લાઈફજેકેટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય
છે. એમા છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે વાંસા ઉપર બે પેડ
આવે છે અને આગળના ભાગમા સડકણી ગાંઠ બાંધવાની હોય છે.
એ પહેરીએ ત્યારે જાણે લશ્કરી માથુસ કાંધ ઉપર ખાવાનું લઈ
ફૂચ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સ્ત્રીઓને પણ એજ જેકેટ
પહેરવાના હોય છે.

બચવાની બોટને નજર આપેના હોય છે. આખી ગોઠવણ
એવી છે કે ભય વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમા આખી બોટ ખાલી
કરી શકાય. સ્ટીમરનો 'એ' કેકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

મળ્લનો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા દરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે સાં ભારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અધારીઆ પણ હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ટેકની આગળના ભાગમાં ટારપોલીન પાથરી બાબુઓ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ઘણા બાણુસો ન્હાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો થોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનું સાધન છે. અમેરિકાની થોડી લાઇનરોમાં તો ઘણા જળરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એકનું પહોંચ્યું એટલે ઘણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ દરરોજ થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ધ્રુષ્ણ હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે. એકનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હોઇએ તેમ દેખાય છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં પાદળાં દેખાય છે. બાબુમાંથીને સ્ટીમર પમાર થાય તેણે કંઈ બાબુ લેવી અને જોછામા જોછુ અંતર કેટલું રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને ફટકાક આતુરતાથી જમીન પર ઉતરવાની રાહ જુએ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ટીમર મુજમ્બી ઉપડી તેણે નીચે પ્રમાણે દરિયાઈ માઈલો કાપ્યા. જપોરના બાર વાગ્યા સુધીની એ ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૦૭૭
સોમવારે „	૪૧૦
મંગળવારે „	૪૦૩
બુધવારે „	૪૧૦
	<hr/>
	૧૬૦૦
„ બાર પંજી	૫૯
	<hr/>
	૧૬૫૯

દરરોજ અરવો ક્યાંક ધડિયાળ પાછી મૂકવામાં આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગ્યે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ધડિયાળ અઢી ક્યાંક પાછી કરવામાં આવી બરાબર ચાર દિવસ ઉપર એ ક્યાંક જતા સારી સ્ટીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતા પાંચ ક્યાંક વધારે થાય છે, કારણ ધડિયાળ રાત્રી ક્યાંક વધે છે અને જતી વખતના રાત્રી ક્યાંક પાછા હઠતા નથી તે પણ ગણવાં જોઈએ.

એડન.

એડન દ્વરથી દેખાતા માડયુ સવારથી નોર્થિમ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થયે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. સરઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુગરો દેખાય છે ચાર દિવસે જમીન દેખાતા સર્વને બહુ આનંદ થયો. ધણાખરા ઉતારઓ એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા, તેમાં આજે એક ઈંચ વરસાદ આવ્યો એડનમાં વરસાદ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઈચ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ધણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતાહતા નેને બદલે કંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું બાર સાધારણ રીતે સાફ છે. બારામાં ઘણી સ્ત્રી-મરો પડી હતી. ઇટલીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાબુમાંગ હતો. ડાહ્યા ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યાં છે અને સ્ત્રીમરમાં બેઠા બેઠા બહરનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ત્રીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોચમાં બેસીને કઠિ જવું પડે છે. લોન્ચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુમઘનુ નાણુ આવે છે. બંદર ઉપર નાણું બદલી આપનાર (મની એન્જર) હાજર હોય છે. જહર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બહર ઉપરજ તાર જોડિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેકસીમાં જઈ શકાય છે. આવા વચગાળેના રેલ્વેને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવાનો ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે બોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ તોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરોવર-ટાંકુ છે. એને પર્વતની તમેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. સીકાર પાણીથી બરાબ હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત તદ્દન સાધારણ છે.

એડનમાં ગુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે. ગુજરાતી એટલે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડી બદરના શહેરોવાળા પ્રાચિવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામાં વ્યાપાર કરે છે વાણીઆ અને મુસવમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે અરસપરસ મળે છે. આરો છે.

એડનમાં નાના પાયા ઉપર ઉપાશ્રય અને જૈન દેરાસર છે. ધાતુના મિંચ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યાં દર્શન કર્યા જતા આવતા દરેક જૈને આ મંદિરે જરૂર જતું જોઈએ, કારણ કે એ જગતમાં મગળ જોવા છે.

એડનમાં પીવાના મીઠા પાણીનો ઘસો ત્રામ છે. બહુ દૂરથી આવે છે અને એક આસનેટના ડબ્બા જોટવા પીવાના પાણીના (ચાર ગેલનના) મે આના બેસે છે એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કૃતિને માન પરદેશ ચલાવવાનો છે એમ જણાયું ત્યાંના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાલિધ્ય બહુ સારું કરે છે માગી સાથે સાનેક જણા હતા તે મરવને સારી રીતે જમાડ્યા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આજે પાંચમે દિવસે ખાવાનું મળ્યું તેથી સર્વને ધણું આનંદ થયો.

સ્ત્રીમર પર વખતસર પહોંચ્યું હતું જેથી પાછા ટેકમીમાં બેસી ટેક જોઈ બદર પર ચાલ્યા એક હોટેલમાં દૂર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જોવા ચોખ્ખું છે એમ ગાઈડમાં હતું પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓછો હતો તેથી તે જોઈ શક્યા નહિ.

અમે બરામર વખતસર સ્ત્રીમરમાં પહોંચ્યા આ વખતમાં ગરબની કરવાથી અગાઉ કેટલાક ઉનારો રહી ગયા હતા તેવી

અમને ખબર હતી. રહી જનારની દશા જારે ખૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને ગૈમા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કલ્પના પણ કૂળવી નાખે તેવી છે. દરેક એક આત્મનારે ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ઘણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭-૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાત્રી સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમાં બંદર પરની બત્તીઓ અને પડ-ખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બધ થઈ.

રાત્રી સમુદ્ર (રેડ સી).

રાત્રી સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ હશે પણ તેવું કંઈ નથી. પાણી ચરખી સમુદ્ર જેવું છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરચાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાત્રી' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ઘણી ઉડતી જોવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાત્રી' સમુદ્ર પડ્યું હોય. બે કુટલંગાઇનાં આવાં ઘણા માછલાં મેં જોયાં. રાત્રી સમુદ્રમાં બાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જોવાની મગ્ન આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઈ બાજુ ચાલતું જાતે બંને વચ્ચે કેટલો આતરો જોઈએ જોઈએ સમજાવો ત્રિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

દરિયો તદ્દન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે નોટિસ હતી કે અનિવારે સાંજે ૭ વાગે 'પોર્ટ સેટ' પહોંચવું.

સ્તીમરમાં નિયમિતપણે ધણું જળવાય છે, ખાવાના સવં સમયો બરાબર જળવાય છે. સ્તીમર તરફથી બ્યુગલ વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણુના વખતની રીતસર ખબર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતાર ખાવાના હોયમાં પોત પોતાની નબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી જાય છે.

રમત ગમત માટે ઉતારઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (સરતો) જૂમધ્ય સમુદ્રમાં થશે એમ જાહેરાતથી બતાવ્યું છે. કમિટી ઉતારઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતારઓમાંથી લીરટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાત્રી સમુદ્રમાં પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને 'ટવેન્થ એપોસ્ટલ્સ'ની ટેકરીઓ કહે છે. કાઇસ્ટના એ મુખ્ય એવાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોહ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને 'એપોસલ' સાથે બીજા કાઇ સીધો સબંધ હોય એમ જણાતું નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમાં લખ્યો હોય તે મિનિટે લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો અમલ કરે છે એમ સ્તીમરમાં વારંવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ મુઘીમાં ખાસ નવીન કાંઈ આવ્યું નહિ. એક બાતુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્તીમરો દેખાયા

હવે ચક્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો ■ તેથી ઉપરના ડેક પર રાત્રે બેસવાની વધારે મજા આવે છે.

સુએઝ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુખ્યમંત્રી રીએમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોમ્બ સાહેબ ‘વોર મેમેરીયલ’ ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અવવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લોચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દૂરથી બહુ મજાનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકાબો સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે રેલવે આસપાસ દેખાય છે. બંને દૂર ટોવાથી દૂર દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાંથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

દોષ પણ ઉત્પન્નનો મત પૂછ્યા વગર અવવરના મહારાજા સર્વ પેસજરોના વતી બાપણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટો ૪૦ ફીટ જેટલો ઊંચો કોયમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે સ્ટીમરમાંથી જોઈ શકતો હતો. જદર ઉપર બેન્ડ લશ્કર અને મોટું ટોળું જામ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક આવી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં જોઈ જોઈ જોઈ શક્યા.

સુએઝના બંદરમાં ઘણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેવ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરધો કલાક ખેટી

થયા. ૫૬૫ સ્વીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમાં સ્વીમર રૂમ અને તેમ વારાફરતી સ્થળે થાય છે.

એનથી સુએઝ ૧૭૧૦ ફીટનાઈ માઈલ થાય છે. બંગા-
રના ખાર સુધી ત્રીસે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે "	૪૦૩
સાતમે "	૩૯૭
આઠમે "	૨૩૧
	<hr/>
	૧૩૧૦

ફરિયાઈ નોક એટલે ૬૦૮૦ ફીટનજમમ સવા માઈલ
અમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ધાત ૫, ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આપ્યા. મનુષ્યમુનિમાં આ એક
અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા મમુદને આને
શૂન્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઈ ૮૭ માઈલની છે. એની
સામારણ પહોળાઈ ૧૦૦ ફીટ જેટલી હોવાય છે. એમાં સ્વીમર
ચાલી નામ છે પણ માલ ખણી ધીમી દોય છે અને બહુ મહાન
રાખીને સ્વીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચેરા
સાફ કરાવી રેખરો જેવામાં આવે છે. જતાં જતાં જાન
ફેટાઈની હદ છે ત્યાં બંગલાઓ જેવામાં આવે છે તે દેશની
મોટ દોય છે. જમણી બાજુએ ઘરફરી આઈઓ ઈન મીડ
વચ્ચે તારો (barbed wire) દેખાય છે તે ઈસા અદાલિત
મંડળમાં આવેલો છે અને આજમા દેશી લોકોને લાગે વખત

રાખી સોપિત્ર અથરા પણ માન વગરના કાર્યની સાધી પૂરતાં હજી પડ્યાં રહ્યાં છે. અમારી સ્તીમરધીમે ધીમે આમળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે હારી જઈ ટ્રેનમાં આવવું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કેરો (૪૭૫ની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોઈ ખાસ પી ચાર કલાકે પોર્ટસેડ આવી રક્ષાય છે અને સ્તીમરને વખતસર પકડી રક્ષાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની અતિ જિજ્ઞાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીતે મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોષ્ટક જગ્યાએ વધારે પડેલી થાય છે. એને દિવસે જોવામાં મળે છે. રાત્રે સૂર્ય લાઘઈ મૂકવી પડે છે અને તે લામંટ બરાબર કેનાલની પડોળાઈની હોઈ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ફાનસની લાઘઈ સ્તીમરે ત્યાં આવવું તે બતાવે છે. સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ પસાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજનેરી કળા અને સ્તીમર ચલાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ જીવંતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમાં દિવસે સ્તીમર પસાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મળતો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે. રાત્રે તદ્દન જૂઠ્ઠા પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. દરેક સ્તીમરને આમળના આમમાં સૂર્ય લાઘઈ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વોડજા ન આવતા હોય તો સ્તીમરને મામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ. આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. ભુદ્ધિ, ચતુર્થ, અંત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું આઃ વધું છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ધન... એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજુઓ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ ખડુ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કક્ષના કરનાર મોંસ્યર લોપેઝ (૨) નું બાવલું મૂક્યું છે. સેંકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બંદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજબૂત હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું ત્યાં તો દેટલાએ મહત્વા ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઈથી ભરેલું છે, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખચ્યાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતારાઓ ઉતરતા હતા તે જોઈ અમે પણ ઉતરવા લાગ્યા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઈ ખાસ ચિંતા નહોતી. ડાખી બાગુના દાદરેથી નીચે ઉતર્યાં. દર પેસેન્જરના દસ પેન્સ ફેરી (મહત્વા)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને દીપ આપવાની જૂદી.

હું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જોટલું હરો. પ્રમાણમાં મજબૂતો સદર ભાવ વધારે લાગ્યો, પણ દીકરી જાપેવી મળતી હતી એટલે હેતરાયા એમ લાગ્યું નહિ. જોટમાંથી ઉતરતાં ખીસ તપસી અમને બંદર ઉપર હોડ્યા. શહેર ઘણું રમીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારખંધ છે. પ્રત્યેક બ્લકબેલે લેડયોને ભુલાવે તેવી છે. ઝવેરીઓ, કાપડના વેપારીઓ, કાંડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગોઠવી વેચે છે.

અહીં ગામડા અને હોટલ (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીડા ધણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાંચ શીર્ષોંગ કહી એક શીર્ષોંગે વેચે. ખામ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઓમાં પાસેથી કાંઈ લેવું નહિ. ગામડાની કચી જરૂર નથી. અમે કોઈ ગામડા લીધો નહોતો.

સારાં રેસ્ટોરાંમાં જઈ અમે ચા પીધી અને તે માટે એક એક શીર્ષોંગ આપી. ભાવ ધણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપના હતા એ અમે જોયું.

અમે બીજી ધણી દુકાનોમાં માલ જોયો. ચીજો ઉડીને આપે લાગે તેવી પણ અમે કાંઈ ખરીદી કરી નહિ. કારણ કે ભાવ ધણા આકરા લાગ્યા.

પોર્ટ્લેન્ડમાં બીજું કાંઈ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે શહેરમાં વધારે ઉંડા જવું નહિ એટલે એ કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ધણો માલ, ખેતરો અને ઉતારો લીધા અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે હપડી એટલે એચીઆ ખંડ છોડી અમે યુરોપમાં દખલ થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (મેડીટેરેનીઅન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આગળ વધતા જઈએ છીએ. ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાગ્યો કે ફ્રાન્સમા બરફ ધણી પડ્યો છે અને અમે કલ્પના કરી કે આ ઠંડી તે બરફના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઈએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રેડ-સીમાં ગરમી ધણી લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડાં પહેરવા પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની શ્રેષ્ઠતા કપડાં નકામા થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી ચાલી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમા કોઈને દરિયો લાગ્યો નથી અને દરેક અનુભવી ઉતાર કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાયે મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની ખીજ જ વખતની સફર છે. એવું સાચાકામ સાફ છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર બેઠા હોઈએ તો દરિયામા હીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વ-ચ્છતા તમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો તુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા ૧૮ મીની રાત્રે ફ્રેન્ચી ફ્રેસ બોલ ચલે. કોઈ સેબર બનીને આવ્યા, કોઈ આરબ, કોઈ પકાથુ, કોઈ નામકા, કોઈ સારંગ, કોઈ તુર્કી, કોઈ અરેબી, કોઈ આધવો બીજા ભાગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમા પોતાની વિચારશક્તિથી ફ્રેસને અગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ઇનામ આપવાનું હતું, એક ધરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ઇનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછા

સ્ત્રીઓ માટે અને પુરુષો માટે જૂદા જૂદા હતા. સ્ત્રીઓ આવા બોલમાં પુરુષોના જોડેલો જ રસ લે છે અને આખો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટા લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમાં બપોરે દરરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. બે પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જગ્યાને લઈને કેટલોક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય ડોક્ટેનીમ, રોઝ, બોર્ડસ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોર્કીંગ રમતમાં કેટલાક બ્રીજ, સ્પુડો, ક્લૅટ. એસ રમે છે. આખો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મગ્ન આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આખો વખત વાંચ્યા પછી કરે છે. દરેક સરાક્ત માથુસ ધણું-ખડ હરવાનું ચૂકનો નથી અને દરરોજ સવારે સાંજે દર વીસ રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ધણું વધારે ખોરાક ખાય છે એમ જે મને લાગ્યું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પછી શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઈના મુખ પર ગ્લાનિ, થાક, ચિંતા કે ગડબડાટ તો જોવામાંજ આવતાં નથી અને સ્ટીમરની મક્કમ પછી જાતી નીચી થયા વગરની ગતિ અને હરિયાની શાંતિ આ બાબતને સર્વિશેષ સદાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરરોજ છ છ ખાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાય તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે ફ્રાન્સમાં ગરફનું તોફાન થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઈને રહે છે તેનું આગળ જોવાળે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાળી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ઘરો અને ડુંગર પરની ખેતીનાં દૃશ્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માસેલ્સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ઘડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે. મુંબઈથી એકઠા સંધીમાં ૨૫ કલાક, એકઠાથી પોર્ટસેડ ૬૦ મિનિટ અને પોર્ટસેડથી માસેલ્સ ૮૦ મિનિટ પાછા હડકું અને હઠકા. આવી રીતે ઘડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ઘડિયાળ આગળ કરવાની હશે ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ઘર નજીક જઈને આવતું જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માસેલ્સ વચ્ચેનો અંતરો ૧૫૦૦ નોટ છે. સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. તા. ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આજ્યો. એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ મસીના. એ ઘણી નાની છે. એમાં થઈને સ્ટીમર વ્યાકે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી.

ઇટાલીનો બંને બાજુનો કિનારો ઘણો સુંદર છે. એમાં નાનાં નાનાં ગામો દેખાય છે. બંગલાઓ બાઈનોડુલરમાંથી નેચા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બંગલામાં ઘણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક વ્યાધિઓ-જેવા કે માલ્ટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જવાબામુખીની નીચે છે. બંગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે. ડુંગરા લીલા ફૂંજર જેવા દેખાય છે અને ઉપર દ્રાક્ષની ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાંથી દેખી શકાય છે. ઇટાલીનો આજ્યો કિનારો પસાર થતાં બે કલાક થાય છે પણ આખું દૃશ્ય જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

ધટાલીઅન લાઇનમાં જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેલવે છે. તે આખા કિનારા પર ફેરવે છે. સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા રેલવે પર જુ દેખાતી હતી. આવી જગ્યા પર પણ કોઇ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ સાચે-વાળા ધણાખરાને થતું હતું.

આગળ આશનાં એટના-જવાળામુખી દેખાયો. એ તદ્દન નાનો છે. એમાંથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા. રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા.

આજે સવારે કેર્સોન્ક અને સારડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા. ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ. ડુંગરો દેખાતા હતા.

આવતી કાંઠે સવારે માર્સેઈસ પહોંચવાનું-ઉતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેક કરવામાં રોકાઈ ગયા હતા.

સ્ટીમર ધણી જાનની સગવડ કરી આપે છે. માર્સેઈસ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમાં લંડન જવું હોય તે લંડન જઈ શકે છે. તેનું બાકું ઓછું હોય છે પણ સાન દિવસ લંડન પહોંચનાં થાય છે. જેને સ્પેશીયલમાં જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે પણ સ્પેશીયલનું બાકું આઠે પડે છે. લંડન સુધીના ફર્સ્ટ ક્લાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાર્કિંગ બાકાના હોય છે. એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેઈસ સુધીની ટીકીટ લે છે. પણ તેની પાસે જ સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમાં લંડન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મરત લઈ જાય છે અને લંડનમાં તેની ડીલિવરી મળે છે.

ફ્રાન્સમાં રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી ખીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઈ

પડે છે. માત્ર તેના ફોર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો.

સ્ત્રીમરમાં ફેરીઓ લાવવી નહિ. સ્ત્રીમરવાળા કેડી ડમન એકે રૂપીઆ પાંચ નોરના લે છે. મેં પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ધણી ફેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જોટલી ફેરી વાપરીએ તેનું કોઈ નહિ, બજારે તેનું પણ કોઈ નહિ, માત્ર સ્ત્રીમરમાંથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના દરે આપવા.

સ્ત્રીમરમાં ફર્સ્ટક્લાસવાળા જા હુડ્વેટ-એટલે મુખ્યત્વે ૧૮ મણુ ભાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે ભાર ભાગ્યેજ કોઈ ઉતાર પાસે હોય છે. વધારે હોય તો નોર આપવું પડે છે. હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાકા વિચેરે કાત્રે થશે અને એક સરખી છાંદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેના છેડે આવશે.

અમને તો સ્ત્રીમરમાં કોઈ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. ફરિયો શાંત રહ્યો અને સ્ત્રીમર તદ્દન નવી અને ચાલમાં શાંત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલ્લસ આવતી કાલે જાની રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલું ઘર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ આનંદ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ધણું નવું જોવા જાણવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો.

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી ગયા હોવાથી સ્ત્રીમર મંદ-ગતિએ ચાલે છે, અને જાંબા અરસપરસ હલે મલે છે, ઠેકાણાંઓ નોંધી લે છે અને આવી ટુંકી ઓળખાણ લખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ક્રી.સી.

સ્ટીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા. ૨૧ મીએ મવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો માસેલ્સના કિનારાઓ દેખાવા લાગ્યા. ખંડર ઘણું જળરૂ અને સેંકડો સ્ટીમરો પડી હતી. કટલીક નવી ગાદીઓ પણ ખંધાતી હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનું કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ઘણો વિચાર કરે છે અને જે જે ધુસવણુ ઊભી થાય તેનો નીકાલ કરે છે. તેઓ અગવડ આવે ત્યારે ધુસવણુમાં પડી જતા નથી અને ગમરાઇ જતા નથી પણ ધુસવણુમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની પાછળ મંડયા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ હરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ટીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્ટીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઇ ચાલે છે અને તેઓ સ્ટીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજબી રીતે ગણે છે.

સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ સર થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી કે જેમને ઉતરો જવું હોય તેમને નાસ્તો (બ્રેકફાસ્ટ) સવારે છ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમાં કામ કરનારને 'ટીપ' આપવાનો રિવાજ વિચારવા—સમજવા જોવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કોઈ કોઈ ટીપ મળશે એ હિસાબ ગણીતે જ નોકરી લે છે. સ્ટીમરમાંથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેપ્તેન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, ડ્રાઈનીંગ હોલના ટેબલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીર્સીંગ, ટોપાઝ (Topaz-આથરમ-સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીર્સીંગ, કેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીર્સીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને એ શીર્સીંગ અપાય છે. સહેજ ઝાણી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ 'ટીપ' આપવી પડે છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ઉતારાઓ ઝાણી 'ટીપ' આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર 'ન્યુમેરો' પી. ઝો કપનીની નિશાન (બેન્ડ) સાથે આવે છે. એકનો નંબર જોઈ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો. આપણા સામાન બેગેજ રૂમમાં હોય તો તે લેઈ આવે.

પી. ઝો કપનીની મેલ સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ધણી ખરી મળે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જોવામાં ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સમગ્ર ધણી છે. આપણા સામાન થોમસ કુકના અથવા ગ્રીનલેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ કેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું. આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને બતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જુદો પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ધણી હોય છે, પણ આપણે શાંતિ રાખવી. ડ્રાઈની કોઈ ચીજ ખોવાતી નથી, પોતાના

દાગીના કેટલા છે તે જરાગર લક્ષમાં રાખવું, સાવધ રહેવું, ગફલ તીમા પડવું નહિ.

અહીં કસ્ટમની મોટી અગવડ છે દરેક મામાન ફ્રાન્સના કસ્ટમ્સવાળા જુએ છે, તમાકુ સીગર વિગેરે પર મોટી જગાત લેવાય છે અને આપણી બાપા તે સમજતા નથી તેથી વણી અગવડ બની યાય છે. થોમસ કુક કે કોઈ એજન્ટ હોય તો માન બહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામાં સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લઈને બેઠી છે તેનું કામ બ્યવદારની રીતે ચાલે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અગવડ અને માથાકુટ દૂર કરવા બ્યવહાર પગના ભગવા પડે છે.

સામાનની ગોઠવણ એજન્ટને સોંપી કસ્ટમ્સ પમાર કરી ગાડી બાંડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેન્સમાં મોટર અને ઘોડાગાડી ધણી મગે છે બાકુ પગડી સમાય છે અને પરંતુ વધારે ઠીક છે

માર્સેન્સ

અહીં સારી જગ્યા બનાવનારા ગામડો (બોમીઆઓ) ધણા મગે છે આખા દિવસના ૩૦ ફાક લે છે પારીખમાં રહેનારા જાણીના મિત્રો સાથે હતા એટલે ગામડાની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમાં જઈ પાઉન્ડના ફાન્ક લીધા બદર પર વધારે ફાન્ક લેવા નહિ, કારણ ત્યાં ભાવ ઓછો આવે છે. બેન્કમાંથી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફાન્ક મળ્યા

અહીં મોટરનો ભાવ કીલો (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફાન્ક એટલે આપણો સવા આનો ભાવ થાય છે. ટેકસીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. મૂલ્યે ભાવ ચલણના અનુકૂળ ભાવને લઈને છે

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને ડબલ હાઈક્રોલીક લીફટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફટ એ યંત્રકળાનો નમુનો છે. સીધા ચઢાવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દરથી જોતાં તો ચિંતા ચાય તેવી લીફટ છે પણ બેઠા ગાંઠી મળી આવે છે. એને ફાની ક્યુલર રેલવે કહી શકાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરંધી મીનિટ થઈ ત્યાં પાણીના ખજખજાટ વચ્ચે લીફટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા આધ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફટ વડી હોય તો ખાર વાગી જાય. એના ફાટાઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ બધું છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને બંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફાન્સનું આ માર્સેલ્સનું બંદર ધણુ મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય બધું છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ધંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવો સભા-મંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીયા છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગે. માર્સેલ્સ આવનારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જોવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેના બગિચો અને કુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પ્રાચીન દેરાનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના રસ્તા ધણુ મજબૂત છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાફી અને રેરટોશ છે. એના બંદરોનો રસ્તો 'પ્રોમાનાડ' ના નામથી જાણખ્યાય છે. એના પર બે ક્લાક ગાંઠી કે ટેકસીમાં ફરવાની મોજ ધણી આવે છે.

રેશન ઉપર હોટેલ છે. હોટેલોમા અને કાફેમા પેશામ કરવાની અને મોટા ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર જ આઓમા આ સાર્વનિક છે.

હોટેલમા એક કાશીના પ્યાલો પી પછી બે મના સુધી ત્યા બેની રહીએ તો વાવો નહિ. તમને ઝાઝ આલ્યા જવાનું કહે નહિ.

માર્સેલ્સમા હરવા ફરવાની તથા જોવાની ઘણી જગ્યા છે. કુકની દુર પણ ચાલ છે માર્સેલ્સથી મોન્ટીકાર્તો અને નીસ પણ જઈ શકાય છે બે દિવસની યુરસફ હોય તો જવા જેવું છે, રમવા જેવું નથી. સામન્યુ છે કે ત્યા જુગાર મોગ પાયા પર રમાય છે.

માર્સેલ્સમા 36 Rue St. Ferrol મા A L' Elephant નામની હોટેલ છે. ત્યા સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને ફી રીતસરની છે.

‘ફ્રાન્સની રેલવે’. રેલવેમા ત્રણ વર્ગ છે. રાતની મુસાફરી માટે રંગ બાંડે મગે છે. ઇન્ટર નેશનન કે વાગોની કાર મોઢી પડે છે, ફર્સ્ટ ક્લાસમા બીજી કુરસેત જાનની ગાડીઓ આવે છે તેમા આપણા સેન્ડ ક્લાસ જેવો આખો ભર્ય ઉપરનો અથવા નીચેનો મગે છે, તેના પૈસા જૂદા આપવા પડે છે, પણ વાગોની કરતા ઓછા આવેા ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવું પડે છે

માર્સેલ્સથી પેરિસ જતા રસ્તે એક રેશન સવારે આખ્યુ. ત્યા પાવધરના રેશને આપણે ઉતરી મેકડો માણસ એક સાથે બિમા બિમા આ પીએ છે તેમ લોમે ‘મી’ પીએ છે. ફ્રાન્સમા આ કરતા કારી અને કાકો તથા ચોકલેટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટો સામાન લગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીદ તમને આપવામાં આવે છે. થોમસ કુક કે બીજા એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફ્રાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને ‘ટીપ’ આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીસોહમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉંઢાળાને લઈને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માઈલ સુધી રીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મજાનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૈંદર્ય વધારે દેખાય છે. યુરોપીય જદતિના ઘરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

બીજે દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ ઉતર્યાં. ફ્રેન્ચમાં એનોંસાએ ઉચ્ચાર ‘પરિ’ કે ‘પારી’ છે. કાંઈ પેરિસ ખોલતું નથી. દુનિયાનું આનંદસ્થાન અને ત્યાં ન મળેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ ક્ષેત્રીજ અને રેન્જનાના નામથી જાણીતી છે જેનો ભાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ઘણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ઘણાં છે. જેવી જોઈએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજીટેરિયન ખોરાક લેવો હોય તોને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, બાકી સમજ પડ્યા ખંટી કાંઈ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાઉન્ડના લગભગ ૧૫૦-૬૦ ફ્રાન્ક

મળે છે, તેથી મુખર્ષ કરતાં પેરિસ બધી રીતે મોંઘુ છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માસ જ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે હિપરાંન ઓટો બસ ધણી અને જમીનની અદરની રેલવેના બાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને લોકો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે.

‘રસ્તા.’ પેરિસ શહેરની બાધણી અજન્મ છે. એ બાધવામાં પ્લાનેઝ એવા વાપર્યા છે કે એને એકવાગ જેવા વગર એનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. આખું શહેર ધણી સુદર રીતે બંધાયું છે અને પ્લાન અને આર્ટ (ફળા) એના દરેક ગસ્તામાં, દરેક દીવામાં, દરેક મકાનમાં દેખાઈ આવે છે.

‘ટ્રાફિક’. રસ્તાઓ ધણી સુદર, ધણી લાંબા અને બહુ ઓખ્યા છે. મોટરનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જવું હોય તો બહુ ધુમ્મસ પડે અને પૂરતું ધ્યાન રાખ્યા વગર આવી સમય જ નહિ. અહીં મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાન્યાગની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પળે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોશીથી હાથમાંનું ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને જસો પણ ધણી મોંઘી હોય છે. પેરિસમાં જસને માથે બેસવાનું નથી.

‘ટાર્મિ’ અહીં ઓશીસ ટાર્મિ સચારના નવની જાર અને જપોરે બેથી સાડા છ હોય છે. બારથી બે વાગે ત્યાં સુધી

બહુ બધ થઈ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુશી હોય છે અને પાણું કમઘોઝર કામ શરૂ થાય છે.

‘બોમ્બેડી બુથો’. સહેરને નાકે બુથો નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. પુવાં (જંગલ) જેવા લાગે છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ધણા રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીખી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા પુવાંના રસ્તાઓ માધ્યમે સુધી છે. એવી જણવટમાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. ‘આરમે નવી’ ‘અરનીટાજ’ વિગેરે. આ બુથો જંગલમાં મગજ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ કુદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારતું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ પુરતી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અનુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બન્નેનું જળદં મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં પણી મળ આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આઈવેનડો’ આવે છે અને તે દારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઈવેનડો અથવા ‘આઈસ’ એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ બેઠ-પથ્થરની જગ્યા. તેના ઉપર બેસા રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ધરની નીચે ‘કોન્સીઅર’-(Conscience) ગૃહસ્ત્રપાળ હોય છે. તે ધરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણુ તે ખાન રાખે છે કે કોણુ આવજાવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘટડી વગાડતાં પોતાની રમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના મંત્રથી

ગૃહદ્વાર ઉઘાડી શકે છે. એને નામ તુસ્ત આપતું લેખએ. અન્યા માણસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માણસને બહાર જતું હોયતો ‘પારડો’ કહી સાથે પોતાનું નામ આપતું પડે છે. સદર શબ્દનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરજ્યાનના હાથ ટોટેવમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (મોદીખાનાથી માસેલમાં એનું બહુ મળકમરી ભાષામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

‘ધરો’. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ મળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ફ્રીઝરરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટા ઘરોમાં ફરનીચર બહુ મળતું હોય છે. અહીં ઠંડી ધણી એટલે બારણા ધણુંખણું બેવડાં હોય છે. બારણું ઉઘાડુ મૂકી દવા ખાઈ શકાતીજ નથી. ઉવાડાં બારણાનો ફ્રીઝર તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમોનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને બેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે ગ્રોખ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ સિયાજીમાં થાય છે.

‘ઝગુ’. વરસાદ તો ઉન્હાળામાં અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે ઓવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી ઓળી વપરાય છે કોરથુકે અહીં મારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

‘પેરિસનાં કોફે’. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બાગો ધણા છે. નાના છોડરાઓ માટે કેટલાક બાગ ખાસ અલગ કોઢેલા છે. ઘરમાં ખુટી દવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળતું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ બેચામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં કોફેની બહાર પગથી ઉપર

બધા પુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાપી પીએ છે. ચા કાપી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળા ના કહે નહિ. કાપી ઘણી સસ્તી હોય છે. આપણા મામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જોવા એ દેખાવ લાગે છે. લંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેસવાનો રિવાજ નથી. કોન્ડીનન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. ગેરિસના મોજલા લોકોને નકમી ધુઓ બહુ રહેલી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને બીજાના હક્કને વંધી ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરનો ઉપયોગ કરો તેમાં કોઈ વંધી હોતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર પુરશી મૂકી બેઠેલા હારખંધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાપી પીવાનો ભાવ દોઢ ફાંકે હોય છે. અત્યારને હિમાયે ફાંકેનો ભાવ સવા આનો થતા જન્ય બોરલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોંજનીને લાંબા આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી બહોં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફાંકે પણ કાપી ચા મળે છે. જિમા જિમા કાપી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા મન્ય કાફેવાળા ચાર ફાંકે સુધી કાપીનો આર્જ લે છે.

રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર ખાવાનું મળે છે અને ભાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુંબઈથી અરધી કિમતે અહીં રહી શકાય છે.

‘ગેલેરી લાફાયેત’ આલાંફાન્સે નામના મન્ય મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૪૨-૪૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિમત લખેલી હોય છે. છેતરાવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બહુ કે ઓછું અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. વ્યવહાર બહુ ચોક્કસ રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ધણી મીઠાઈનું છે. જેથી લાક્ષણિકતા વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સખ્યા છ હજારની છે. તેમના છોકરાંઓને આડચણું ન પડે તેટલા સારા ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આપણો દેખરેખ રાખે છે અને તેમની મા અવારનવાર ખમર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સગવડ કરવામાં પણ શિથિલ આપણા મીઠાઈનાં જેઓ કામ કરનારની દેશનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ધડો લેવા લાયક બાબત છે. જાતુ ગંભીર-ખાતું છતાં મોઢું પણ વસ્તુ જોઈએ તો તેનો તુરત પતો મગે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાસક્તિ કટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આવડું મોટું ખાતું છતાં જ્યાં છ વાગ્યા કે બધા બધે કરવાની તૈયારી કરે છે અને માડા છ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું દિસાળ નહીં કરી બધે થઈ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion ઓકાસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મગે છે. અનેક ગજારાક કાવર પેન્સીલ ટાઈ-એવી એવી સ્ત્રીઓ ધણી સસ્તી બહાર મગે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાસ કરવા માટે બિંબુ કરેલ હોય છે.

નાર ખાતાવાળા, માલ જતે છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજન્ટોનો કે કોઈનો ખરચ કે કોઈનું કમીશન ચલતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઈ શકે તેનો અજળ ખ્યાલ આપે તેનું આ ખાતું છે.

‘વ્યાપાર પદ્ધતિ’. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાચની બારી-ઝામાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને જતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ ‘કળા’નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં ‘આર્ટ’ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

‘સજ્જતા અને વ્યવસ્થા’. વેચનારાઓની નમ્રતાનું તો પૂછતું જ શું? અરધો કલાક માલ જોઈ કાંઈ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હોં બગાડે નહિ અને ‘એરસી’ થઈશું તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપજાવે છે. જરા ભૂલ થાય કે પગ અડી જાય તો ‘પારડો’-આશી માગવાનું કામ પણ એવું જ જળઈ છે. લોકોની નમ્રતા ઘણી દેખાય ■ અને ઉદ્યોગ પણ એટલોજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય ■ અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે થઈને નીકળતા નવા આવનારને તો ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના લોકો તો ભારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. દામમાં બેસવાનું હોય તો ધમાલમ નહિ, નજરનો કાગળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને દામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચકી જાય. દામની રાહ જોવાની હોય તો દારબધ નંબર વાર બિમા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા બરબાદ હોય તો પોતાની

મેળે નંબર વાર ઊભા રહે અને પૈસા આપી ટીકીટ લઈ ચાલતા થાય. પૈસા બેંકમાંથી લેવા હોય તો પણ દારબંધ ઊભા રહે. ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અગાઉ આવનારને કોણી ભરાતી આગળ જવાની વાતજ નહિ. રેલવે સ્ટેશને ટીકીટ લેવામાં પણ એમ જ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ. ત્યાં પોલીસને ઊભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાની દુરજ અને ખીજના હક્ક સમજે છે. આ જાતનું શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

‘જોવાના સ્થાનો.’ પેરિસમાં જોવાની વસ્તુઓનાં તો નામ લખવા પણ મુશ્કેલ છે. પેરિસ શહેરની ગાછડો ધણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ. આપણે માટે ‘ડેવીમેવ’ની ગાઈડબુક સારી છે. ‘યોમસકુક’ વાળાની નાની ગાઈડબુક આવે છે તે મફત મળે છે.

‘કુકની જોવાની ગાઈડબુક.’ જોવા જવા માટે યોમસ કુકવાળા Itinerary ગાઈડ છે. દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું. ત્યાંથી એક મોટી બસ ગાડી આવે છે. એને ‘સારામેન્ક’ કહે છે. તેમાં એક ગાઈડ (દર્શક-ભોખીઓ) હોય છે. એ બધું અંગરેજીમાં સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે. એક દિવસમાં અગત્યનું જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે. બીજી ત્રણ દિવસની દુરવાની ‘રખડપટ્ટી’ ગાઈડેવ છે. એ ઉપરાંત વરસાંઈ અને ફ્રાન્ટનમે એક એક દિવસ જવાનું છે. લડાઈના ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ બીજા ચાય છે. યોમસકુકના ગાઈડ ધણી દુશિયાર હોય છે. ઇતિહાસ અને જૂઠાણનું તેમનું જ્ઞાન ધણું ઉંડું હોય છે અને તે બાવજ કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર જતાવતો જાય છે. ગાડીમાં ૨૪ માણસ બેસે છે. બપોરે લગભગ એક વાગે પાંચ અસવ જગ્યાએ લાવે છે અને લગી પાછી તેની સાથેની રખડપટ્ટી બપોરના બેથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી આવે છે. આમાં પૈમાનો ખરચ્ય એણે યાત્રા છે અને જ્ઞાન ધણું મળે છે.

ધોમસકુક જેવી ખીજ સેકડો એજન્સીઓ પેરિસમાં આ કાર્ય કરે છે. ભાષા જૂદી જૂદી હોય છે. આપણે ખાસ ટકમી કરીએ તે કસ્ટો આમાં ખરચ્ય ધણું એણે આવે છે અને પૂરતી સગવડ જળવાય છે.

‘ખોરાકાદિ.’ ખાવાની બાબતમાં પેરિસમાં પૂરતી સગવડ છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં જેવું જોઈએ તેવું ખાવાનું મળે છે. વેજીટેરીઅનને જરા પણ વાધો આવતો નથી. ભાષા ન આવડે તેની અગવડ ધોમસ કુકવાળો દૂર કરે છે અને આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એટલું કહેવાથી ખાવાનું શુદ્ધ મળે છે. અહીં ‘કોંસા’ નામની રાઈલી આવે છે તે સારી હોય છે. બટર, કીમ, શાકો અને ફ્રુટસ ધણું ચોક્ખા અને સસના મળે છે અને પીવાના ફ્રેશ, ચોક્યેટ (કોકો) અને આ જ્યાં જોઈએ ત્યાં પૂરતી સ્વચ્છતા સાથે મળે છે. અહીં તરસ લાગે ત્યારે ઓરેન્જ (નાર્ંગીનો રસ) પીવાનો પ્રચાર ધણું છે. તેમજ ચોક્ખા ખનીજનાં પાણી mineral waters વીટલનાં, વીચીનાં, એવીઆનાં અને બીર્ન બહુ એણે ભાવે મળે છે. ખાવાની અગવડ કાઠ પડતી નથી.

અહીંના હવાપાણી સારાં હોવાથી ખાવાનું પચી જાય છે. અહીં પોષ્ટિક ખોરાક વધારે ખાવાની જરૂર રહે છે, નહિ તો ચરદી સામે ટકી ન શકાય અને કાયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

ક્રીમ અને દાળ તથા કઠોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેછેરી અને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે. ।

‘એફીઝ ટાવર’

આખી દુનિયામાંની એક અજાયબી છે. એની ઊંચાઈ ૯૮૪ ફીટ છે. એ અહીં એક જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર ગ્રેયરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને ઘડેરીથી ચઢી શકાય છે. બે માળ ગયા પછી ફરવામાં બારે મળ આવે છે, આખું પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની ગ્યના કેટલી મનોહર છે તેના ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) મડયુ દોષ તેડુ દેખાય છે એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ગુડીવરની મુસાફરીમાં વર્થુવેલા લીલીપુગીઅન્ન જેવા નાના ધાગે છે. ૮૦ માઈલ મુખી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફોટોમાફ પાડે છે અને ફોટો મીનિટમાં તૈયાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફોટા, ઘુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માસેન્સના નોટ્રેડામમાં ફોટા પડાવ્યા.

ત્રીજો ચોથે માળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૬૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોટા નળગ્વાર ગોઠવાઈ જાય છે, અચડાઅચડી કે ધક્કાધકી થતી નથી. ચોથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે બીજા માળવાળી ઉપર જાય એક બીજના બારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણ જોયું એટલે આશ્ચર્યના પાર રહ્યો નહિ જાણુમા સીન નદી ચાલી જાય, સુગમ્ય બાધણી-વાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડામનું દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જેવા યોગ્ય છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આપું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્ભુતતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોહાની પાટથી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પશ્ચિમ ભણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણાં થોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. ચોથા માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની બળતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્ફુરે છે અને પેરિસની સુંદરચના અને દૂરનો હરિમાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફાંકે શીના આપવા પડે છે. એના બાંધનારનું નામ ગુસ્ટાવ ઇફીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ જાણખાય છે. એને બાંધવામાં પચાસ લાખ ફાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એફીલ ટાવર જોતાં તથા ક્લાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જવો છે. આટલો મોટો ટાવર ખીજો કોઈ જાણવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં ઘણાં સુંદર પેઇન્ટિંગ્સ એકઠાં રખા છે. સારામાં સારા ચિત્રકારની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, ભાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવનો ઇતિહાસ આપેલો છે. માલેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિત્રકારની પ્રખર

કલ્પમયી ચિત્રણના અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતા ડાહ્યા પણ સહજતે દ્રાવ થવા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને મુદ્દર રીતે બાંધેલા જોડાણ છે અને દરેકને હળવો લોખંડી ચાપી એ લુવ્રની બેઠ લે ॥ લુવ્રની ગેલેરીમાં ચિત્રો ઉપરાંત ઘણી જાતનો સંગ્રહ છે. એમાં પુરાણી ચીજોનું મુઝીઆમ-સંગ્રહસ્થાન છે એમાં જગતવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે એમાં ચીની મમના ચિત્રોનો સંગ્રહ (મેઝેઝક પીન્થર્સ) છે. એ આખા પારિસનું નાક છે અને એનું બહુ જાળવણીથી રક્ષણ મળવામાં આવે છે પરંતુ આવી આવનાર ડાહ્યા પણ મુસાદર એ જોવા વગર રહેતો નથી, જુઓ છે ત્યારે એને પ્રેમ થવા વગર રહેતો નથી અને જોવાનું પૂરું થઈ શકે તેમ નથી એવી અસંતુલિત ઘાગણી વગર એ પાઠો ફરી શકતો નથી મે ત્રણ કલાક ફરી ફરીથી જોડો બાગ જોયો જાણતો બાગ જોવાની ઇચ્છા છે તે પાછા ફરી વખત જરૂર આવશે એવી ધારણા છે મેં લુવ્રનું ડાહ્યા નથી જોયું એમ કહું તો ચાલે એ જોવામાં સાત દિવસથી જોડો વખત તો આવે-જ નહિ એવી એની વિચારણા, અગાધતા છે

એ લુવ્ર ત્રણ તિથિએ છે સામે-વચ્ચે ‘ટુલીએરી ગાર્ડન’ (Tueries) છે એ પણ જમિયાનો એક નમુનો છે એમાં ફરતા આનંદ આવે તેમ છે લુવ્રમાં ૪૮ એકર જમીન રામય ૩ એના ૭ વિભાગ છે (૧) એક અને રામની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર સંગ્રહ પે ટીઆ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળના ચિત્રો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) ઇજીપ્તની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની ચીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મેં ઘોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાજુમાં મેં ઘોવાની બેસીન હોય અને ટુવાલ હોય. ત્યાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફાન્ક આપવો પડે. વિશ્વાસતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઈ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટક્કરી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપતું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રજાથી આગરી અથવા બહુ વૃદ્ધ બીજા માંગી શકે છે, પણ તે કોઈ મોટા દેવળને નાકે ઉભા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માર્શલ દૂર ‘ ફ્રાન્સનું જીવન ’ નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગિચો છે. બગિચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસમના યહેનશાહોનો મહેલ છે. એ ૪૦ માર્શલ મોટરમાં ફરતું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ધુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સપાટાગ્રામ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગામડા હોય તે તમે સમજો તેવી બાપામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીલ્પી જ્યાં જન્મ્યાં હોય, જ્યાં એ ઉછર્યાં કે ફાલ્યા ફુલ્યા હોય તેની યાદ તમે છે, ત્યાં લખતી મૂર્તિ છે અને એ

બાંધેલું છે અને માથે કાચનું છાપડું છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્થાપત્ય શૈલી રોમન છે. 'પેરિસનું' સર્વથી વધારે મોટું દેવળ આ ગણાય છે.

'નોટ્રેડમ ડેમીડ્યુવ,' ગોથીક સ્થાપત્યથી બાંધેલ આ ઘણું મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું જાણું છે. મોટા સેડીન કોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ઘણું મોટું છે અને કોઈ વખત ત્યાં પ્રાર્થના આલતી હોય ત્યારે ખાસ સામળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ધણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઈ પણ દેવળમાં દાખલ થતી વખત હેટ-ટોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અંદર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ નજમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના ડેમ (ધુમટ) પાસે ધણી મોટા ઘંટ છે.

'પ્લેસ ડી લા કોનકોર્ડ,' આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક્ક) જોવા લાયક છે. એની અંદર દરેક દીવો પણ હિસાબમણીને કપો છે, કળાની દૃષ્ટિએ આના જેવો 'સુવેર' આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં લાં પંદરમા લુઈસીસનું બાવલુ વચ્ચે મુકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી 'સ્વતંત્રતા' (Liberty) નું પૂતળું મુકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દસ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજ સોળમા લુઈસે અહીં ફ્રંસીએ અદાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાન્સના આઠ મુખ્ય શહેરને રણુ કરતાં અજળમળી ઉત્પન્ન કરે તેવા આઠ પુતળાં છે.

'મ્યુઝીયમ' કલની મ્યુઝીયમમાં ઝંવેરાત જોવા જેવું છે, કેટલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. જોસેગીઆ મ્યુઝીયમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાંધીયાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીય લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

‘ઓપેરાહાઉસ’ સરકાર તરફથી ચાલે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલું છે. એ તથુ એકર જગ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખર્ચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

‘પેલે ડી જસ્ટીસ અને કોન્સ્યુર્વેરી’. ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. બહુ વિશાળ જગ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કોન્સ્યુર્વેરી છે, તેમાં દેહખાતુ છે. એમાં બધા મોટા માણસોને અગાઉ ફેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ બહુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

‘પેનથીઅન’ (Pantheon). અગાઉ એ સેન્ટ જોનીવીવનુ દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામાં આવે છે. એ બુલ્ડોઝ સેન્ટ માઈકલની નજીક લક્ષ્મનમર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યાં હયુગો, વોલ્ટેઇર વિગેરેને દાટેલા છે.

પેરિસથી પશ્ચિમ માધ્યમ દૂર ‘વરસાઈવિ’નો મહેલ છે. એ શહેનશાહોનું રથાન છે. લાંછેલા મહાવિચક્રની ત્રાધિના કોલકરારપર સહીઓ ચા. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યાં બેસે છે. તેમાં ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે કુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામાં જોવામાં આવે એમ નથી. સેંકડો કુવારા જૂદી જૂદી રીતે હડે છે અને તેમની કારિગરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. બગિચો પણ મહો મળતો છે અને આખો દેખાવ આખને ઠંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અદરના બાગના કુવારામાંથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જેનો દેખાવ ધણો જોવા લાયક છે વરસાદ'ય જવા પહેલાં તે દિવસે કુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ કુવારા ઉડતા નથી બાજુમા ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે

‘ઈનવાલીડીઝ અને નેપોલીઅન ટુન’. ધવાયલા અને ધરડા લાડવાઓ માટે આ ગૃહની સ્થાપના ૧૪ માં લુઇસાનએ કરી હતી હાલતો તે રાજાગાર તરીકે વપરાય છે અનેક જાતના યત્રોનો સમૃદ્ધ સારો છે. ઉપરાત દુરમનોના પડાવેના વાવટાઓ કપડા વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લગ્નકાંડો એવા સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યા છે. એની સાથેજ બાજુમા નેપોલીઅન બેનાપાર્ટની કમર જરૂર જોવા લાયક છે મરણ પછી ઓગણીસ વર્ષે એના કંફને ફ્રાન્સમા પાછુ લાવી અહીં સ્થાપન કર્યું છે

આ તો બહુજ મહત્વની યીજ્ઞેના અને ખાસ આકર્ષક સ્થાનોના નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો એ સિવાય અનેક સ્થાનો જોવા લાયક છે આખુ પેરિસ આખો હમાડી રાખી નીલાળવા લાયક છે પેરિસમા જોવા લાયક અનેક દેવળો છે, અનેક બુદ્ધિયા છે, બહુ મજાના સમૃદ્ધસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે રાખવામા આવે છે. પેરિસનો મુખ્ય રેસકોર્સ શા એરીસીની ઉપર ભોગરાપના નામથી જાણીતો છે, બહુ વિશાળ છે અને બુનોમા ચઢને ત્યાં જવાય છે તે પછુ એક વાર જોવા લાયક છે, સમવા લાયક નથી

પેરિસમા જતા પેરિસનો એક સારો નકરો જરૂર લાઇ લેવો અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવું. જાણાની અગવડને અગે ગોચરો ન થઇ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે

‘નાટક સીનેમા.’

ફાન્સનાં નાટકોમાં ગીઝદીનો પાર નથી. ખેલોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઈ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કાંઈ ચંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જેને ખરાબ થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલાજ છે. ફાન્સના રહેવાઘીઓ વર્તનમાં ધણા સારા છે. કાઈ ખરાબ પણ હોય. નાટકો ધણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતગમત અથવા જાદુના ખેલો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જોવું.

પેરિસ સંબંધી મહત્વ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાબ નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાબ વાતો સંભળાય છે તે પરદેશથી રળવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે છતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રમ આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ કરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડૉ. બોસનુ બાવણુ સાંભળ્યું. એમણે પોતે કરેલી શાકખોજોનો ચિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજ બાવણુને એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર ફ્રેન્ચ બાણમાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રજૂ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર ચેલોન નામના ગામડામાં ડૉ. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઈલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાક-

ઘેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લોભ નથી એ પચીસ વર્ષથી સત્ય ગોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મના અભ્યાસ કરે છે. ફેન્ચ ભાષામાં જૈનનું કાંઈ પુસ્તક નથી તે હાથ એક મોઢું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમાં શુ લખ્યું છે તે તેમણે સમજાવ્યું. તેમની માથે બે કપાક વાત કરી બહુ આનંદ થયો. પરદેશમાં પરભાષામાં પણ આવા વિદ્વાનો અધ્યાત્મ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ધણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમાં ડૉ સીલ્વન લોવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ મરકાર સર રાયાજીરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમપદ્ય છે. તેમની સાથે એક દલાક બહુ મારી વાનો ચર્ચ જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અનુરાગ જોવામાં આવ્યો. આવની મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધું.

પેરિસમાં દલકા પ્રદારના નાચવાના શુદ્ધો ધણા છે. મધપાન અને વ્યભિચારના તે ધામ છે. એ ખાસ કઠીને ‘મોબેજ’ ના રમ્પા પર આવ્યા છે. ત્યાં લોકો લહેર કરવાજ આવે છે એવા આવનારા ધણા ખરા પરદેશી હોય છે

‘સીઓ’ પેરિસમાં ધણી આમળ વધી છે. લગાઈના વખત પછી સીઓની સિયતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલાં ચોટવા કાઠી નાખ્યા. અત્યારે દરેક ખાતામાં સીઓનું સ્થાન છે. વેચનાર અને દલાઈ તરીકે તેઓનું કાર્ય સાફ ગણાય છે તે નિયમમર કામ કરનારી અને શુદ્ધસાદર ચલાવનારી છે. પેરિસની સીઓનું વર્તન ધણું વખણાય છે. ‘જેવેરી લાફાયત’ જેમાં છ હજાર સીઓ કામ કરે

છે અને જ્યાં દરેક વસ્તુ મળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રો રેલવે છે જે જમીન નીચે ચાલે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી દુરસદ હોય તેટલું જોઈ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું બાકી રહ્યું છે, તે આવતી વખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા બાઇઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ધણી ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ ચાલ તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં ચોખ્ખું છે. આપણા દેશની માફક મને તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દઇએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લઈને જની શક્ય નથી. રમો પ્રમાણસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ જની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઓગણત્રીય લાખની ગણાય છે. તેના કિલો તોડી નાખી તેના વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડીગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફિરન) ચાલ છે, ઉન્હાળામાં ૬૫ ડીગ્રી ચાલ છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલ્વર્ડો છે અને થીએટર તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

રોટેમો સેંકોટ છે. હામી જાતના (ડી લક્ષ) રોટેમોમાં બહુ સમગરો હોય છે. એવી હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાય-રમ, ગરમ હાંડુ પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી રોટેમ હોય છતાં પણ સમગ્ર મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી મતલબ કરી રાખવી-રખાવવી એ ડડાપણની વાત છે.

પેરિસમાં સરેમો મોકલવાની એક બહુ સારી રીત નેપ્રે લખેસો કામગીરો આપણે માથે ન્યુમેટિક (Pneumatique) એટલે યન્દ લખી એક ફાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાનની પાઈપ-નળીમાં દુરન મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આમસ્ટર ડમીંગેક માઈસિ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી અહીંથી પપ કરે એટલે કામગીરો આખો અંદર ચાલ્યો જાય છે અને જવાનના પૈસા બપો હોય તો અરધા કલાકમાં જવાય પણ લખાઈને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઈ માસની ગણાય છે, તે વખતે પેરિસ એના પુરે બહારમાં હોય છે. એ વખતે જૂન દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે છે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોય તથા રેસ્ટોરાંઓ આયુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસારિક અને સામાજિક આનંદપ્રસંગો એ અરસામાં થાય છે અને સર્વને માથે લોંગવેપ હિપર ઑં પ્રી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો ચત્તાં લોકો દરિયાની જાણુએ અને પર્વતના શિખરે ચાલ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દળદળાથી રહેનારો દરેકનો ખર્ચ ૨૫૦

ફાંક આવે પણ અનુભવી મુસાફર ૮૫ ફાંક દરરોજના ખર્ચે તો ધણુખર્ચે જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી જોછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેક્સી, મોટરબસ, અંડરમાઈન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેક્સીવાળા દસ ટકા દીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને ખીજા દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે જિભા રહેવાના સ્ટેશન પર નખરની દીકાટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નંખર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેક્સીના ભાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) નો ૦.૧૧ ફાંક હોય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (ફે ફાંક) વધે. મેટ્રોના ભાવ ધણા નામના હોય છે: ૪૫ સેન્ટીમ સેકન્ડ ક્લાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ ક્લાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો ભાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડ્યું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ ક્લાસની દીકાટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઈ બેસતું નથી. જગ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વગ્ગે બેવાર બદલતું પડે છે ત્યાં મજબૂરી ધણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉચ્કવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અગવડ પણ જોઈ શાય.

‘રસ્તો’. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ધણે રળીઆમણે છે. બંને બાજુએ ખેતરો લીલાકુન્બર છે. કોઈ પણ જગ્યા

ખાલી નથી અને કાંઈ પણ સ્થળ પછી તે ઊંચુનીચું હોય નોપણ વાવણી વગર રહેવા દીધું નથી. ચારે તરફ આખ ઠરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહીં થાય છે પણ આપણા દેશ જેવો ધોધમાર વરસાદ નહિ. પુના જેવો સાધારણ વરસાદ પડ્યા કરે છે. માત્ર ચરદી લાગે તેની સમાજ રાખી હરવા ફરવામાં વાધો નથી અહીં વરસાદને કારણે કામ ધંધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે અહીંના લોકો કુદરતની અવધા હોવા છતાં એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમાં કે ઠંડીમાં તેઓ કામ કરતાજ માનૂમ પડે.

‘કેલે’. (Calais) હરીઆ કાંઠે છે. ઢેઠ સ્ટીમર સુધી રેલવે જાય છે. અહીં પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાન છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ બતાવવાના પણ અહીંના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે બીજાના હક્ક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર નબરવાર ચાલ્યા જાય છે, ધણીખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચકી લે છે

સ્ટીમર. ‘કેલે’ થી વાગે પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાં મેઠા પછી સ્ટીમર ૨૧ વાગે ઉપડી સ્ટીમરમાં બહુ પેસેજરો હતા સ્ટીમરમાં બારેક કેબીન હોય છે અને કેકપર ખુરશીઓ હોય છે જે બેસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર ઉપર અને તેની નીચે બેવડા કેક તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મહો ધોવાની જમ્યા. સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી માત્ર પોણા કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમાં વિચારીને ફરવાનું એટલે ફરતાં કેકો દેવો પડે. ઘરિયો આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર 'રોલ' તો ચલાવ કરે, એટલે વગર વિચારે ચાલતાં અચકાઈ જવાય, કોઈને અચકાઈએ તો અંગ્રેજ સિવાજ પ્રમાણે મારી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મેજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત ચાપ એટલે બધા જલ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ધણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઈલની મુસાફરી આકરી પડી જાય છે.

'ડોલર'. દરિયા કાંઠે છે. ઇંગ્લીશ આનંદ ત્યાં પૂરી થાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન બતાવવો પડે છે. સામાન બતાવી નંબર કરે તે લખ પાસપોર્ટ બતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં બેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરવું પડે તેથી સામાન 'રજીસ્ટર' કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જોને 'લગેજ' કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીંના લોકો 'રજીસ્ટર' કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પુલમેનકાર લીધી હોય તો કાંઈ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટ ક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફ્રાન્સ જોવો લીસો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડૂત કહેવાય છે. અગરજો વેપારી છે. ઇંગ્લાંડમાં લોહું અને કોપસા થાય છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોહા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજ રહ્યા એટલે આપણે એને બરાબર સમજવા જોઈએ. અંગ્રેજ ટ્રેનમાં સાથે બેઠો હોય તો તે પાત નહિ કરે, પાંચ્યા કરશે કે લંધશે, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કદિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લાંડના ઘરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જૂઠ્ઠા પ્રકારના દેખાય છે. દરેક ઘરમાથી ચીમની (ધૂમાડિયા) બહાર નીકળે છે અને ઘરો દ્વરથી ઝાખા દેખાય છે. બરફને લઈને કાળા પડી જાય છે. ચાપતી ટ્રેને દેખાતા ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને બાકીના રસ્તા પર લીનોતરી આછી દેખાય છે. ડાવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઈ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઈ સ્ટેશન જોઈ શકાતું નથી. ડાવરથી લંડન પહોંચતા રા કલાક લગભગ થાય છે.

સાજો પાા વાગે લંડનના 'વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને' પહોંચો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેના સામાનને નબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુબર્જ નેવી જરા પણ ગડમડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણો કલાક ઊભું રહેવું પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલા સામાન બતાવવો પડે છે. ફેટલીકવાર ઉઘાડીને પેગીઓ જુએ છે. રેશમ, સીતાર અને એવી વસ્તુઓ પર જગાત લે છે.

લંડન.

‘ઉતારો.’ લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇ પાર્કની બાથરૂમાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સબરો ટેરેસમાં) ‘ઇન્ડિઅન હોટેલ’માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ ધણી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજિટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન પણ રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘હાઇજિઆ હાઉસ’ (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં પણ વેજિટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબંધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખું વેજિટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળતું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને પણ એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસિટરને મળતું હતું તેને મળ્યો. અચોક્કસ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેતું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ધધાની ઘણી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

‘થોમસકુક.’ બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. ગંભીર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશિયા તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બંધી ખજાર એ લોકો ત્યાં આવે છે અને ટીકિટો પણ આવે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી.

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે અગત્યના મુસાફરને મોળી સગવડ છે મારે તો ત્યાં ખાતું ખોલવાનું હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા ૨-૬-૨૬) કર્યું

‘ડરખી’ આજે ડરખીનો જાણીનો દિવસ હતો ડરખીની શરત જીન ખાસના પહેલા ખુબવારે રમાય છે ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમા દોડે છે તેની ઉપર કરોડોનો જુગાર રમાય છે અને ક્યો ઘોડો પહેનો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમા અને ઘોડામા ખદર દિવસથી ચાલે છે એમા એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી ૧૮૨૪ ના ડોઈ પણ દિવસે જન્મેના ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર ફરેક ઘોડાને આ શરતમા ઉતરવાનો સબબ છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડાઉન્સ-એપ્સમા જાય છે કંઈક ધૂતારા પણ લા આવે છે આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ઊમા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું

આખો દિવસ ખૂન વર્ષા પડેા હડી લણી હું કેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો પણ અગત્યો હોવાથી આજે તો ટેક્સીની મદદ લેવી પડી પેરિમની સીધી ટેક્સી પાસે લડનની ટેક્સી બહુ મોંઘી લાગી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની જહાર પરામાં માધ્યમે સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે જહુ જોડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટ્યુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ જોડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માણસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ ક્યાં છે તે ખરેખર અજાણ થીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર જિભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે જિભા જિભા ઠેક નીચે ઉતરી જઈએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરો હોય છે. આ એસ્કેલટર અને ટ્યુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવા-ધની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અંડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે જે મીનિટની અંદર ખીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની ૪ થી ૩ પેન્સ હોય છે. ખેડકા એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક ખેડકા પર એકજ જેસે. વધારે જીડ ચાપ તો જિભા રહેવાના ચામડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી જિભા રહેવું. સ્ટેશન પર લોકો તૈયાર જિભેલા હોય છે. ગાડી જિભી રહે ત્યારે જ ખાણું ઉઘડે છે. ઉતરનારાં ઉતરી જાય અને જેસનારાં જેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને ગોઠવવા માટે સ્ટેશન પર એક પણ રેલવેનો માણસ

હોતો નથી, માત્ર ડબ્બા વચ્ચે બારણું ઉઘાડનાર હોય છે. ટીકિટો તો ઉપરના ભાગમાં વેચાય છે.

અડરઆઉન્ડની પાંચ લાઇનો છે મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લાઇન રેલવે, ડિસ્ટ્રીક્ટ રેલવે અને ગ્રેટ નોર્થર્ન અને સીટિ સેક્શન જકશન સ્ટેશનો પર ઉતરી ગાડી બદલી શકાય છે. ક્યા જતુ અને ક્યાથી બહાર નીકળતુ તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને લોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે મેટ્રોમાંથી ટ્યુનમાં જવાનું હોય તો એસ્ટેટેશનમાં ઉતરવું પડે છે આ રેલવે ખરેખર નેવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાંબો પણ ચોક્કસ છે કે એનું વર્ધુન લખતુ મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સચા, ચોક્કસ સીગારેટ વિગેરેના સચા (સ્ટોટ), પણ કાંઈ મફત નહિ અને કાંઈ હાજર પણ નહિ. અહર અરધી પેની કે પેની નાખે એટલે માન મળે અથવા નોન થઈ જાય અને માન ખતમ થઈ ગયો હોય તો નાખેલ સીકા પાછો આવે દરેક સ્ટેશને સ્ટેશનના નામના બોર્ડ હોય છે અડર આઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમાં મુસાફરી સોધી અને જાંદી થઈ શકે છે.

માણસ એક સાથે ખાય છે. આપણે વેજીટેરીઅન ખોરાક નોંધએ તો બરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઈ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર સાધન કોરનર હાઉસમાં લઈ લીધું. ત્યાં સેંકડો ખાનારા હતા, ત્યાં વાળું (બેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઈપણ ખાનાર પૈસા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં 'ટીપ' આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ અને તે સાફ તેઓ દરા ટકા વધારે ચાજ કરે છે.

‘ઇન્સ’ (Inns)

પછી હું લીન્કનઇન ગેવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઇન છે: લીન્કન ઇન, ગ્રેન્ડ ઇન, ઇનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેમ્પલ. ચારે લંડનમાં જ અને બાળુ બાળુમાં છે. બાપણો વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઇનમાં ડીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં હમા જરૂર હાજરી આપવી નોંધએ. ડીનરની શી સાથેજ લઈ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એલ એલ બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એલ એલ. બી. ને ચાર અથવા છ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેબરમાં છ માસ વાંચ્યું છે એવું સર્ટિફિકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની શી ૫૦-૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇનની શી કુલ ૧૨૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ ઘઉં દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ધણા થયા. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. બાદિયામાં કોઈને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા ચોખ્ખું છે.

મીડલ ટેમ્પલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ધણી

ગંભીર છે. લો લાઇબ્રેરીમાં સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અસ્ક્રીનનું બાવયું છે. બહારના ભાગમાં બારિસ્ટરના એબરો છે. તે ધણીજ નાના હોય છે.

વરસાદ આજે ઘણું હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિંદુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિવાયતમાં દોષ છત્રીજ રાખવું નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતા જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપામ કરતા ખમર પડી કે ગર્ભ સાયમાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ જે ઈંગ્લાંડના ડાર્બીંગ કહેવાય તેમને દોષએ છત્રી બેઠા આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રજા-સ્ત્રી અને પુરુષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક રિવાજ કેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાય છે તે ખરેખર જાણવા જોતું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમાં ગયો. એ સ્ટોરમાં દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. સાથી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નહીં કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરમાદથી તદ્દન બગડ્યો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળવા તેનું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુત્રી, દૂધ, વગાળા, દાળખાન, ચાક ખાઈ સુષ રહ્યા. હું ઉતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો બનતી હતી.

આવેલાં વાંચવામાં શો આનંદ થાય છે અને લખતાં કેવી મનમ્યાને છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી જ્યોરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent, Maida Hill, W. 9). ત્યાં એકલા વેજિટેરીઅનોજ રહે છે. ઇંગ્લીશમેનને જ્યારે કાંઈ વ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જૂદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારમાદ બ્હીટનીનો મોટો રોડર જોયો. એ સેફ્ટીજ જોવાનું મોટું રોડર છે.

આવની ધસ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગોઠવી અને તેમાં એક અમદાવાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જોવાજોવી ચીજોની હકીકત સર મશે.

‘કુકની મુસાફરી’ (Itinerary).

ખીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની એરીસે (ખંકેલી રેલ્વેમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગસ્ટે દિવસે ૨૧ કીલોગ લાઈ ટિકિટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૯-૪૫ પહેંચવાનું હોય છે. જોમને આજો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લચ આપે છે, જોને અરધો દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦૫ કીલોગ આપવા પડે છે પણ લંચ મળતું નથી. કુકની ગાડી લાંબી, મોટી, ઉંચાડી પુલમેનદાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેન્જર બેસે છે. કુકનો એક ધંત્રો દુધિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી બીમી રાખી ભાવણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધું સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇનિફામ અને કળાનું જ્ઞાન ધણું માર્ગ દોષ છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ ચાલી. આ સહેલગાઈ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્થાનો આવે તે વિશે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇનિફામ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ ચાલે. તે ગાડીમાં બીમો થઈ ભાવણ કરે. મુજબમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી દુરમાં અમળણા માણુમને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોની છે. (જુઓ ઉપોદ્ગાત ૫. ૨૪)

‘ ગીલ્ડહોલ્ડ. ’ પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલ્ડમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. યોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. હમી નવેબરે ખાલુ આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો સેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદારી આખતમાં કરી ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની જામનમાં એ કાઉન્સિલ કાઉન્સિલો જે મંજૂર ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ ‘ ગીલ્ડહોલ્ડ ’માં અમલ લંડન સિટિના શહેરનો એકદા મળતા હતા એવી દત્તકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઈ ભાગ રહ્યો છે. કોઈ મોટા માણુમ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાલું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોનાં પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કંઈ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેક્સન અને નોર્મન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જાળવી રાખ્યાં છે. ‘મેન્શન હાઉસ’ નામનું વિશાળ ગૃહ બાળકોમાં છે જે એક વર્ષ પર્વત લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટા હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (dull) છે. મેન્શન હાઉસનાં મોટાં મોટાં ફોટો થયાની હકીકત વાચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં બાપણો વાંચેલાં; પણ અહીં કંઈ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

‘બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ’ ‘રોયલ એક્સચેન્જ’. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઈંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેન્જ દૂરથી જોવા. મકાનની બબ્બતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોનું ધણું છે એ વાતથી ધયાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોનું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજી દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક જિથું ક્યું છે તે સ્તે જોવામાં આવ્યું. બાર્થોલોમ્યુ હોસ્પિટલ પણ બહારથી જોઈ.

ટાવઝ ઓક લાંડન જોતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ઘાત થયો છે. આ ભૂમિએ કંઈકને જમીનમરમા શ્રી દીધા છે, કંઈકને ફાંખીએ ચટનાં જોયા છે, પાપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં બેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જુરસો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક ભૂમિને જરાજર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જુરસો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. કરતાને પણ આમુક અંશે જાળવી રાખે તોજ દેશ જીતી સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોર્ડ કીચિનર તેમને શીખરી ગયો છે અને લડાઈની તૈયારી તે સુવેદનું રણચીંગડું છે એમ મી. રેડઝ જેવો વિદ્વાન તેમને મમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્માનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મૂકાયાં છે. આપણે ને વાંચીને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે માંડ વાંચીએ તો વખાણ કરી બેમી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાંચવાથી કદિ સતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રભાવે જુરસો મેળવવો થોડા ગણાય કે નહિ તે નિર્માણ પ્રભાવે ન માન્ય પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે ધરમા પણ હથિયારો રખાતાં અને તાવીજ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્યપણું સમજાય છે. હિંદુમહાસભા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં રહસ્ય શું છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સંજોગમાં જન્મેમાંથી કોઈ પણ જાણુએ નિર્ણય કરતાં પહેલાં ધણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેંટપોલ કેથીફલ.

ત્યાંથી સેંટપોલનું કૃતીકૃત (મંદીર) જોવા ગયા. મને

આ મંદિર જોતાં જે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અગ્નિને પોતાના જૂનાં મંદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમાં દેશના આગેવાનોને આપેલાં સ્થાનને કારણે. ઈંગ્લાંડનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે. એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમાં બગી ગયા પછી કોરોડો રૂપિયા ખર્ચી અત્યારે નવું મંદિર બનાવ્યું છે. એની નવી રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના હિસાબે એ કામ પૂર્ણ કર્યું. એમાં છ એકર જમીન શોકાયલી છે. પ્રજાના પૈમાયીજ એ બંધાયેલું છે. સને ૧૬૯૭ માં કામ પૂર્ણ થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયેલો. એના શિલ્પી રેનને ત્યાંજ દાટવામાં આવ્યો છે. એમાં જ સ્મરણ્યુચિદ્નો-સ્મરણ્યુસ્તંભો છે તેમાં વેલીગટન (ડ્યુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રોમ-ર્ફસને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમાં લગભગ નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યાં હોય એમ લાગે છે. વાડસના જે ચિત્રો ભીંતપર બહુ મળનાં લાગે છે. એકમાં ' સમય મરણુ અને મુકાદો ' છે અને બીજામાં ' સુત્રેહ અને ભલાઈ ' છે. સમગ્ર વિચારીને નોવાણાયક આ ચિત્રો છે.

ગેલેરી પર જવાની શી ૬ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર નોવાણાયક છે. એ ' વીસ્પરીંગ ગેલેરી ' અવાજના સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કેથીડ્રલની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ધુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયમીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું બધું છે. અહીં ઘણા મોટા પુરખોને દાટવામાં આવ્યા છે પણ તે જે સૈદ્ધાંતો જ છે. અહીં અધ્યાન વેરતું મેમોરીયલ છે.

એનો પાથો કાચો હોવાથી વારંવાર તુકસાન થાય છે. હમણાં લાખો રૂપીઆ એકઠા કરી આખા બે મોટા પીકરો સમરાવે છે. ઉપરની ગેલેરી ૧૧૨ ફીટને અંતરે છે છતાં એક-બાજુ ખોલે તે સામે મંબળાય છે. અંદરનાં ચિત્રો પણ સારાં છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવી એની બંધ ગોઠવણ છે.

આ દેવળની બહાર કબૂતર (પારેવો) ધણાં એકઠાં થાય છે. ધણાં રોમ્બીન પ્રેમાળ આવનારા બે પેન્સના જીવરદાણા સર્ધ કબૂતરને હાથપર બેસાડી ખવરાવે છે. કબૂતરને વિશ્વાસ એટલો બેસી ગયો છે કે તે માણસના હાથપર બેસી તેપરના દાણા ખાવ છે. મેં પણ બે પેનીનું દાણાનું પેકેટ સર્ધ કબૂતરને ઉભણી કરાવી. આપણા આમોમાં કબૂતરને અણુ નખાય છે તે યાદ આવે તેવું છે.

સેંટ પોલના દેવળ ઉપરથી જૂની વસ્તુઓ જળવવા આપણે ફેટલો પ્રયાસ કર્યો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. તીર્થસ્થાનો નવાં બની શકતાં નથી, હોય તેનો નાશ થાય તે ગયાંજ સમજવાં. નીચે કોપ્ટમાં નેલમન, વેલીંગ્ટન, રેન, રેનોલ્ડ્ઝ, ટરનર વિગેરેની કાગે છે અને લોર્ડ કિચનરની યાદગીરી (memorial) છે.

જાણે સવા વાગે ગવર્નની સભેસ પૂરી થઈ. કુત તરફથી સારા રેસ્ટોરાંમાં (Florence West End)માં લગ્ન મળ્યું. ગારે તો વેઇટ્ઝલ્સ સેવાનાં હતાં, તે પણ સારી રીતે ત્યાં મળ્યાં. પાછા ૨-૨૫ જાણે જાણેની 'હીનરરી' થઈ થઈ.

St Paul's Cathedral, London

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીઅમમાં ગયા. બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂડું છે. તેની બાજત આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખૂદ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મૂક્યા છે. ચિત્રકામો ધણાં છે. વિક્ટોરીઆ રાણી તથા અત્યારના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના રોબો મૂક્યા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ચીજોનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસલ રોમના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો-પેન્ટીંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઝોરડા છે. જોતાં ખુબ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણા-કાળથી વેશમા કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દ્રશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જૂના જૂના સમયનાં ચિત્રો ખુબ મોટી સંખ્યામાં છે અને દરેક ઝોરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ધણાં સારાં સેંકડો પેન્ટીંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. ખુબ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, ગેન્સગ્રે, રોમની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબ એ છે કે દરેક પીકચરની નીચે તે કાનું છે, કઈ સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કાણ છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવા મુંદર છે કે

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે. લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાલાયક છે પણ અમે તો મારા મારાં ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયાં. માત્રક સારા ચિત્રોપર ધ્યાન ખેંચે, બાકી બધાં ઉપર ઉપરથી જોઈને ચાલ્યા જઈએ.

બધા મળીને ૨૯ ઓરકા આ નેશનલ ગેલેરીમાં છે. એ શહેરની વચ્ચે ટ્રફાલ્ગર સ્ક્વેરમાં આવેલ છે. એમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, સ્પેનીશ સ્કૂલ, નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ—એમ દરેકના જૂના જૂના ઓરકા છે અને નાપૂર્ણ વિગત કેટલોગમાં મળી આવે છે. ચાર દુબર ઉપરાંત ચિત્રો છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક મને લાગ્યાં—

- નં. ૭૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર—મોડીગેથી).
- નં. ૭૮૦ આપણા લોર્ડની કબર („ માઇકલ એન્જેલો)
- નં. ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડોના („ સેમેટ્ટિરેટો).
- નં. ૧૨ જમીનનો દેખાવ („ ટરનર).
- નં. ૨૬૪૩ કાઈટલું કોસપર ચરતું („ રાફેલ).
- નં. ૧૧૭૨ ધોણપર પડેલો આર્સ („ વાનડિક).
- નં. ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એજલ („ બેકોશીઓ).

કાઈટની માનનાં—મેડોનાનાં ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે. બનતા મુધી કુદરતી દેખાવ અને જાઈમિવના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીનરવલું કામ વધારે જોવામાં આવે છે. અગરજોએ કેમ પણ સ્કૂલ છોડી નથી, સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અદર થયો છે. એમાં પેમનાંજ લખ્યું છે કે “જો મહાન પુરોના કામો જમાનાની કસોટિમાં ઉતરી આવ્યાં છે નેતા તરફ એવાં જાન અને

બક્તિ ઘટે કે જેવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ.” આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી બેતાં તો દિવસો થાય અને કળાકારને તો એક ચિત્ર બેતાં પણ કલાકો થાય તેવો સંઘન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઇડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઇડપાર્ક અને કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઇડપાર્ક એ લંડનનું લગ (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બન્ને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડેઅવગો ઝરો છે, તે ‘સરપન્ટાઇન’ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ કોન્સોર્ટ આસ્પર્ટનું ભવ્ય બાવડું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાણંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાડ પૂરી થઇ. આજે ધણું નવું ઉપર ટપકે બેયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાડની પણ ટીફ્ટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીએ દિવસ (તા. ૫-૬-૨૬). થોમસ કુકની ‘છટીનરરી’ માં ફરવાનો આ બીએ દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે રાફ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર વ્યકેલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીએ ૨૫ લોકનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઇડ તરીકે કામ કરનાર ગઇ કાલનાજી અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઇડો જાહુ અતુર હોય છે અને ઇતિહાસ જૂએગના તો

ધણીજ નાણીના હોય છે. બધા સમજે તેવી રીતે અંગરેજીમાં બોલે છે.

પીકાડેલી વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઝાઝાંથી અને ટેમ્સ નદી પર આવ્યા. તેના પર મોટા પુલો છે. એક પુલ પર પસાઈ થઈ સામી જાતુએ ગયા. ટેમ્સ નદીનો પ્રમાણનો દેખાવ મુંઝવણ છે અને આજે જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રજિયામદો લાગતો હતો.

“નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ” ને Tate Gallery ટેટ ગેલેરીના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા. એક ખાંડના દલાલ મી. ટેટ અથવા ટાટે નામના ગૃહસ્થે એ ગેલેરી બંધીસ કરી છે અને એની માલિકી પ્રખ્યાત છે. એમાં જૂદા જૂદા ૨૬ એરડામાં આર્ટ્સના નમુનાનાં સેંકડો ચિત્રો છે. એમાં વોટ અને રેનેસાન્સ અને મીનોનાં અદ્ભુત ચિત્રો અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેક્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિત્રનારનું નામ અને સંવત ક્રાંતીક વાર ચોક્કસ અને કેટલીક વાર આશરે લખ્યા હોય છે. આ અર્ચાઈન ચિત્ર-સંગ્રહ છે. ત્યાંની જૂદી ગ્રાઉડ છુક મળે છે પણ મારી પાસે તો કુકની લાંડનની ગ્રાઉડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાંચી લીધું હતું તેનાથી જ ચલાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે. લાંડનનો ચિત્રસંગ્રહ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું. પેરિસમાં પુત્ર જોવા પગી એટલાં ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાન પર વહેંચાયા છે તેથીજ એમ લાગે છે. ચિત્રો અહીં British Museum, ટેટ ગેલેરી, વોરેસ કોલેજન વિગેરે ધણી જગ્યાએ છે. દરેક મિત્ર જોવા લાયક છે. અમે તો

અંગરેજમાં જોને 'ફ્લાઈંગ વીઝીટ' ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ ક્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું સુંદર બાવડું છે અને બહાર ચોગાનમાં Reynolds નું બ્રોઝ બાવડું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ઘણો સારો છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ સારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ધડો લેવા લાયક છે. લશ્કરી પાયદસ્ત.

લડાઈના વખતમાં લશ્કરમાં સારું કામ કરનાર એક ડોઝર બાળુની હોસ્પીટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાળુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતાં. મરણ પછીની ક્રિયા ફેલ્ડી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. કુટ ગાર્ડોનો બન્ધ પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી આવે કોર્સીન આવે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેશીની દોડા-દોડાજડા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા-શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરણની કબર પર ફૂલ ચઢાવવાં, ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બળવાની રીત તંદુસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિનામાં વાંસડા ખોસવા એ નિષ્કુરતાનો ખાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કોમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતનાં સંરમરણો કેવી રીતે રહે છે તે આજેજ આગળ અનુમન્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવગણન થશે.

હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લાં રહે છે અને

જોનારા અંદર જઈ શકે છે. કુકવાળાએ એવી ગોડવથુ કરી છે કે શનિવારે બન્ને સમાગૃહો ખતાવવાં, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલ્સ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર થવાય છે તે ખતાવવાં, અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન ગમ્ભીર છે. બન્ને સમાગૃહો એક બીજાની પાસે છે. પ્રથમ ધણો મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉંચાઈ ૩૧૫ ફીટ છે. એનું કાયદા ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કોટા ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ધંટ ૧૩૦૦ ટનનો છે. નીચેથી તો એ રાજાનાર્ધ ટાવર જોડાયેલ જાયો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ-દીવાને ખાસ છે. એમાં જતાં જમણી બાજુએ રાજાનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રમંડે રાજા અંદર આવે છે. તેને ૪૫૩ પહેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝમો પહેરે છે. લોર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે. વચ્ચે રાજા રાણીને બેસવાની જગ્યા છે અને તેની અગાડી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કોથળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૬૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુંબાઈના ટાઉન હોલથી ૫૫૫ ઘણું નાનો છે. બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર ચામડું મરેણું છે. સામે આમર્ચમેન્ટે લેખા રહેવાની જગ્યા છે. તેમાં ૫૫૫૦૦૦ મંત્રીસદ લેખા રહી શકે.

કોય ઘણો છે. કેરીડરમાં ફેલ્સાંક frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ
ત્રો છે: પહેલાં આલ્ફ્રેડનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની
મામાં જવાય છે. વચ્ચે બીજા ચાર ફ્રેસ્કો આવે છે. કોમન્સનો
તો ઘણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઈને બેસી
કે. કુલ ૧૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની
ગ્યા નથી. બહાર કેરીડરમાં બિમાર રહે. ભાષણ બહારથી થાય
હે. જેલેરી ઉપર નીચે કરીને ૪૭૦ની ઘણા સંકોચથી જગ્યા
છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટોની માતા માટે
વો નાનો રૂમ જોઈ ઘણી નવાઈ લાગી, કાંઈક નાસીપાસી પણ
જ. હાઉસમાં બીજા નાના નાના રૂમો તો ઘણા છે, પણ ખુદ
હસ ઘણુંજ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ
પીકર' બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જો પાર્ટી સત્તામાં હોય
બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરૂદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હોલને
તિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને આંગરેજો સ્થિતિચુસ્ત હોવાથી
હોલને છોડતા નથી અને બીજો બંધાવતા નથી. જ્યાં આખી
નિયાનું રાજદ્વારજી ચરચાય ત્યાં હાલવા ચાલવાની પૂરતી જગ્યા
હોય તે આપણી પરદેથી નજરે તો બહુ નવાઈ જેવું લાગે.

બેસી શકે. વિઝીટરને અવાજ કરવાની કે આજ્ઞા કરવાની મનાઈ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ઘણી ગીચ હાજરી થાય છે.

બહારના ભાગમાં 'Westminster Hall' છે. ત્યાં અગાઉ બંધી કારદો બેસતી. હાલ તે હોલ ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્લ્સ પહેલાની, પોરન હેસ્ટીન્સની અને બીજા અનેક તપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે 'ડીનીઝન લોબી' (Lobby) માં મેબરો જાય છે. તે ભાગ કોઈને બતાવના નથી. તે વખતે જેમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પશુ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમાં જ્યાં Grand Chamber અગાઉ થતી ત્યાં તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પશુ તે નીચેના ભાગમાં છે. એડ્વોકેટન મરી ગયા પછી તેના શરતે લોબી માન આપે તે સારૂ અહીં બતાવવામાં આવ્યું હતું. આનું નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમાં વિશાળ છાપડ છે છતાં એક પણ ચાંમલો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં અપીલકોર્ટ બેસે છે ત્યારે બારિસ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સિલને સ્થાન નથી તેનું સ્થાન નજીકમાં છે જે હવે પછી જોવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ ગયે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ધણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખર્ચ જપોરે બે વાગે મગે છે અને અર્ધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજો દિવસે સવારે તેનો કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અંડરમાઉન્ડ રેકર્ડમાં બસમાં અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીવાર જોવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શકવા ઉપર-પાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અંમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જોવા ગયા. અંગરેજી ઇતિહાસ વાંચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ધણી વિરાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઇત્યાં અથવા ઐટલીટનના સર્વ રાજાઓની જીવનના મદત્વના બે પ્રતિબિંબ અહીં બને છે: એને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યારોહણની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુતળાંઓ અને સ્મરણસ્તંભોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. કેટલીક વાતો તો તેથી પણ જૂની છે આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીભૂત આ એથી હૃદયને અમર કંઠે તેવી છે અને અંગરેજોનાં હૃદયો તેને જોઈ દ્રવે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. સને ૧૦૬૬ થી એક સિવાય સર્વ રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજાઓ બેસે છે. ખુરશી તદ્દન બેઝિલ અને જૂની દબની છે અને તે બતાવે છે કે અંગરેજો કેટલા સ્થિતિયુક્ત છે. આ એબીમાં આર્યજીવન એક કેન્દ્રસ્થિતિ હોયે રાજ્યારોહણની દબાવવાની ક્રિયા થાય છે.

એક ખુણામાં બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)ના સ્મરણો મૂક્યાં છે. તેમાં ડીઝાયલી, ગેડસ્ટન, મોક્સગરી બંને પીટા, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટાં પુતળાંઓ છે. ધણા મુત્સદીઓને અહીં દાટવામાં આવ્યા છે અને કોઈ અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનું સ્મરણ અત્ર રાખ્યું છે. પુતળાઓ ધણાં મોટાં અને દેખાવડાં છે. એક બાજુ ખુણામાં મંગીતકારો Musiciansને મૂક્યા છે. એક ખુણામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મૂક્યા છે. કોઈ કોઈ ઓછી અમલવાળા પુરોને પણ દાખલ કરી દીધા જણાય છે. સારો વાગેલીન વગાડનાર પણ અહીં છે. ડીક્સ, બેન જોન્સન, શેમ્પીયર, મીલ્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ધણા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડ્સવર્થ અહીં દટાયા છે. સારા નાટક લખનારા પણ છે. ડૉ. જોન્સન પણ અહીં દટાયા છે. ગ્રાહરમીય, ટેનીસન, જોગીડન અહીં છે. સારો શિક્ષી, સારો લેખક, સારા અધિકારી-સર્વને અહીં ધ્યાન છે. વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે. છેલ્લી લગાઈમાં ધણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અમલવાળા મિપાઈ parkinson soldierને અહીં દાટવામાં આવ્યો છે. નેનાપર દરરોજ સેક્ટો પુષ્પમાળાઓ અને તુરાઓ ચડે છે. જેના સગા લગાઈમાં મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અમલવાળા સિપાઈ મારફત આપે છે. એના ઉપર આરસની તખ્તી કરી મોટા લેખ લખ્યો છે. રાજ મદારાજઓનાં સ્મરણોનો તો પાર નથી. અહીં જગ્યા બરાબ જગ્યાથી હવે રાજ અને રાજકુટુંબના માગુમેને ચીન્ડમર કેમપમાં દાટવામાં આવે છે પણ નેની અંતેડો ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે. અંદર નનાં નાના ગેપો પણ છે અને તેમાં નામો છે.

જે પ્રજા પોતાનાં મરણ પામેલા મોટા માણસો તરફ આવે

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજાનો આદર્શ કેટલો જાણ્યો રહે ! અહીં બાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં દેવાની બાવના બહુ બાળકાળથી સેવે છે અને ત્યાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મથ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી યાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ધણા પછાત છીએ અને તેથી આપણાં આદર્શો હુમ યતાં જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉત્તતિમાં આવાં આદર્શો મુખ્ય ભાગ બજવે છે.

વોલેસ કલેક્શન.

બપોરે વોલેસ કલેક્શન Wallace Collection જોયું. ઘેઝરીની વેનિટિ ફેરવાંચી હશે તે આ સંગ્રહની ખૂબી સમજશે. મારકીસ એફ હર્ટેફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વારસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમાં અનેક હથિપારો, સુંદર પેઇન્ટિંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકલા કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અંકાય છે. આખો સંગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોલ્ડ જોવા મોટા ચિતારનાં અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી આઠસો પેઇન્ટિંગો છે. લશ્કરી બખતરો, યોદ્ધાનાં બખતરો, તેમજ હથિપારોનો પાર નથી. જવાહીર, દાગડીઓ વિગેરે અનેક મીની નંબરવાર ગોઠવી છે અને તેની મામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નરીન પ્રજા જુએ ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું જ્ઞાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપીઆનું બન્યું મકાન પણ
રોટમાં જ આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને !

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

વિજ્ઞાનનો સંગ્રહ અને એટલિટનની પ્રમુતાનું કારણ અને
તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જમરજમન સંસ્થા પ્રાચીન
રોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્ભુત ખોરાક
પૂરો પાડે તેવી છે. એનો બહારનો દેખાવ સારો છે પણ તેની
અંદર દામી કાંસીને આટલું યાન બર્ધુ હશે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ
આવે છે. દિવસો સુધી બેનાં ન પરાઉએ એટલા એના ઓરડાઓ
છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરલ હીસ્ટરી અને
ઈન્ડીઅન મ્યુઝીયમ જૂનાં છે. અહીં પ્રખ્ખલ્લે કરીને જૂની
પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ધરણી અને
મમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ધખી વ્યવસ્થાપૂર્વક
ગોઠરી છે અને દરેક ચીજ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે જનાવવા
માટે વિગતવાર ટેટલગો મળી શકે છે. કેટલીક સુંદર ચીજોની
હકીકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિજ્ઞાનનાનો કંઈક
ખ્યાલ આવશે.

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવા-
લાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે.
'પુરાણા ગ્રીક બાવલાં' વાળા ઓરડા ત્યાર પછી આવે છે. 'એલ્જન-
રૂમ'માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું
મંદિર બહુ બારીકાઈથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ થીકના
પાર્થિનાનનો છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઈંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને શીગાલીઅન રૂમમાં એપો-
લોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

' મ્યુઝોલીઅમ રૂમ 'માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજમાં
જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકરનેસસનું મ્યુઝોલીઅમ હતું,
તેના જે અવશેષો મળી આવ્યા તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ.
પૂ. ૪૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મળતો છે
અને અસહની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી ' એસીરીઅન સલૂન ' આવે છે. આગળ જતાં
' ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી ' આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલી-
અનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્તમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ
સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. સરઆતમાં 'રોઝેટા
સ્ટોન ' (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા
ટાલેમી તરફ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં બતાવેલા આબારનો ઉલ્લેખ
છે. અશોકના સ્તંભસ્તંભો અને શાસનપત્રો જેવા હિંદમાં
મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુલ્કમચહૂર છે.
સદર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું તેથી મહાધિકારીઓએ
દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ
ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક બાવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બીજા રામેસીસનું નમન કરતું પુતળું (નં. ૫૮૪), અને સહુ અને તેની પત્નીનું પુતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઇજિપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાજા અને ઉમગવનાં રામોને (Amunemhat) ખુશખેલર પદાર્થો બરીને બહુ ચારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. સંક્રવાર એ કળા ધીમે ધીમે ફેટલી ઝોઘી થતી ગઈ તે તેમાં આવું પડી આવે છે. ફેટલી બિલાડીઓનાં મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઈ કોઈ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૭ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાસ્તુમાં દંત્રમના બીજા ભે ખડો છે તેમાં ઇંદ્ર ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. કિતર ગેઝેરીમાં સીપ્રીઅન અને શીનીસીઅન પુગણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms). મીંક લોકો માટીનું વાસણ કામ બહુ બિચા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઝોરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવતવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કબરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રક્ષખી, ચક્રાણા વિગેરે અનેક ચીજો મુકવામાં આવે છે. પછી પીતલકામનો રૂમ આવે છે એમાં ઓજના ઐતિહાસિક વામણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પૂતળાં પણ છે.

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્સકન પ્રજાનાં, ઇજિપ્તની પ્રજાના અને બીજી એશીયાની પ્રજાના ઉપયોગનાં ઘરેણાં મૂક્યાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો સુધી જોવાલાયક છે.

‘સીક્કાનું’ ખાતું’ પછી આવે છે. ઘણા સીક્કા અને ચાદો જોવાલાયક છે. ‘એશીઆટીક ફર્મ’નાં જાપાન ચીન વિગેરેને સારું સ્થાન મળ્યું છે. જોઈ અને આદમ્ય સમય પથ્રુ અહીં છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આની રીતે પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીઅમમાં મોટામા મોટી લાઇબ્રેરી છે. એકઠો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેયાણુકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિઓ જાળવી રાખી છે તે છે. ‘રોબીન-મન કુઓ’ અને ‘બનીઅ-સ પીલ્મીઅ પ્રોગ્રેસ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં છે; દેકસ્ટને પુસ્તક હાપવનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર હાપાકળામાં દર દર વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા મથ હાપણી-મુદ્રણો અહીં શાલવાર સમગ્ર બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની બાંધણી (બાઇન્ડીંગ)ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેવું જાંયામા જાંયુ બાઇન્ડીંગ પણ અહીં ક્રમવાર-શાલવાર બતાવ્યું છે અને જાંયામા જાંયુ રામસ બાઇન્ડીંગ કેવુ ચાપ તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત ગેક્સપીયર, મીટલન, બેકન, ચેક્કરી વિગેરે મોટા કવિઓ તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાના અહીં એકઠો જગરોની મળ્યામા કાચના કપાટો અને કેસોમા મૂક્યા છે અને જાણુમા તેનુ વર્ણન આપ્યું છે. જુના વખતના વેલમ ઉપર લખેલા પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ

કર્ષો ■ બાઈમનને તો એવા સારા ચીતરેલા છે અને સખેલા છે કે એનો સોનેરી ઝાઝાટ એવું કદ અને એનો વિસ્તાર જોના આનંદ થાય છતાંવીજન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ, સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ અહીં મકયા છે અભ્યાગીઓને માટે વાચવાનો રૂમ પણ અવગ રાખ્યો છે રજા મેળવી ત્યાં વાચવા આવી શકાય છે. આનો ધીટીશ મ્યુઝીઅમની મહુ ઉપર ટપકેની વાન થઈ બાકી આખો મચ્છ જોતા કે તેની દૃષ્ટિ વાચના દિવસો જાર તેમ છે. ઇસ્ટિશ પ્રજા દુનિયાપર કેમ સાત્રાજ્ય મેળવી શકી છે, તેઓની ચીવટ અને ધીગજ કેટલી છે, તેઓ આપણાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાન અહીં જરૂર આવે તેમ છે વ્યવસ્થા અને ચીવટપૂર્વક કહેલો અને જાળવેલો સમ્રાટ જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે અખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ ક્યુરીઓસિટી શોપ

Old Curiosity Shop ટીકન્સ ઇન્સ શીડ્યની બાજુમા અમને એક દુકાન જતવવામા આવી. ડીકન્સનાં નોવેલ વાચનારને આ નામ મળુ પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે. કોઈ પણ તિવસ પાડી નાખશે એવી એની બાંધણી છે પણ સ્થિતિસ્થિત ઇતિહાસરમિક અમરેજોએ ડીકન્સની આ બાંધણી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યાં કાંઈ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામા આવે છે

બપોરના ટાઇમે વોતેસ કનેક્શન જોવા પછી મોર્ડ હેમ્પસ્ટેડ હીય Hampstead Heath તરફ લીધી એ જગડનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉંચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે માથે બનાવગી

નાનું સરોવર છે. તેમાં છોકસંઓ વડાણ તરાવે છે. વ્યાગ્રુના રસ્તાપર સેંકડો જંગલા villas or parishes છે. આ ઘણાં સારા અને તંદુરસ્ત ભાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક જંગલા સુંદર અને ઘણીઆતા હોય છે અને આખી હીયનો દેખાવ મળે છે. અહીંથી આખું લંડન જો દુમસ ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચાલ્યા પછી બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની ખીંગ નબરની “સહેલગાહ” પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ જન્ને દિવસમાં ધણું જોવા-જાણવાનું મળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હીંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું મુનીઅન ગાવર સ્ટ્રીટમાં છે. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ ‘પ્રુબસુરત બલા’ નો હિંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર કેમ રહે છે તે જાણવાની મને ખાસ અનિલાયા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદ્દન જાણીનો હતો. ત્યાં સગમમ ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે જંગમળી અને મદરાસી છે. જેને વેજીટેરીઅન રહેવું હોય તેને ચોખ્ખો ખોરાક મળી શકે છે. જાડા રોટલા જેવી રોટલી જેને ‘ચપાટી’ કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ સાધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે. દરેકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાઉસ સીંગેનીઝ કંપની ચલાવે છે. આ સગવડ સારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાના કે નાક અગરે-છોકરીઓ માયે ખાતા હતા. નાટક જેવા આયે બેઠા હતા. આ છોકરીઓ તેઓની મદાવ્યાધિની હશે એમ ત્રાગે છે મરના મુખપર અનદ દેખાતો હતો. નાટક દા ગરે શર થઈ ૧૧૫ મુઘી ચાલ્યુ ધયાખગ એમગેએ મારુ નમ મરી જન્નયુ. એને મારે વખતનો ભોમ પણ ધલો આપ્યો હશે એમ લાગ્યુ સંગીત અને પટેરવેશ દિદુરયાની હતો. ઓ પાં પણ વિદ્યાર્થીઓ મરના હતા જેવા આવનર ધનુ ખરા દિદુરયાનના-વતની હતા. વિદ્યાર્થીઓ અવ રો આવેા આનદ કરે તેમા વાનો ન લઈ શકે પણ ટટલામે ખવાપીતમા મર્યાદા મૂકે તે જેમ મને ખેદ થયો. જગાણ મદરામીને તો અમદ્રમ ખોરામને દિદુરયાનમા પણ વાધો નથી પણ ગુજરાતી એમા મને તે મને ઠીક ન લાગ્યુ. અલી બલુના દિદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર મગવાની અને તેમને મારે રીતસગનો બચરયાની

ઓછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી દેાય તેમ, છૂટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાવું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિક્ષાચાર.

ખીજો દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સોસિયલિટરને ત્યાં બપોરે મારે લંચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતું. તેઓ ડૉ. જોન વીલ્સન જેણે મહેલી સંસ્કૃત ડિક્શનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગમગહેર કર્યા તેના પૈત્ર ચાપ છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિદ્વાયતમાં એવો શિક્ષાચાર છે કે કોઈને પાર્ટી સિવાય ધરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઈએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકલા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અરરપરસ વિરુદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લંચમાં મારે માટે ખાસ વેળાજોડો તૈયાર કર્યો હતો. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદરામ બાળુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી બહુ આનંદદાયક વાતો ચર્ચ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આગરવાંડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

ખડૂ જીવનાં આવડે છે અને તે જાગન પશુ આપણા દેશમાં જનુ વિચારવા યોગ્ય છે, ધડપણ નમ્રું નથી, તેમ ફેફડી દેવા યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે ઝેની તૈયારી કરી હોય તો જીવનના કિતમ હદાવા અનુભવ સાથે મારી ગીને સર્જી શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ધણા દાખવા જોવા મળે છે. અહીં કોઈને 'ધરડો' કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને જનુ ઝોંગી જાગત કરનાર પોઈ અનેક પ્રમગ્ની મગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં અધ્યાત્મી જરાજર આવે છે. એ જાને જલ મિલિસિયન ॥ પતિને જોતાં મને ધણો આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ જનુ આનંદદાયક હતી.

કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડેન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડેન્સ અને હાઈડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ જામ અમારા ઉતરવાના મકાનની સામે જ આવેલ છે. ધણો વિશાળ છે. ત્યાં ભેંકો જનુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો જનુ જ મોટી મંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉધાડ હોય એટલે વરમાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ જાનુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યાં આવે છે. કોઈ દડા ઉઠાગે છે, કોઈ વાનો કરે છે, કોઈ ખાય છે, કોઈ અદર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તરાવે છે, કોઈ કાંડે જીભા જીભા જોયા કરે છે, કોઈ ન્હાય છે, કોઈ સરપન્ટાઈનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઈ હોડી તરાવે છે, કોઈ બેન્ડ પાસે જીભા રહી લટાર મારે છે અને વાજાં સામગ્રે છે. આવી રીતે પૂરની છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનંદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને બન્ને જામને જૂઠા પાડનાર સરપન્ટાઇન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોકો બહુ મજા કરે છે. જેન્ડ ગાલતું હાય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની શી ત્રણું પેની પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન કરવાનું આ સ્થાન છે. અંગરેજો જોળખાણ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલ્લચાલ જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ હીલોતરી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પુષ્પો સ્ત્રીઓ—એક વખત આ આનંદનું દર્શન કરવા ચોખ્ખું છે.

હાઇડપાર્કમાં ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સારા માણસો ત્યાં જતા નથી. જાપ તો કાંઈ વાધો નહિ, પણ એવા સંસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકલા જવું ઠીક નહિ. હાઇડપાર્કમાં સાંજે ઘણીવાર ધણું સુંદર જેન્ડ વાગે છે.

કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમાં કેન્સીંગ્ટન પેલેસ છે. ત્યાં વિક્ટોરીઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યાં સુધી ત્યાં રહેતા હતા. મહેલ સારો છે પણ મોગસ શહેન-શાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યાં નથી. સારા પેઇન્ટિંગો અહીં પણ છે. એની સામે એક સુંદર નાનો બગિચો છે તે બહુ મારો છે. વિવિધ પુષ્પો એમાં એવી સારી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે જોતાં સ્પષ્ટસંદર્ભનું બાન થાય. વચ્ચે કુવારો અને ચોતરફ હીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ રાજમહેલ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ રાણીને રહેવા માટે વપરાતો હતો. એનું ચિત્રકામ જુદું જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં દરતાં અનેક વાનો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ઝીવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂદી જૂદી રીતે કરી ગયા છે. ચોથો વિવિધમ મરી મરે! ત્યારે વિઠેરીયા રાણીને આ મહેલમાં તેણીને માઠી મગવાના સમાચાર આર્યથીયપ ઓફ કેન્ટરબરીએ રાત્રે જોવા આવ્યા હતા. આદ્યર્થ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમાં પ્રીન્સ કેન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીયા ખર્ચીને બનાવ્યું છે તે જુદું જોવાલાયક છે. એમાં એક બાગુ વ્યાપાર, Commerce, બીજા બાગુ ઇન્જનેરી Engi-neering, ત્રીજા બાગુ ધન કામ Manufacture અને ચોથી બાગુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપરો (Personifica-tions) સાથે તે દરેક લાકડામાં કામ કરનાર-નામ કાકનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂક્યા છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક

બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ.

એક દિવસ બપોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના સંપ્રદાયાનાં પહેરવાના સામાનો ધરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેક્સિકો, ઇજીપ્ટ, બ્રાઝીલ, પેરુ, ખરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કેવી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શેા છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરું થાય તેમ નથી. વાંચના બેસીએ તો થાકી જાય. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ધરેણાં વિગેરે જોતા બહુ મગ્ન આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા ભોઠા કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ધરેણા તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાંક પહેરવેશો આપણને જંગલી જેવા લાગે-પણ એ સર્વનો સમજ અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એના પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગાએ બનાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોનાં તો દિવસો થાય તેમ છે, તેના બાર આરડા છે તેમાંથી મેં બે જોયાં. બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં તો હજુ ઘણું જોવાનું છે. વખત થઈ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનું કામ પૂરું કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nene નો નો નેનેટો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા મળે. એ ખેલ સવા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. છુપ અને શનિવારે બપોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઢનાડિયા પહેલાથી ટિકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામાં તેર હજાર પૌડ ખર્ચ્યા અત્યાર સુધીમાં તેના માટેએ એક લાખ દસ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોતે જ હમણા એક લાઇખનના ક્રમમાં કહ્યું છે દર ગરે જોનારાની ધમાલ પડે છે એક સાથે આઠ દસ હજાર પ્રેયકો બેસી શકે તેવું થીયેટર છે આ મ્યુઝીકલ મેમેડી છે એટલે એમાં ગાયન અને સવાર આવ્યા કરે છે દરેક પાત્રોના અભિનય બહુ સુંદર અને જોષએ તેવા હોય છે અહીંનું સંગીત તો અગમ્ય છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ મનને સાડ લાગે તેવું હોય છે અને સંગીત વગાડનારા લગભગ પોણોસો હોય છે એના દરેક નાયમાં તો પ્રભાવ કરે છે અહીં ફ્રાંસ જેવું જગપણું ઉધાડું શરીર નહિ અને છતાં નર્મ્યાતમાં રહી નાયનું કામ કરાતી દટિએ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું કરે છે એમાં પણ જ્યારે ગાયન ગાવાનું અને સાથે નાચ હોય છે ત્યારે વધારે મુગ્ધ લાગે છે આ આખા ખેલમાં એક ગાયન આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે

તરીકે જોવું હોય તો ઇંગ્લેન્ડમાં જોવું. કળાવિધાનમાં તો ફ્રાન્સ પણ એટલું જ સુંદર છે પણ તે મર્યાદા જોળગી નાથ છે એમ આપણી પૌર્વાત્ય આંખને લાગે છે.

નાટકની દીક્રિના બાવો પણ ધણા આકરા છે. ઝોરચે-સ્ક્રાની દીક્રિના શી. ૧૪ પેન્સ ૬ છે અને બે શિર્સીંગ તેના ઉપર સરકારનો કર છે. પીટનો બાવ બે શિર્સીંગ હોય તેમાં જલ્દી બેસવા માટે ૭ વાગ્યાથી સાંજ લોકો ક્યુ (હાર) માં બેસી રહે છે. એક બીજાની અગાડી ધણમુઠ્ઠી કરીને તો કોઈ જાય જ નહિ. અહીં કેટલીક નાટકશાળામાં બીટી પીવા દેવામાં આવે છે. એ બહુ ખરાબ છે; કારણ કે એક તો અહીં ઠંડી હવાને કારણે બહુ બધા હોય છે અને તેમાં ધુમ્પાનના ગોરગોટા નીકળે તે ઠીક લાગતું નથી. અમેરિકાનો આ નાટક બહુ જુએ છે.

નાટકમાં સીનસીનેરી સારા હોય છે પણ તે કરતાં પાત્રના એક્ટીંગ (અભિનય) ઉપર અહીં વધારે ધ્યાન અપાય છે. સારા એક્ટરના ફોટા આવે, તે વધારે વખણાય તો મોટા ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણી જાય અને મરે ત્યારે વેરટમીન્સ્ટર એબીમા સ્થાન મળે એટલું અહીં વીરપૂજન છે. મને તે કાર્યપ્રદેશમાં કોઈ સારો થાય તેની અહીં જાહેર રીતે કીમત થાય છે અને તે વાત આપણા દેશમાં ખાસ અનુકરણ યોગ્ય છે. લંડનમાં કોઈ પણ નાટક કે ડ્રામેટીક હોલ ૧૧૫૫ પછી ઉઘાડો રહી શકતો નથી. જ્યાં નાટકો તે પહેલાં પૂરાં થવાં જ જોઈએ અને લંડનની પોલિસ જે આખી દુનિયામાં વખણાય છે તે આ નિયમોનો ખરાબર અમલ કરે છે. એમાં કાંઈ મફતત ચાલતી નથી. અહીં દરેક માણસ પોતાના

આવેયું છે. એના બે મોટા વિભાગ છે: એકને 'દશિયુ ગેવેરી (સંધર્ન ગેવેરીઝ)' કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને 'પાથાત્મ ગેવેરીઝ' કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં 'સાંચાક્રમ અને ગોળખોળ' (Machinery and Inventions) આવે છે. હાથડોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દ્વારતા અંદર કેમમાં રહેલ (યંત્રો) કામ કરવા માટે છે અને વિગતો જોઈ શકાય છે. શોષખોળમાં, અર હંફી કેવીનો કાપમાની ખાણમાં ઉપયોગી સહાયતીનો દોષ (એફરી લેંચ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાચા, ટાપપ રાષ્ટર અને રાજ-વણાટ કામના જૂનાં યંત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઈંટનોના નમુના બહુ જોવા લાગે છે. એમાંથી ઈંટનોના ઇતિહાસ કમવાર અનુભવ જાણ છે. અસલ જોઈતો અને વોટે સ્ટીમ પાવર ઈંટનો બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાણવી રાખ્યાં છે. અનેક જાનનાં ઈંટનો જોતાં અમરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના શ્રવણ દાખલા નજરે દેખાય છે. ઈંટનો પણ જોવા લાગે છે. વડાણોના નમુના ખાસ જોવા લાગે છે. એમાં અસલી દગના વડાણથી માંડીને છેલ્લામાં છેલ્લી મોટી લાઈનરો કેમ થવા પામી તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આમણનાં વિગતોના નમુના 'એકઝીક બીજન રોડ' પર હાથમાં નવા મકાનમાં મોકલ્યા છે તે પણ જોવા

અનેક યંત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક યંત્રની જૂદા જૂદા કાળની વડાણ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ઘડિયાળો અને કોનોમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાથ આ આખો નિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અંગ્રેજી પ્રગ્ન અત્યારની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી છે તેનો જાણ અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં થાય છે. એમાં દૂરબિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાનાં યંત્રો, સાધનો અને હથિયારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સમેત છે.

ધરમ્પીરીયલ વોર ઝ્યુઝીઅમ.

છેલ્લા મહાવિયદની અનેક પ્રકારની વિમતોવાળાં યંત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ફીસ્ટલ પેલેસમાંથી સાઉથ કેન્સીંગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લગાઇ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રાફોનો અહીં મોટો સંગ્રહ છે અને વડાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટોઓ છે.

નેચરલ હીસ્ટરી ઝ્યુઝીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સંગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકામો છે. એ સંગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં માછલી, વહેલ જાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શંખના સંગ્રહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીદાંતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. ઝાટનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વળા જૂદો વિભાગ છે.

લંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જવાં છે. એનું વર્ષન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રમ વધારે પડે એ ઉપાડી વાન છે. એકંદરે આ સર્વ સંપ્રદરશનો જરૂર મુલાકાત જેવા લાયક છે.

ક્રોમવેલરોડ સ્ટુડન્ટ્સ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી ક્રોમવેલ રોડ પર ગયા. ત્યાં સગર તરફથી, દિદુમ્બાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ ફ્રી હોવાનું સ્થાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના દેશજે પ્રથમ ખજર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એક માસ રહી શકાય છે. હાલ એ પાર્કિંગ ઘર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં મગવડ સારી છે. સરખર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરથ નામના વાર્ડન હાલ છે તેમની સાથે બન્નુ આનંદથી મે કલાક સુધી વાન કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનવું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં બવામણ કરી મોકલી આપે છે. નેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ધરદારી આ ખાતું ગ્રાહ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાનગીને નસુસ તરીકે ગણે છે અને ઇડિઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા

મોટાં સ્ટોરો. સદ્ગ્રીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છે: હેરફ્રમનો, સદ્ગ્રીજનો અને વ્હાઇટહીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridge સદ્ગ્રીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબુ છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પેનીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાતું નામ અથવા ચીજતું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું ખતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નબર અને સ્ટોકનો નંબર આપશે. એ મકાનમાં ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાનામાં જઈ તમે અરધા કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઈ ન લો તો જરા પણ વાધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઈથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છોકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઝોડવાની ચીજો, કોફરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કોથર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી-કેટલી ચીજોનાં નામ લખ્યાં ! નાની કે મોટી કોઈ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. છેતરાવાનો પણ એમાં પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઈ જરા પણ ગુસ્સે ન થાય. ખરીદેલી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમારે પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઈ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાંનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે બંને વેટલી ઝાંઘી કિમતની હશે તો પણ

મોક્ષી આપશે. તમે મકાને પહોંચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આતું અસાધારણ ‘ઓરગેનીઝેશન’ અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ગ્રાહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આઈસ્ક્રીમ અને તાણ કરેલી અને ચની મીઠાઈઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમાં ‘સંગીત’ પણ સાંભળી શકાય છે. આ મોટા સ્ટોરવાળા ખરીદીખાતું અને બનાવવાતું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે, એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ બનાવે છે અને દાર ખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુંજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂડું છે. તેનો ઉપરના પાંચદળર વેચનારમાં સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરનો પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીસ દળર પાડેડનો છે એટલે લગભગ ચારપાંચ રૂપીઆનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો ચાય છે. બારે દલકાં સર્વ જાતના કપડાં તથા મશીનરી-માંચાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રમાય વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાતું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કોર્ડ પણ ચોજ મળી શકે છે.

હોય છે અને શોપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી બાડાં ઝોઘાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવાર practical ધણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લક્ષ્યાવવાની જરૂર છે તે તુરત બાડાં ઝોઘાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અતુસરવામાં પણ અમુકને કહ્યો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માત્ર લાઇ જવાની વૃત્તિ રાખના નથી. તેમનામાં ઘણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડીટકટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું. પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ જાગ્યો એટલે કોઇ બદલાવવાળા યોગજ દરો એમ જણાય છે. બ્રાઇટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પર એ સ્ટોર બરખબરમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર ‘ બ્રાઇટલી ’ નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ થઇ શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખવો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, બેલવાનું ચાતુર્ય, ધરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માત્ર મોડેલવાનો મુક્તિ, જતાવવાની અપજતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના દુકાનદારો.

જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમાં જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ ભાવ તો એકજ. માલ જતાવવાનો ઉત્સાહ, વેચવાની કુશળતા, બોવવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને ધરાકને પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ધરાકને દુકાને ચડ્યા પછી ઉતરવાનું મન થાય નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં window-dressing માલને રમતા ઉપર જનાવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કઈ ચીજ મળે છે તે રમતા ઉપરથી જ જોઈ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર થોડી દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો શણગાર જોઈએ છીએ એવો અહીં પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અંદર ગયા પછી તમે માથ જુઓ ત્યારે એક માગો તો પચીસ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી પણ ભાવમાં ફેરફાર તો નજ આપ, પણ તમે વ્યાપારી હો તો કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઈ શકે છે એટલા પૂરતી જૂઠી વાત, બાકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ જતાવી તેના બે પાઉન્ડ એગ્રેગેશન શીલીંગ લે નહિ. તમને પાકવે તો ભે, નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બેચેન ભાવમાં ફેરફાર કરશે નહિ. અંગરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું આ વ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ અગત્યની વાત એ છે કે તમે માલ લઈ તમારો કાર્ડ આપી પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારેભાર આવેલો માલ મેળવી જુઓ તો કદિ પણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા ભગી આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણું આખા દેશમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ધરાકને ચીરવાની વૃત્તિ નથી જણાતી પણ ધરાકી જમાવવાની આવડનના પદાર્થપાડો દેખાય છે. રાજ યએલો ધરાક બીજા ધણા ધરાક મેળવી આપે એ મૂલ તેઓ સમજે છે અને નફા ગમે તેટલા ટકા ખાશે પણ પુંડો

અડર્યાકિન્ડમાં ત્યા જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઓળખાય છે. એ પેટેસમા અમે જસમા ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બગવાની હારો આવી રહેલી છે. આ બગવા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ છે. એ બહુ સુંદર અને એક મરખા દેખાવવાળા હોય છે. અદર જઈએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતા એક મારો ફોર્મિંગ રૂમ, રસોડુ અને સ્ટોર રૂમ, બાળુમા નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રૂમ, નીચે ઉપર પાંચખાના, એક બાળકને સુવાનો રૂમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું બાકુ દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણ ગીની હોય છે. પઠવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડીંગ સોમાયગી એવા બંગલા બાંધે છે. દરેક બગવાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાંચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટઆઉન્ડ તથા મોટા બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામા સગવડ હોય છે. અહીંની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગલા બરેલા હોય છે. પોતાનો બગનો પથુ નગર વગર જડે નહિ એટલા એકમરખા દેખાવમા હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઈફ ધણી વખણાય છે. ચારે તરફ સાતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ધરમાં પિવાનો જશ્ન હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ (Crystal palace)

આવા અનેક બગવા વટાની અમે સીડનહામમા આવેના ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બાધણીમા માત્ર કાચ અને લોહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. બગતો ધણી હોયો અને મોટા છે અદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો ક્રાન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ નાજના પુતળા અને મિત્રો છે. ગુરવારે ધણી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મદત દાખલ કરે છે. અમે ગયા ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રમે, ફરે, કામ દોડાદોડી કરે—ગમે તેમ કરે. અને આરે બાળકો સૌંદર્ય એવું કે મગમને શાંત કરી નાખે. મેળો હનો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે. તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીન પર વિદ્યાનાં અનેક સાધનો છે. ઊંચાઈ પણ ઘણી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જળરજસ્ત ઘડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુંદર થીએટર (નાટ્યગૃહ) છે. આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણવા જેવું મળે તેવું લાગ્યું. અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજુ કેટલા પછત છીએ તેના કાંઈક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓનાં, ફૂલોનાં અને કુતરાના પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે. ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિશેરી કાચનો મહેલ છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગિરીના નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે.

દાખલ થવાની શી એક શિક્ષીગ ત્રણ પેન્સ છે. ગુરવારે બે શિક્ષીગ અને છ પેન્સ હોય છે. દોષપણ મકાન બાહર હોય છે તેમા દાખલ થવાની શી જરૂર રાખે છે. મોટા બગિચામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. શીની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લગભગ વખતમાં અહીં સિપાઈઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. લંડન આવનારે આ મહાકાય જરૂર જોવા જેવો છે. જતા આવતાં પરંઓનાં મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીકળી લેવી. બસમાં

જવાની એનો ખ્યાલ આવ્યો. દુઃવીખ્યાનમાં એવાં મહાન
લેખ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન હાઉસ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન હાઉસે જોવા ગયા. એ હાઉસની
તાન પધિમે લગભગ બાર માઈલ દૂર છે. બસમાં અને
અડરબાઈ-ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ધણો સારો છે.
ઉપાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ધણી મજા આવે
છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની દારોની દારે આવી આવે અને બસ
પુરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઝોર્જીપીયા પર ઘોડાનો
show હતો તેથી મોટરમાડીનો ધસારો ધણો હતો. હેમ્પ્ટનહાઉસ
પરોચનાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં ઈતિહાસના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરુષ હાર્ડ-
નલ વુલ્ફિસ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ હાઉસે પોતાના
મહાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં
પહેલાં હાઉસની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જમ્યાની એણે
ધણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જમ્યા પસંદ કરી,
બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જમ્યા બંધાવી અને તેની આશુઆશુ
ધણી મોટો બગિચો બાંધ્યો. એ બગિચો આજે પણ આંખને
દારે તેવો છે. તેની ઝાંઢરી લીલી દરિયાળી અને મખમલનો
ગાંઢિયો પાંચરો હોય તેવી અને વચ્ચેનો કુવારો ધણો આકર્ષક
જણાય છે. એ વુલ્ફિસએ આવો સારો બગચો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને
ધણીવાર નોતર્યા અને અતિ રાજાએ તેની પાસેથી એ બગિચો
લઈ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે ‘જે બકિતથી રાજાને બગચો
તેની અર્ધો પણ બકિતથી જો મેં મારા ઇશિરને લગ્યા હોત

રીયમંડ અને ફીમ્સ્ટન શહેરમાં યજ્ઞને આવ્યા. એ સર્વ લોકનાં પરાં છે. અહીંથી પાઠા જતાં ટેકમ્સ નદીમાં યજ્ઞને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ આવે દન્યા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીયમંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બધામડી જેવી ધણી બોટો ભાડે મળે છે. ચનિવાસનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રત્ન હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ઘણે બાગે ઓપરપહમે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાવ, કોઈ આમોદિાન વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઈ અંદર કાદા ઉપર પડયા રહે અને કોઈ સુતા હોય. જેને જેમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી વેસ્ટોનાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક દરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીલો પ્રદેશ અને કાંગા ઉપર મહાનો-નાનાં લાકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતંગો સાથે ગેન કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતા જઈએ અને સ્તીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક કપ્પો અને પાકો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુસ્તરની પ્રતિકૃષ્ણનાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને પુરસદના વખતમા આનંદ કરે છે. ધધા વખતે ધધાનીજ વાત અને અવકાશના

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં જાણ સધાનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગલોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઈ અમને જોવાની ઘણી ચમ્મ આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે ક્વીન્સટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીઅમંડ જતાં ઢોળાવ જળરો આવે છે તેથી ત્યાં ખોદને સંભાળથી લેવી પડે છે. ખોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઈ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બહુ પાણી ખલાસ કરી તેને છ ફીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું ખાલું ખોલ્યું એટલે ખોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ જાંધી છે તેનો પ્રીન્સીપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઈ સાયન્સના ઝાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની ખોટો ખલામડીઓ અને મજબા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને ખાલુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ઘણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઈ શકાય છે, રચૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઈ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય રચૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાંછામાં જન્મેને સુખાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ સાધનોનો કેટલો લાભ આ ભવમાં લઈ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઈ ગયો છે અને સોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સંપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો બધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપણે મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

રીયમર આવાં અનેક દૃશ્યો જોતી રીયમંડ આવી. ત્યાંથી બમમાં ખેસી અમે મુક્તમ પર આખ્યા. રીયમંડ પણ નાનું ગામ છે, બંધી વસ્તુઓ મળે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી કાંઈ જવાનું છે.

કુચુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીયમંડ પામે આ બોટનીકલ ગાર્ડન્સ છે. બસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં બસ ત્યાં પહોંચાડે છે. એ બગિચો ટ્રેફર્સ નદીના કિનારા પર છે અને ધણે વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતનાં છોડવાંઓ અને ઝાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખાસ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતાં બે કલાક લાગે છે. દરેક જાતનાં છોડ કે ઝાડ પાસે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની જુક પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો સોજા હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લંડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું શહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય બાગમાં પણ ધમ ધમ બગિચાઓ ધણી રાખ્યા છે. ત્યાં બાળકો રમે છે અને અવકાશે માણસો દવા ખાય છે. અહીં ધરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની દવા અંદર આવવા દઈ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ધણું,

પણ અધખોલાં પણ રાખી રાકાય નહિ. ચરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ બચ રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં યુંચાયલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો બોધએ. કુદરતની આ વિરૂદ્ધતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે ચરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉષ્ણ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠંડાણે ઠંડાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ધણા છે. કેન્સોંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર જાગ છે, અહર જવાની શી છે, બોટેનીના અભ્યાસીને તો એ જલ્દી ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની શી હોય છે. કાંઈ ઠંડાણે એક પેની અને કાંઈ ઠંડાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જેવામાં દશેક હજાર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને રાત્રિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુશ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ધણા ખરા ફરતાં જ જેવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝૂલોજિકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકમાં 'ઝૂ'ના નામથી લોકો ઓળખે છે. એકસદડે રટ્ટીટળી નજીકમાં—રાહેરના મધ્યમાં એ જાગ છે. અંદર ઘણાં જથ્થાની શી એક શિર્ડીગ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અને અહીં ધણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિગેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વર, રીંછ-ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગી તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેદ હાથી જોયો. વાંચ્યો હતો પણ જોયેલો નહિ. આમડી તદ્દન સફેદ. બીજા ચાર હાથી કાળા રંગના છે તેના ઉપર ત્રણ પેની લઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ગિરાંગઝાંગ વાંદરો જોયો. બીજા દક્ષિણ અમેરિકાના ધણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે. એ સિવાય સહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલા પણ જોયેલાં નહિ તે જોયા.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હતું. એ લોકો વાદરાડે જોઈને કે હાથીને ડેલનો જોઈ ગાંડાચેલા થઈ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપણો નહિ એમ લખ્યું હોય ત્યાં હુકમ બગબર પાળે છે. અહીંના લોકોનું નિયત્રણ (ડિમીપ્લીન) તો અગળ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. માથે સિપાહના હુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. આનો ટાકમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાનસો માણસો આ પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભારતાલ) છાપેલ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાલો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. સ્વારપત્રી ત્યાં એક ઘણી નવીન ચીજ જોઈ. એને aquarium કહે છે. એમાં દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે બિચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે-માછલીઓ

ક્યા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે—તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી ચાલુ બાક છે. અંદર એ જ પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને ઊંડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેસ કરતી ફર્યા કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે—કાંઈ નાની અને કાંઈ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઈ. એના દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એકવેરીયમમાં દાખલ થવાની શી એક શિક્ષાગ પણ સોમવારે છ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇન્કેટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વાંટના પાવરના વીજળીનો ઝાટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઈ, લોન્સ્ટર ભાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

ઝૂમાં જાંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ ઊંડરાઓ સ્વારી કરી અંદર ફરે છે. ખેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. બધાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલીંગ-કોરો કરેલો હોય છે એટલે કાંઈને જોખમ થાય નહિ. કયું જનાવર કાણું અને ક્યારે બેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે—તેનો પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંગરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજો રસ નથી એવો તેમના ઉપર આક્ષેપ છે; છતાં તેઓએ પણ અદ્યત્ત પૈસા એકઠા કરી આનં-

દનાં, અનેક સાધનો ગોઠવ્યાં છે અને તે દરેકમાં ઓછું વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ હોય છે. આ જૂ બગિચામાં ધોળું રીંછ Polar bear પણ જોવામાં આવ્યું. એકવેરીયમના દરેક પોન્ડમાં જોષએ તેટલી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામાં આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી. આ સર્વની રક્ષા માટે મોટા ખર્ચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટી છે અને તેના મેમ્બરો તે નભાવે છે.

ઓકસફર્ડ.

તા. ૨૫-૬-૨૬ ને મેજ ઓકસફર્ડ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. વિધાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપાસકોના આ માનીતા સ્થાનને જોવાની ધણી વખતથી ઉત્કંઠા થયા કરતી તે એક વિદ્યાર્થી મિત્રનો પરિચય થતાં પૂર્ણ થઈ. જોકે આ સમયે કોલેજને બંધ હતી છતાં અન્ય ધણું જોવાનું છે અને મુલાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ઈરાબું. પેર્ડીગટન, સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું થયું. ઓકસફર્ડની ટ્રેનન સવારે ૯-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યું કે કંઈ જૂન થઈ. અહીં ઓળખાણ વગર પેસેન્જરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિક્ષાચારને આ મુસ્કેલીમાં બાગુએ મૂકી બાગુવાળાને પૂછ્યું કે આ ગાડી ઓકસફર્ડ જશે? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રિસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcot) ડીકટ સુધી રસ્તો એક જ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમાં આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતાં અને વારનવાર કંઈક વાંચતાં ડીકટ પહોંચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછનાં જણાયું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧૫ કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઝોક્સફર્ડ જવાની ફરિયાદ ગાડી તો હું જોઈ રહ્યો ને આંત્રી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને મારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ડ્રાઇવર રેશને વેઇટીંગરૂમમાં બેઠો. રેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઝોક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલો વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી રેશન બહાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા રેશનથી ચાર માઈલ દૂર હતી. ત્યાં જઈને પૂછ્યું તો ધરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા રેશનને ગયા છે, હજી આવ્યા નથી. ત્યારે મેં ફરેલી બીજી જૂન ધ્યાનમાં આવી.

૫૧ કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે રેશનને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઈ ત્યાંસુધી બેસી રહેલા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

‘ ખાનગી વાસગૃહો. ’ માત્ર એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઝોક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીને અંગે એવા ખાનગી આખરદાર ધરાવું લીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટી) ને ધરમાં રહેવાની રમઝ આવે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થી રહી શકાય છે. કોઈ લેન્ડલેડી બરાબર સંભાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિષે ફરિયાદ નામ તો પછી તેનું ધર નામાવણમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકે નથી. આવાં ખાનગી ગૃહોમાં વિદ્યાર્થી રહેવા સાર બે ઝોરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સ્ના મારે અને બીજાનો

ઉપયોગ વાંચવા કે મળવા માટે કરવામાં આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સારું ફરનીયર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિયાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડલેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અડવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં સવારનો નાસ્તો (બ્રેક ફાસ્ટ) બપોરનું ભોજન (લંચ) અને રાતનાં જમણું (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોતરાવવાનું બીજા આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડલેડી બહુ બધી બાઈ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જોવામાં આવી. પેથો વિદ્યાર્થી જે સ્ટેશને રાહ જોવા કરતો હતો તેને તેડવા પોને સામ્રક્ષ પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાવ કે બેચેન જણાય તો પોતે અધીરી પડી ધણી ચિંતા કરે. બે વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહે તેમાં તેના ઘણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

વિષયમાં જેને શોખ હોય તે તે શાખણો સાંભળે. ફરજિયાત ટર્મ બરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કોલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કેટલીકમાં ઝોજો ખરચે નબે છે અને કેટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અડવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨-૩ પાઉન્ડ આવે છે, બે પાઉન્ડથી ઝોજો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે ચતો નથી. એ ઉપરાંત લોન્ડ્રી-(ધોલાઈ) નું ખીસ થાય તે આપું ટર્મ પૂરે થયે આપવાનું હોય છે. શી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

‘ યુનિવર્સિટી. ’ કોલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને ખાટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનું હોય છે. આ સર્વ *residential colleges* કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનું કાર્ય યુનિવર્સિટી કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઊંચા પ્રકારના હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડા અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને મુશ્કેલી પડે, સલાહ નેહએ-તે સર્વ પ્રેફેસરો આપે છે. તેઓ સર્વ યુનિવર્સિટી સાથે નેહાયલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું ગાન મેળવે છે અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયંત્રણ પણ આકરે છે. તેઓએ અમુક ભતનો ફેસ પહેરવોજ નેહએ, દરેક કોલેજના ફેસ અથવા બેજ હોય છે તે લગાડવાં નેહએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો ખાચે અંડર ગ્રેજ્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કામુ સખવા ખાટે ત્યાં *proctors* હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો જદ્દ હોય છે

પણ સાથે બે મજબૂત bails ને રાખે છે આ બુન-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થી પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને સખ થાય છે A student is liable to be procted આ ગ્રોસ્ટરો ઘણા મજબૂત મનના મદ્રમ અને માયાગ્રુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ઘણી હોય છે. ઓક્સફર્ડમાં છ સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયંત્રણાભાથી બરાબર પસાર થવું પડે છે લડનમાં કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અકુશ રાખે તેવું ઠાઈ ખાતુ ત્યાં નથી અને લડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવું બની શકે તેમ પણ નથી

‘રમતો-બોટીંગ’ અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રિકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બહુ રમે ■ અને તેમાં ખાસ પ્રવીણ થાય છે જોને જોનો શોખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનંદ તો નદીમાં ‘બોટીંગ’-હોડી અભ્યાસવાનો છે દરેક કોતેજની બાજુ Barge નદીમાં હોય છે બાજુ એટલે કાફા ઉપર તરવું રૈરટોરા તેમાં ખાવા પીવાનું મળે છે. બારીસે કોતેજની બાજુ નદીમાં હોય છે. નાની નાની બોટોમાં વિદ્યાર્થીઓ હાથે દતેસા ચલાવી કસરત કરે છે એના punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે પન્ટીંગમાં મોટા વાસણને રેતીમાં દમાવી મઝવો ચલાવવો, પેડીંગમાં ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમાં મોટા હોય ■ બધી મતેજો વચ્ચે બોટીંગની દરીશા થાય છે એક દિવસ ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ વચ્ચે લડનમાં બોટીંગની રેમ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દોઢ

માઈસિની રેસ હોય છે, પણ લંડન બ્રીજથી દોઢ માઈસિ સુધીમાં નદીની બન્ને બાજુએ ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. ગોર્ટીંગમાં તેમને કાંઈક અનોરો આનંદ થાય છે. ફરેક વિદ્યાર્થી ગોર્ટીંગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુંટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટી ફરે છે. તેમાં ઓકસફર્ડના આઠ અને કેંબ્રીજના આઠ હોય છે. કોલેજોની અંદર અંદરની ફરિયાદ થાય છે તેની પસંદગી કોલેજો ફરે છે. આ ગોર્ટીંગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ધણો લાભ લે છે. મુંબઈ જેવો સુંદર ફરિયો હોય તો તેને બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોષએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બધું આપણને લેતાં આવડતું નથી.

‘હિનર’

ફરેક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કોલેજની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઈ છે. જો કોઈ વિદ્યાર્થી જૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે હિંમતનું ડીન્ક (પીણા) નું બીલ તેને ચુકવવું પડે છે અને આ નિયમનો બરાબર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ—એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખત ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત કોઈ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણા આવે તો તેની સાથે વાત કરીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડતી એ એક હાંશિયારી મણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઈ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોનતા શીખવુજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાસી ચાપ છે અને તેને બોનતા શીખવાની ફરજ પડે છે.

‘સગવડ’

વાયવાની સગવડ દરેક રૂમમાં પૂરતી હોય છે ડાકરી મલ્દ બરાબર મને ■ ડોનેઝમાં કોર્લ વિદ્યાર્થીને પરદેશમાં છીએ એમ સાગતુ નથી, અરરપરમ બાધ્યારો ધણો રહે છે, જેઓ અડર ગ્રેન્ડ્યુએટ ન હોય અને લા અબ્યાસ મરતા હોય તેમને જ ખા નગી ધરોમાં રહેવા જવું પડે છે બાકી જેટલી જગ્યા હોય તેનાનેજ ડોનેઝમાં લે છે આપણા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યા એક વર્ષ રહે તોપણ ડોનેઝમાં જગ્યા મળતી નથી એટલી લા અબ્યાસ કરનારની ભરતી છે મેઘ પછુ ડોનેઝમાં દાખલ ન થાય ત્યા સુધી તે અડર ગ્રેન્ડ્યુએટ ગણાતો નથી જે મુઆઈનો ગ્રેન્ડ્યુએટ ન ટોય તો અહીં તેને મેટ્રીસુવેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતા હ ખાસ જાય છે

‘કોલેજો’

દરેક કોલેજના મહાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે અને તેજ બેજને નાના આકારમાં છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા બેજ બહારમાં વેચાતી મળી શકે છે બેજના કેટલાં નમુના મે લીધા છે તે કાર્ડે જેવા લાયક ■ કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે દરેક કોલેજ મ્હ શાહમાં ૧૫ પાર્લ વિગેરેનો ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાંથી મળી ગએલામાથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરોની યાદગીરિ તે બહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કોલેજ ક્રાઈસ્ટ ચર્ચ કોલેજ (Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક્કસ વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કોલેજો બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કોલેજમાં રાખ્યો અને ખાનદાનના નખીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdalen College, વિગેરે ઘણી કોલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મે ઘણીખરી કોલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું જની શક્ય. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા એ વાત ખામ લક્ષમાં રાખવાની છે.

‘લાઈબ્રેરી’

એક ખોડાશીન લાઈબ્રેરી નામની Oxford માં લાઈબ્રેરી છે. તેમાં એટલા પુસ્તકો છે કે તેના વેન્ડર ડીક્ટનેરી જેવડા, એટલી એક સુધીના, લીસ્ટના ૪૨ વોલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામાં ખ્રીષ્ટિય મ્યુઝીઅમથી બીજો નબરે આ લાઈબ્રેરી છે. અગાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યાં વાંચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનું નામ નંબર આપે તે લાગી આપે છે, પુસ્તક ધરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઈબ્રેરી જોઈએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખબરો ફેટો મોટો છે તેનો મહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાંચવા માટે લાઈબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હોલ છે. જોવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ કરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર હરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ધણું વિશાળ છે.

‘વીરપૂજન.’

કોલેજોના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય બીજું કંઈ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કોલેજમાં કયા વિદ્યાર્થી નામાકિત થયા, કોણે નામ કાઢ્યાં, તેની ઇતિહાસ રહે છે અને ભીંતપર તપ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon બણ્યા હતા, અહીં Birkenhead બણ્યા હતા, અહીં Prince of Wales-એમ બતાવે. કોલેજના ઇતિહાસ લખેલા-છાપેલા હોય છે. સો વરસી-છસો વરસી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅલ કોલેજની છસોમી વરસી હમણાં ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે સહેનચાહ જઈ શક્યા નહોતા પણ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

‘નાની પાર્લામેન્ટ.’

અહીંની ડિમેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ધણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તરવો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. કરાવો મક્તાં, સુધારા મક્તાં, ઓરડરના, ધનુનના સલાથ ઉઘાવતાં તેઓ અહીંથી શીખે છે. સહેરમાં પેમતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાન બીચપને ફાંખીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા સહેરમાં મોટર અસ ટેક્ષી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ધણી છે. ખાવાની જગ્યાનો પાર નથી; છતાં અહીં લંડન જેવી ધમાત્તકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંદર ગ્રેજ્યુએટને યુનિફોર્મમાં ટાપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંદરગ્રેજ્યુએટની ટાપીએ બહુ સુંદર હોય છે.

‘યુનિવર્સિટી’

ઓક્સફર્ડમાં માત્ર પાંચ કક્ષાક રહ્યો. ઘણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સધળો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે સ્થળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી સારાં અને લાલચના પ્રસંગો ઓછા. ઓક્સફર્ડમાં ખાસ કરીને બાષા સાહિત્ય (લીટરચેર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. બાપજો તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત વિષય ઉપર અહીંનાં બાપજો ઊંચા પ્રકારનાં ગણાય છે, જ્યારે કેંધીજ ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદો અને ડાક્ટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઇન્જિનિયરિંગ-લાંડમાં ચેકેડો યુનિવર્સિટીઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટી જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કંઈ કાંઈ વિશિષ્ટતા (Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઈ યુનિવર્સિટી પરીક્ષા લેવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિ. છે; બાકી ખીજે તો residential Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર આવે છે તે ખરેખર બહુ ધન્યવા જોમ છે. દિંદુરથાનના પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી એક હજાર યુનિ. જોઈએ. કહે છે કે યુનાઇટેડ કિંગડમમાં ૨૦૦-૨૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે. યુનિ. કાઢવા પહેલાં તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઈએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિ. નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

‘શારદાનું કાવ્ય.’

ગોદી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ શારદા-સ્થાનને જોતાં નેત્રને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઈ. એની વિશાળ વન-વાટિકાઓ, સુરમ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની બાજે અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કોલેજો જોતાં ન લાગ્યો થાક કે ન જણાયો સમય, એને હોડતાં હિંદુસ્થાનને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થશે એ વિચારથી ક્ષોભ થયો અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખદ બાન થયું. ઓક્સ-ફર્ડથી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીસોકુંગર દેખાય છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજ સ્વાસમાં તરબોળ થતો સાંજે પાકો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં લંડનમાં પેહોંચેલ રોજને આગ્યો. બન્ને વચ્ચેનો અંતર ૭૨ માઈલ લગભગ છે. ફિર્ન ટીકીટનો ભાવ ૧૫૫ શિલિંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ ક્લાસ તો છેજ નહિ. અંડર-માઉન્ડ રેલ્વેમાં ટ્યુબમાં તો એકજ ક્લાસ અને બસમાં પણ એકજ ક્લાસ. માત્ર રેલ્વે ડિસ્ટ્રીક્ટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ એવા બે ક્લાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાનેન્ક-ગોદી ઉધારી ગડી)માં બેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ જાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં બુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ જાવનાનાં રમણ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ જાણુવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઈલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી રસ્તે રાંચે સ્ટર નામનું ચહેર આવે છે તે ધણું મોટું છે અને હુંગર પર ઉપર નીચે બાધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રાંચેસ્ટરમાં તો ટ્રમ તથા ટ્રેલીફાન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો એ દેવળ ધણું બબ્બ છે. એમાં વિલ્લેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્યખીશપોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-બેકેટને અહીં જ રચજો મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે ખતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ધણું પુરાતન લાગે છે.

પ્રભુના ધામમાં, પ્રભુના સંતાનેનો ચોર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ઘટના પણ કેવી વિચિત્ર આવે અન્યાય, જોને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને બાગેજ થતો હશે. પણ એતો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો ચમ્. હાલ તો જો જોયું તે બખી લેવું, તે પર વિચાર આવજી ઉપર ચમ્ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યા તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ, મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ ઠીક લાગ્યું, બાકી સેન્ટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ.

અહીંથી પંદર માઈલ દૂર મારગેટ Margate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યા જવા માટે બસ

લીધી. કંટરબરીથી ધણે સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને બાકું સાધારણ હોય છે. બે શિર્ડોંગની બસમાં બેઠા અને માર્ગેટ (Murgate) ગયા. ત્યાં જે જોયું તે આ જાદુગીમાં જુલો શકાશે નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કલાક રહેવાનું હતું અને તેમાં જહું જોઈ લેવાનું હતું; કારણ અમારી બસ સાંજે ૫-૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ધણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને રાત્રિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડ્યું હતું. દરિયાપર જુર્જના દરિયા જેવી મોટી બીચ (મુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો ન્હાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડુબાડી ખાતતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદે કરતા હતા. ખાવાની મીઠી પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમથી ખાય, નહિ તો સભેની સડક મૂક્યા પછી અનેક દુકાનો હની ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

ત્યાંથી આગળ જતાં બીચ પૂરી થઇ અને બાંધેલો દરિયો આવ્યો. તેમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ અંદર પાયર Pier કરી છે. તે દરિયાપર બાંધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમા ટ્રામ પણ જઇ શકે. તે પૂરી થવા આવે તેની અંદર જવાની શી-૨ પેની છે. અંદર શી ખરચી સેકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મળતું બેન્ડ વાગે અને પડખે સાફ રેસ્ટોરાં આવેલું છે ત્યાં ખાવા પીવાનું મળે. દરિયાપર હવા ખાવામાં મજા ઓરજ છે. સેકડો લોકો આનંદ પી ફરે અને જીને સાંભળતું હોય તે બેન્ડ સાંભળે. આ પાયરની રચના અને તેમાં આવેલા સેકડો લોકોનો આનંદ નિહાળવા જવો છે. પાયરમાંથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં સેકડો હોટેલો છે. એક રાત રહેતું હોય તો સુવાના દસ સિર્વાંગ પડે છે. ધણા માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને વીકએન્ડ-શનિ રવિવારે તો ધણો મોટો મેળો થાય છે. વરસાદ ન હોવાથી આખો દેખાવ ધણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો દેખાવ તદુરસ્તીથી બરપૂર અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. અહીં કોઇના ચહેરામાં શીકાર તો દેખાતીજ નથી. આપણે જીને યુગસુરત મુખાકૃતિ કહીએ તે ઇક્સડમાં લગભગ છેજ નહિ, હોય તો બહુજ થોડી છે; પણ તેઓમા તદુરસ્તી ધણી દેખાય છે. અમરેજ ઓઝોના પગ થાંભલા જેવા હોય છે અને ધણુ મજબૂત દેખાય છે. (અગ્રિજ સ્ત્રીઓ રમોડ થોડી પણ સ્તબ્ધ વિરોધ હોય છે.)

ઉપરાંત એ પાયરમાં ફીટા પકાવી શકાય, ચિત્ર કેરાવી (હાયનુ ડ્રોઈંગ કરાવી) શકાય અને કેટલાક ફીટાઓ છે તેમાં નસીમ બોતું હોય તો તે પણ અજમાવી શકાય. એક પેની નાંખીએ એટલે નસીમનો લખેલો ટીકિટ જવો કાગળ નીકળે.

આ તો બધા પૈસા કમાવાના ધંધા છે. ખાસ તો ચારે તરફનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, મહીર ગર્જન કરતા ઉદ્ધિની અનંતતા, ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવનનો ઉદ્વાસ અને અનુષ્ઠાન કળાશૈષ્ણ જોવા લાયક છે. અહીંની આદારનિદારની સમવેગે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીંના સુર બેન્ડ માંમળતાં અને હસના ચહેરા જોતાં માણસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ છે. આપણે ત્યાં જુદા ઉપર આધી પણ વધારે અમલક થઈ શકે તેમ છે. એ કિનારાનો લાભ લેવાનો નથી, એમાં સરકારની સહાય અને સોદોના ઉત્સાહની ખામી છે. કુદરતની અનુકૂળતાનો આપણે તો વિચાર્યો કરતાં પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં બધા કે અમલક કાર્ક પણ ન થાય એ આર્થભૂમિની વિશેષતા છે; પરંતુ વિચાર્યોના સોદા જીવનનો ઉદ્વાસ મેળવવા પ્રતિકુળ કુદરતને પણ અનુકૂળ બનાવવા મનન પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે લાવડાનમાંજ ગર્ક થએલાં આપણે અનુકૂળ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. ખાસતી બહાર અને બીચ ઉપર સેકેડે કુદરતોમાં બાનમાની ચીજો વેચાય છે. નાનાં રમકાંથી માડીને મોટી જે ચીજો જોઈએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે રાખ-

અહીં અકસ્માત આવતું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાસીનો બદલો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫-૧૫ સાંજે અમે ઉપડ્યા. પાછા આવતી વખત લાજ ઘણા ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઈ ૧૫૦ માઇલની બસમાં મુસાફરી કરી અને તેમાં બહુ આનંદ થયો. ઘડીઆતમાં સાંજ પડી પણ આકાશમાં સાંજ ન હતી. હાલમાં અહીં સવારે ૪-૪૫ સુર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯-૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય તો હતોજ. અત્યારે લગભગ સાડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામધંધાનો આધાર સૂર્યના ઉદયારત ઉપર હોતો નથી; લોકો તો વખતસર કામ પર ચઢે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓશીસ બંધ થાય. દિવસ ત્યારે છ કલાકનો થઈ જાય ■ ત્યારે પણ એમજ. ઉલટું લોકો શિયાળાની અગવડમાં વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે જવાર જવાનું ઓછું થાય છે. ઘરમાં બેસી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વળી નવા હુન્નરો શોધવામાં, અને વાંચવામાં વખત પસાર થાય. વ્યાપારી અને ઉદ્યોગી પ્રજા રહી એટલે એ તો બ્યવસાય દેમ વધે એનીજ ધટના કરે છે. દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે જાહેર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે, બાકી જીવનની ધટમાળતો એક મરખી ફર્યાજ કરે છે. હવામાં થતા ફેરફારની અસર પણ તેમના ધધાદારી કાર્યક્રમને લાગતી નથી; દશ મીનિટ વરસાદ પડે ત્યારે જગ ભિન્ન રહે, પણ વરસાદ બંધ થતાં પાછી ફરી અસવની ધટમાળા રાર થઈ જાય છે.

અમે રાત્રે સવા નવ વાગે લંડન પહોંચ્યા. આજનો આખો દિવસ ઘણું નવું બોયું ગળ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

ખાદશાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોયલ હેન્ડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના મધ્યધર્મમાં આપુ વર્ષમાં ફેરવી પ્રગતિ યર્ષ છે તે જાહેર પ્રજાને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટો જયમો દતો. એ જયમમા દોઢ લાખ માણસો બેસે તેવી સગવડ કરી હતી. શી બે, પાંચ અને દસ સિગ્નલ રાખી હતી. ચારે તરફથી જાણ કરી લઈ અહર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) જોવા દતા.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અડરઆઉન્ડ અને બમ જાય છે. સેફ્ટો લેમ્પે ત્યાં જતા દતા. મે ધણા દિવસ અગાઉથી જલસાની રીઝિટ ખરીદી હતી. આજે સુદમાએ ઉધાડ અને તડકો દતો, નહિ તો લીરેથી

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લઈએ તો બરાબર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીંતે બને છે પણ ધડકતીજ. સાથે ચા અને બ્રેડ, ક્રાંક શાખ લઈએ એટલે સવારથીજ પેટ ઉલ્લું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ટાળવાગ્યાનો હોય છે. નાસ્તો લઈને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લમખગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના યુધમાં ૫૪ એરોપ્લેનો ઉડ્યા. તેમની ૩૫૦ માઇલની યશન હતી અને સાંજના સાડા છ વાગ્યે પાછા આવવાના હતા. બધા થઈને જૂદા જૂદા ૧૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય બરાબર ચર થતું હતું. સમયપાલકતા રાખવામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા મણાય છે.

એરોપ્લેનો ધણી જાતનાં હતાં: કેઈ ધણાં મોટાં, તે કેઇ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંધાં ચતાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાયરલેસથી જમીન સાથે સંદેશાચલાવી શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશના કાગળો લઈ જઈ શકે, દુશ્મનની હિસચાલ બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લડાઈ પણ બતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત બતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાલતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણુનરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ બનાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામ-સામી ઉડવાના અને શરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

ખીજો પ્રયોગ શરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી દોઢ કલાક બધ રહ્યું. જેને જેમ ફાવે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સગવડ એવી કે દરેક જણ હારમાં ચાવી પાંચ સિગારેટની ટીફ્ટ લઈ અંદર જાય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં રેવા-યલા એટલે કોઈને કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઈ ખાવું નહોતું એટલે ફર્યા અને એક છટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુખર્જના પ્રિસિડેન્સી માજિસ્ટ્રેટ મી. પી. એચ. હકર હતા.

નં. ૩ માં ૭૬સી માથેના એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્યા અને પ્રયોગો ફર્યા. નં. ૪ માં બોનો ફેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓર્થોટા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેનો પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. દિવસના બોન ફેંકનારાનો પ્રયોગ નં. ૭ માં અને નંબર આઠમાં

વર્ગો સુધીમાં ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયું. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એંગ્રેજોની અદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણા ભેટ આપ્યા. ટેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતું હતું.

કયો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો ઘડેલા હતાં તે પૈસા ખર્ચીને લેવાનાં હોય છે. ઉપરાંત પ્રોડક્ટર્ટીંગથી વખતોવખત જાણાવ્યા કરે. રાજસ્થાનમાં નીકળેલો રેસવાળો રકવોડન ક્યાં પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જાણાવ્યા કરે.

બપોરે આ પીવી હોય તો બે સિર્ચીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમાં ઊભા રહીને લેવાની. અદર ગવા પછી ગમે તેટલું ખાઓ. ત્યાં જોઈએ તેવી ખીરકીટ, કેક અને આ મળે. આ પીવાની બે સિર્ચીંગ ઘણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાડ એકંદરે મહું મોથું છે તેનો આ દાખલો છે ખાજા ફરવામાં સાડા ૭ વાગે સર્વ લોકો સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનું સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો ક્યુ (queue) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ક્યુ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરવા જવો છે. પણ પા કલાકમાં વગર ગીરદોષે બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઈ ટ્રેનમાં બેસી ચાલ્યા ગયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર—એની સગવડનું વર્ણન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેતું પડે તો પણ કોઈ કોઈનો વિનય ન ચૂક અને કોઈની માથે, ગાડીની એક ચઢતા, અચાંછ જવાય તો મારી દસતે મુખે નાગે. અરસપરસનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સંયમ સર્વત્ર બહુ સારો જોવામાં આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ધરો. ખેડ કરાવે છે. વિદ્યાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજી સ્થાન નથી. બચવાની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લક્ષ્યને અટકાવનાર અદ્યુત યંત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિદ્યાન-સ્થળવાદ ઉપર આખો કારભાર ચાલે છે. પ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એજ સાચો સંયમ છે, અપ્રાપ્ત્યનો ત્યાગ એ અસહિતમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડના લાવે છે.

વાયુયાનના આ અસાધારણ મોટા જલ્લસામાં અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયુ તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રગતી સીવટ હતી. વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ થયો, હવાપર અંકુશ આવનાં અનેક પ્રગત્યનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રગતિ એવી હતાશ ન થઈ ગઈ; એમણે આગળ પ્રગતિ ચાલુ રાખી અને હજી એમાં દીનપ્રતિદીન ધંદો વધારે કરતાં જ જાય છે. આનંદમાં

સ્કોટલેન્ડ.

એડીન્બરોને માર્ગે.

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ બાકું ત્રણે રસ્તે સરખું છે. એડીન્બરો ૩૯૩ માઇલ થાય છે. તેની રી થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ ક્લાસ છે જ નહિ) ૪૬ શિફ્ટોંગ થાય છે એટલે માત્ર ૧૫ પેની થઇ એટલે હિંદુસ્થાન કરતાં અહીં બાકું વધારે છે. એસ. એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને બે રસ્તા છે: એક ગ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. ત્યાંથી જમ્બએ તો તે રસ્તે બહુજ યોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે. ત્યાંજવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે. એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે. એ લાઇનનો બીજો રસ્તો ઇથ્વડની વચ્ચેથી જાય છે. તેમાં માર્ગમાં ઇંગ્લીશ લેક્સ-ઇન્ડિયનાં સરોવરો આવે છે. ત્રીજો રસ્તો એલ. એન. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસલ રસ્તે પૂર્વમાં થઇને આખા કોલમાની ખાણના મુલકમાં થઇને જાય છે. હું પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજો માર્ગે પાછો આવ્યો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેલ જોડી દોાય છે. રસ્તે ઘણું એક સ્ટેશને ઊભી રહે છે. થર્ડ ક્લાસમાં બેસવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા વધી રહે છે. આખી લાઇન ટ્રાફિકની હોય છે અને ડાઇનિંગ કાર માથે હોય છે એટલે પેસેન્જરોની આવ-જા થવા કરે છે ગાડીમા સામાન નાની સુટ કેમ કે એવર ફેસ કે બેગ રહે, બીજો મામાન 'રજીસ્ટર' કરી દીધા ગાડીને સાધી દેવાનો રિવાજ છે. પાણી પેમાનની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસમા હોય છે તેરી હોય છે પણ માત્ર અને દુવાલ વધારામા હોય છે દરેક ક્લાસમા ગરમીના સાધનો હોય છે પણ કુન્દાળામા તેનો ઉપયોગ ન્હેવો પડતો નથી.

રવિવારે મવારે (તા. ૪-૭-૨૬) અમીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમા આગમ વંચો. ઉપડતી વખતે મારા એક રનેડીને એડી-નજરો તાર કરવા માટે પેમા આપી દીધા હતા આખો રસ્તો ધસો ગયાઆમણો છે રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે ઊપા વેચનારા રેલેશને બહુ એકા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનિંગકારમા ખાવાનું બહુ મળી શકે છે આપણે વેછરેમલુટ ડોસ્ટ બહાર લઈ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને ભાવ એકા પડે છે. રીતમર ખાધને બેઠા હોઇએ તો તો પડી માત્ર આ બીસીસ લેવાનીજ જરૂર પડે છે રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગરેટવાળાની દુકાનો અને નજરુલે (રિસ્ટોરન્ટ)નું ખુલા રહે છે રવિવારે નાટકમિતેમા પણ બંધ હોય છે વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે એકો કર્યો હોય તો તે ગર કાપડાસા મળાય છે

‘તારનો ગોલ્ડો’ હજી મેલમાની ખાણના મજૂરોની હા-

તાજ ચાલે છે તેથી ગાડીઓ ધણી ઓછા છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કાંઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માથુસે ગાટાળો કર્યો. તેણે તારઓથીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચ્યાડશે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે હા વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્નેહીને રેશને શોધ્યો પણ કંઈ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે રેશને આવેલ નહિ.

ટેક્સીમાં સામાન મૂકી તેને મક્કને ગયો. તે રેશનથી પાંચ માઈલ દૂર બંદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે લાં ગયો. તે ઘેર હતા એટલે સુખાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે દશ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળ્યો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને રવિવાર અને મોડી રાત એટલે કાંઈ પત્તો લાગે નહિ. દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉન્ડાળખને લઈને બંધી હોટેલો ચીકર હતી. પાંજ આવી તેની લેન્ડમેડીની દીકરીને લઈ એક જગ્યા શોધી કાઢી. રાત્રે સાડા બાર વાગ્યે ઠેકાણે પડ્યો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે છી કુકનું ઠેકાણુ શોધી કાઢ્યું અને તેની સહેલગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલગાહના ૧૭૧ શીર્ડીંગ છે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એડિન્બરો મોટું બંદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ઘણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલેન્ડની રાજધાની છે. ત્યાં ડાક્ટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. કેઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે. ગ્લાસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દસ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે. એડિન્બરોમાં બહુ મીઠો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને ગ્લાસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયું. તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થાને અનુક્રમ પ્રમાણે કરી.

માટી સેરામેન્ટ માડીમાં એડિન્બરો જોવા ઉપડ્યા. સાથે ધણા અમેરિકન ફરિરટો-મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણવાનું આવ્યા હતા. મેં પણ એડિન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત ધાંચી રાખી હતી. એડિન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

૧. ટાવર એન્ડ એડિન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિલ્લો ધણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે. અંદર મેરી ક્વીન એન્ડ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ધણા હોલો છે. જૂનાં કથિવારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી બારણું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપટ થઈ હતી. એને કિલ્લો ઈંગ્લાંડની ગાદીને આવ્યો ત્યારથી ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલેન્ડ એક રાજ્ય થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલેન્ડ ઈંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું.

ઘનરનો દરેક વિભાગ ઇનિડાસથી બરેલો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઇતિહાંડના જોટલો રસ ન પડે પણ સ્કોટલેન્ડ પશુ અંગરેજ લોકોના જોટલા જ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણુવાર માટેનો ખાંડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોડી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઈ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સાફ દેખાય છે. અહીં દરેક ઘરોને ઇતિહાંડની માફક ધુમાડની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના ચુસા પશુ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જોટલો ધુમાડો નથી થતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ બપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ધડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માણસ તેમાં દારૂ ગોળો ભરી રાખે છે, પણ બીજો દિવસે ફૂટે તો યંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્ફૂલના વિદ્યાર્થીઓ-કન્યાઓ જોવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી બહુ રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કર નાનપણથીજ નાખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ધણા કુશળ માણસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ઘણી વિગતો માણુમ પડે છે.

ત્યાંથી યોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral
 સેન્ટ જીલ્સ કૅથીડ્રલ આવે છે. એ દેવળ ધણું વિશાળ છે, ભેદે
 સેન્ટપૉલ્સ બેટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની
 અંદર હજારો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર
 પ્રાર્થના પુરથી ઉપર બેસીને કરે છે. સ્વચ્છ પણ અદીજ થાય છે.
 વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જુદા જુદા માર્ગો હોય છે.
 દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાઈટને-ચરદારોને-બેઝવાની જાગી જગ્યા
 છે. અસહ્ય રાગ ગાદીપર બેસે ત્યારે નાઈટ બાજુમાં બેસતા.
 એ નાઈટને બેસવાની જગ્યા ધણી સુંદર છે. તેમના છોડરાઓ
 ને જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણ બેઠ. નાનો રમ ધણો
 બચ્ચ દેખાય છે. કૅથીડ્રલમાં ભાત સાથે કાય ઉપર રજાટલાંકના
 નાના મોટા બનાવો બહુ આશ આકારમાં ફાળે છે. એ કાય
 આરપાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી ગોભામાં
 ધણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનાઘરાની જગ્યા પણ ધણી છે.

રામ્પઓને ઘાટવાની જગ્યા Abbey બોધ. જે કે એ બીરમાર હાલતમાં છે. છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાગમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ઘણું બધું છે, સુંદર છે; એમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્ટ્રોકલાંડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને બોલાવવામાં આવે છે. એ બગિચાને બહુ સંભાળથી લીલા રાખવામાં આવે છે. સ્ટ્રોકલાંડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ બાવથી યાદ રાખે છે. લોર્ડ રાઝબરી સ્ટ્રોકલાંડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઈ ગયા. સર વોલ્ટર સ્ટ્રોકલનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ સિર બુધ્ધ છે. વોલ્ટર સ્ટ્રોકલ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઈ જાય છે.

આ સિવાય વોલ્ટરબ્રીસ, પોસ્ટ ઓફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં બધાં મકાનો આવે છે.

બપોરના ખાણા (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. સંસ્કૃતિય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઇંગ્લાંડની ૨૯ ગેલેરી (૫. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારાં છે. દુરસદ્દ હોય તો કલાકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ્ર જેવી ગેલેરી તો બીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો હણી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરોષોને ઘટેલા છે. સર

વોલ્ટર સ્ટેટની કબર અહીં છે. બીજા ધણી દિવિઓ, મોટા માથુસો અને ચિત્રકરોને અહીં સ્થાન મળેલ છે. એક ધણી મરમ વાત અહીં સાંભળી. એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે. એક ગરીબ માથુસનો નીમકદલાલ કુતરો તેના રોડગુજરી ગયા પછી તેની કબર આમપાસ સાત વર્ષ રહ્યા, ઉદાસીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરધો કલાક ખાવા જઈ આવે. સાત વર્ષ એ મરી ગયો. તેને ત્યાં દાટ્યો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનારના ચિત્ર સાથે એની નીમકદલાલીની સ્તુતિ કરી છે. આ કબરસ્થાન ઘણું વિશાળ છે, અનેકનાં સંસ્મરણો તેમાં આવ્યાં છે.

પછી જમમાં બાર માર્ષિની મોટી સદેવ (જેય રાષ્ટ્ર) કરી. એડીન્બરોની બહારની લીલીછમ ધરતી જોઈ. એ પ્રદેશ પેરિસના બુલ્વાર્ડ જેવો લાગે છે. જન્ને બાજુની દક્ષિણમાંથી ગાડા પમાર યાય અને સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ આ દેશમાં અદ્ભુત લાગે છે.

ગમે તેવું લાચક કે વેપારી બારકસ ઝેની નીચેથી પસાર થઇ શકે ઝેટલી તેની બિચારી છે. લાચના વખતમા બહુ સંભાળથી ઝેની ચોકી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાધનના સુવેદનામાની રૂએ અંગરેજોને પોતાના બારકસો આજમાએજ સોંપ્યાં હતા.

આ પુલનો ફેરો પણ ભેવા લાચક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે બે મોડી નિશાળો આવે છે. તે લડનની ઇટન અને હેરોની નિશાળો જેટલી વખણાય છે.

ઝેડીન્બરોમા ડાઈરી લાઈનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાંના ડાઈરી વખણાય છે. આખું ઝેડીન્બરો શહેર ભેવા લાચક છે. નાની મુઝર્જ જેવી ડ્રાઇવિંગીઓ પુષ્કળ આવે છે. ટેકરી પણ ધણી મળે છે. પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટનો લતો ધણો વખણાય છે અને તે રોશનની નજીક છે. પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરલી સ્ટેશનથી જુદે જુદે રસ્તે લંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે ઝેડીન્બરો દરિયાને કાંઠે આવેલું છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. ભોંકો ઉડમી છે પણ લડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરામર વચ્ચે આજુમા સર વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણું બધું બાવલ મુક્યું છે, એ સ્કોટ ભોંકો પોતાના દેશના અગ્ર લેખક અને કવિને કેવું માન આપે છે તેની જવનંત માફી આપી રહ્યું છે. કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મનનો ભેવા પણ તેનું વર્ણન લખવું આસ્યક નથી ધાર્યું.

સ્કોટવાડમા સર્વથી વધારે ભેવા લાચક જગ્યા ને તેના સરોવરોનો પ્રદેસ છે તે આવળી કાંઠે ભેવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની સહેવાગર પૂરી કરી મારા કિનારાના સ્થાને આવી નિદ્રાવીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

લેડી ઝાફ ધી લેકની ભૂમિકા.

ફાઈરીંગ પૂરું ભ્રમણસ્થાન

Scottish Lakes. સ્કોટલેન્ડનાં સરોવરો.

ઝેડીન્બરોના પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ સ્ટેશનેથી સવારે ૮-૨૫
ગાડી ઉપડી. આખી કુખની પાર્ટી સાથે હતી. આમની શી પા.
૧-૧૩ થી. ૮. પે., હતી. નીચેનું વર્ણન વાચ્યા પછી એ રકમ
વ્યાખ્યાની હતી એમ લાગ્યો. એમાં રેલવેની ટીકિટ, મોટરનું
બાકું, ગાડીનું બાકું, સ્ટીમરનું બાકું તથા હોટેલના લંચના ખર્ચનો
સમાવેશ થાય છે.

ચાલ્યા. આજે આકાશ ઘેરાયલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ધણા અમેરિકનો તથા ઇંગ્લીશીઓન હતો. ધણાને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઈ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાતો કરી. સાત માઈલ પર એક મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું નામ લોક કેટ્રીન (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં ટ્રોસાકસ હોટેલ (Trossachs Hotel) આવી. એ જગતમાં આવી રહેલી હતી. હોટેલનું મકાન ધણું વિશાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો મુખી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધું. લંચમા જોને જે અનુકૂળ હોય તે તે બે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને ગાખણ મળે એટલે કોઈ જગ્યાએ વાપો આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ છત્રી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી છત્રી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઈ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ સારાંદર્શન થાય છે. ટ્રોસેક્સ હોટેલમાં ખાણ લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાપુમ તો મુસાફરીમાં પણ એ લોકો બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉતાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

ટ્રોસેક્સ હોટેલમાંથી પાછા સારામેન્ક ગાડીમાં બેઠા. એક માઈલ ગયા ત્યાં લોક કેટ્રીન આવ્યું. Lock શબ્દનો અર્થ સરોવર થાય છે. આ આખો વિભાગ ત્ર વોલ્ટર સ્કોટના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય લેડી ઓફ ધી લેક (Lady of the Lake) માં વર્ણવેલો પ્રદેશ છે. એને કહિં આવી, ગાડીમાંથી ઉતરી સ્ટીમરમાં

- બેલા સ્ટ્રીમર તુરંત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સખા નાકા સુધી સ્ટ્રીમરમાં ગયા. મગેવર લગભગ આઠ માણ્ય લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટ્રીમર પર બેસવાની પૂરતી સગવડ છે. એમાં સેડી ઓફ ધી લેકમાં વર્ષવેલા એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. જન્ને બામુએ હરિયળા પર્વતો લીચકુન્નર અને વચ્ચે સ્ફટિક સરખું નીતરું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટ્રીમરો આવતી દેખાય છે. જન્ને કીનારા વચ્ચેનું અંતર દોઢ સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઇ સ્થાને તેથી જમણું ત્રણગણું દેખાય છે. ઊંચી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડ્રીગ ધુ (Rodrigue Dhu) અને શીટ્ઝ જોશ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એનું મુદ્દ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકમનું વર્ષન સર વોશર સ્કોટની મજા કવિતામાં છે. કુદરતનો આ ગમ્ય દેખાવ અબ્યાસ.

લેડી ઝોફ ધિ લેકનાં સંસ્મરણે તાજાં કર્યાં. પછી સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યાં. ત્યાં ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ધણા મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય ૩ અને જમીનથી ખાર રીટ લાગે બેમવાળું હોય છે. ઉપર વીસ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાદર હોય છે. હાંકનાર "લીવરી" પહેરીને બેસે છે.

લોક એચરે Loch Achray ની ખાલુમાં થઈને ગાડી ચાલી જાય છે. એક ખાલુ સરોવર, વચ્ચે સડક અને બીજી ખાલુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્ભુત સૃષ્ટિસૌહાર્યની વચ્ચે થઈને ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences
that unrivalled mingling of purple crag, sil-
very-grey birch, oak coppice and green
herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહ-
રતા હોઈએ તેવો આ દેખાવ છે. ઉપર નિરક્ષ શાન્ત આકાશ,
મંદ મંદ શીતલ વાયુ લદતીઓ અને ચોતરફની નીરવ શાંતિ
બહુ હૃદયંગમ થાય તેવાં છે અને સૃષ્ટિની અનંતતા અને
અવ્યનાતું બાન કરાવે છે.

પાંચ માઇલ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ગયા પછી ઈન્વર્સ-
નેઇ હોટેલ (Invernaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક
કલાક નેટલો વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમાં
Rob Roy રોય રોયના અનેક પરાક્રમો ગવાય છે. હોટેલમાં
આ લીધી. આના બે શીર્નીંગ આપવા પડે છે, બાકી કાંઈ પણ
ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર-બંધાનાં બોટાં કુદ
ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે,
રકોટલાંડના સર્વથી મોટા લોક લોમોની એક બાજુના કાંઠાપર આવેલી
છે. એ સરોવરનું વર્ષન હવે આવશે. હોટેલમાં આ માથે
બીસ્કીટ વિગેરે જે લેતું હોય તે લઈ શકાય છે.

હોટેલની બાજુમાં મોટા પાણીનો ઘોધ પડે છે. તે જોતા
નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાદ્રોક્ષ બરાબર યાદ આવે તેમ છે એ
ઘોધ જોઈ ઘોડો વખત કર્યા. સ્ટીમરનો ટાઇમ બપોરના ૪-૪૫ નો
હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને લોક લોમો
(Loch Lomond) માં ઘખપ થયા. રકોટલાંડનું આ સર્વથી
મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ધણી સુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમાં
ચાંચા. દેખાવ અત્યંત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને
માથે વાઘાં આવી રવાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ
વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી ચેસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર
જોયાં. નેતનું મુખ મચ્છું. રકોટલાંડના સર્વ સરોવરોનો આ
epitome કહેવાય છે. જ્યાં સરોવર ન જઈ શકે તે આ
એક સરોવર જુએ નો તેને સર્વ જરૂરી બાબતો સમગ્ર જાણ
છે. એમાં વચ્ચે ધણુ ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીલોતરી
અને ઝાડો ઉમેઠાં દોાય છે અને સુદૃશીકર્ષ એના પૂર જવારમાં

પૂરતા દમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્વીટઝર-
લાંડમાં આથી પણ વધારે સારાં સરોવરો છે એટલે તે જોવા
જવાનું છે તે વાતનું રમરજુ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે
સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેન્જરો ચઢે ઉતરે છે; એવાં ૩ સ્ટે-
શનો આવ્યાં. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી સગવડ
હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લંડન (અપીક્ષ માટે) દોડવાનું હતું
એટલે જોડી થઈ શકવાનો સવાલ જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર રસ્તો દેખાય છે તે પર ગાડી
તથા મોટર ચાલે છે. તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેલવે
ચાલે છે. કોઈને એમ ફરીને આનંદ મેળવેલો હોય તો તે રીતે
મેળવે છે. સ્ટીમર પર ચઢવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ
ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે
ખસ અને દ્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. જોડી ધમાધમ અહીં
કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. સ્ટીમરમાં લગભગ અગીઆર માઈલ
દૂર્યાં અને કુદરતનું અવશેષન કંઈ. બેલોચ (Balloch) ફરીને
સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાંજના
૭ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી ગ્લાસગો Glasgow આવ્યા. ગ્લાસગોમાં
દસ લાખની વસ્તી છે. સ્કોટલાંડનું પાટનગર તો એડિન્બરો છે,
પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાળો બાંધવાનો મોટો
ધમો છે. નેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેસે બેઠા જોયા. લોકો અનેક
પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ જિંચા દીચકા અને રમતગમ-
તનાં સાધનો પરથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને જતાં દસ

લંડન-પ્રકીર્ણ

લંડનમાં કેટલુંક ખામ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટ:—

હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઈંડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેંબર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેંબરો ધણા અને ખેમવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેંબરને અમુક દિવસ માટે બે પાસ મળે છે. પાસ લઈને જઈએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં-હરોળમાં-થોડો વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાલ્કની ગેલેરીમાં થઈ ઉપર ચઢવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં બિમા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં સખેલ રજીસ્ટરમાં સહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે demonstrations by visitors are prohibited પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો-એનઆળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરરી સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ ચાપ નહિ એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ થયો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આગળ વધતા જઈએ. સહી કર્યા પછી લાંબી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુંદર બાંકડાઓ ઉપર ચામડાની ગાદી ધણી સારી મહેલી હોય છે. ઉપર ખેતી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની

ધણી મળ આવે છે. સ્પીકર-એરમેન વચ્ચે બેસે છે. તેની જમણી માથુ આમની સમામા જે પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે બેસે છે તેની પછવાડે વગભગદ્ય દારો ચઢતી ઉતરતી હોય છે. તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો બેસે છે. ડાબી માથુ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. બોનનાર સ્પીકરની આગળે અગાડી આવી બોલે છે અને તેની આગળે ટેમનપર ઉત્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, ખુદા 'રેફરન્સ' માટેના હોય છે તે મૂકે છે. પછવાડેની દારમા મેબરો બેમે છે મિનિસ્ટરો પૈકી જે લોર્ડસમા હોય તેને બેમવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે. ઉપર માનવતા પરોણાની, ઉમરાવોની, છાપાના અમરપત્રીઓની અને ઉમરાવખાદીઓની ગેલેરીઓ જૂદી હોય છે. એ મર્વ ઘણુ જોવા જેવુ છે.

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જેવી જગ્યા છે. ઝાણી જગ્યામા ધણી મગવડ ધરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે. જ્યારે કોર્ટ મહલનો પ્રશ્ન ચર્ચાનો હોય ત્યારે જ સમાગ્રક ચીકાર હોય છે, બાકી તો મચ્યો છટા છટા બેસે છે કોઈ ઉવતા પણ હોય છે. મે સર આસીન ચેબરતેનને બોનના સામજ્યા. એ જડુ ચારી ગીતે બોલે છે, અચ્છો વક્તા છે

નેશનલ લિબરલ ક્લબ.

આ ક્લબમા આફ્રિકાગા મી પોલોક મોલીમીટરના આ મતગૃહી વચ્ચે સેવા ગયો હતો વાખો સ્પીઆ ખરચીને ક્લબનું મકાન બાંધ્યુ છે એને ત્રણ માળ છે મોટા રોયો છે તેમા બાણ્સો યાચ અને જમણુવાર યાચ. ધૂમપાન કરવાનો ખડ તથા દીવાનખાનુ પણ અરે છે સ્ત્રીઓનો સ્મોક રૂમ જૂદો છે એક ધણી મારી લાઈબ્રેરી પણ છે આ ક્લબના ૭૦૦૦ દળાર સભ્યો છે

એ રોનકદાર મકાન દૂધાલગર સંકેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીબરલ પક્ષના એ મહાન નેતાઓ લોર્ડડબ્યોર્ન અને લોર્ડ ઓક્સફર્ડ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુબેરા ચાલી રહી છે તેમાં લીબરલોની આ મોટામાં મોટી કલબ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોર્ડડબ્યોર્નમાં જેનું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે, ધમાક કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અલભ્ય છે. આ કલબનું આખું મકાન જોવા જેવું છે. કોઈ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું ફાવે છે. કલબનું મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ સારા અને સમજવા યોગ્ય છે.

ત્રિવિ કાઉન્સિલ.

જ્યુડિસિયલ કમિટી. હિંડુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીયા, કેનેડા, અને બીજાં સંસ્થાનો અને ડોમીનીયન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની તેમજ ફોજદારી અદાલત આ છે. એમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના-અમીર-સભાના જે મેંબરો જ્યુડિસિયલ કમિટીમાં નિમાય તેબેમે છે. ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલેંડની અપીલો હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ સાંભળે છે તેમાં પણ આ જ્યુડિસિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જાળવનાર ગણાય છે અને તેઓને હુકમ રાજને ભક્ષામણ્યરૂપે હોય છે અને તે રાજને કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જ્યુડિસિયલ કમિટીનું સ્થાન બહાષ્ટ હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેન્ટ્રલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેન્ટ્રલ હોલ ધણો ભરાય છે. અંદરના ભાગમાં ત્રણથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાડ વર્ષથી ઓછી વયનો કોઈ નહીં. કમિટીમાં આવનો નથી. લોર્ડ હાઉસ કે લોર્ડ શીફોર્ડ કે લોર્ડ ગ્રાન્થામને જોવા હોય

તો ન્યાયમૂર્તિજા હાગે. બોડના રૂમમાં ધણું ખર્ચ લીધેલી અપીયો
 લેવાય છે. બારની સામે-દેરાની સામે-ગાંધીઝર ડિમા રહીએ
 છે, તેને ચોપડી વિગેરે મુકવા નાનું ટેનલ તેની સામે દોષ છે.
 સાંમળવાની મળ જલુ આવે છે. જન્ને પક્ષના સોધિમિટરને
 બેસવા બાંકડા દોષ છે. બાકીના ગ્રાન્થ માટે વિઠ્ઠલની બદાર
 બાંકડા દોષ છે.

બારિસ્ટર વીમ (બાવની મુખની બોચલા જેવી ટાપી)
 પહેરે છે એટલે ધણું ગંભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ દોષ જ.
 મજબો હાગે છે. બોડ રૂમ નાનો છે. બારિસ્ટરને માટે જૂરો
 રૂમ રાય છે. જન્ને આડીને બેઠી જાય પડી બારિસ્ટરને બેઠારે
 છે. તેઓ બદારથી આવે છે. ગજાસરની ચોરીમ નીચે છે.

પણ ધણું ખર્ચ એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરોણાને ગૃહસ્થામિનીની જમણી બાજુએ સ્થાન આપે છે. ખાતાં ખાતાં વાતો કરતાં આવડવીજ લેખએ. ગૃહસ્થામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જમવા આવનારે પણ ફક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણ નવી નવી વાતો ઉપાડવી લેખએ એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ડૉ. થોમસને ત્યાં મારા ઉપરાંત એક બીજા પરોણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હત્યા, ખાતાં ખાતાં કંઈક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી સુંદર લાપચેરી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (ફાયર પ્લેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (ફ્યુરીઓઝ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ધણું ખર્ચ અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે: નાનો તાજમહાલ મોકલીએ તો ગાંધ થઈ જાય. ઇંટોણી, મોતીની રચના, ગરેચા, ચાકળા અને એવી કાંઈ પશુ કળાવાળી ચીજ તેઓ સંગ્રહી રાખે છે અને કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે બહુ રસથી બતાવે છે. અમરેજો સાથે સંબંધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમાં આવે છે.

વિદ્યારસિક ડૉ. થોમસ ઈંડીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ઘરમાં ઘણી સ્વચ્છતા અને સાદાઈથી રહે છે અને મરણ જીવન ગુન્નરે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિદ્યારસના કોડ પૂરે તેવા છે.

લંડનનાં નાટકો

લંડનનાં નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં લેયું તે તેમની કૃણા છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાદ બહુ ઉત્તમ રીતે બજાવે છે. નીચ સુંગાર કે અસમ્ય રચિને તે

ઉતાવળથી એક છેડેથી બીજે છેડે અલુક રથાનેજ જવુ હોય તો અંડરથાઉન્ડ રેલવેમાં જોડો સમય લાગશે, પણ તેમાં લંડન જોવાનો નહિ. ધણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો જોખની મમ ખૂબ ટાઈમ લે છે પણ અંડરથાઉન્ડમાં ધારેજ વખતે પહોચાય છે

લંડનમાં એકસફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીંગન્ટ સ્ટ્રીટ, પીમડીલી, દૂકાન હાઇ રસ્તર, સ્ટ્રીન્ડ, વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોમર્ન-એટવા સત્રા એકવાર જોઈ લેવા, જનતા સુધી કશા ઉદ્દેશ વગર આ સત્રાઓ ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને વ્યાપારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિઓ ખ્યાન આવશે અને લંડનની મહત્તા, વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો અજોખ પણ ખાકો ખ્યાલ આવશે.

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામાં છે. જાણીતું લંચ, લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવું મુશ્કેલ છે. આરા લાવના કાં એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેવું.

લંડનથી એકાદ શનિવારે કે રવિવારે, આઈટન જેવા બંદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોય એક વખત જરૂર જેવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાળે છે તે જરૂર અભ્યાસ કરીને જેવા લાયક છે. આઈસિ ઓફ વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરનાં સ્થાનો ઘણા જેવા અને રહેવા લાયક છે. એની ગાઈડ બુકો વિના મૂંઝવે ધોમસ કુકને ત્યાં મળે છે આ મર્વ ઉન્ડાળાના સ્થળો છે, શિયાળામાં ત્યાં જવું આકર્ષક છે અને ત્યાં એકાંતી ફાજરી અને બીજાં આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતા નથી. શિયાળામાં લોકો ફાન્સના રીવીયેગના વિભાગમાં અથવા ઇટાલીયન રીનીયેરામાં જાય છે. ફાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડેલીસ વિગેરે ઉન્ડાળાના સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જેવા લાયક છે.

લંડનની ગાઈડ બુકો બહુ આવે છે. ધોમસ કુકની એકી કિંમતની સારી છે. મ પૂર્ણ વિગતવાળી ગાઈડ બુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકાર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિર્લીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમાં નાની સ્ટીમરમાં ફરવા જવા જોવું છે. એમાં ઓનીય મુંઝી અથવા એન્સી મુંઝી જવામાં એક જૂદાજ પ્રકારનો જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો બીજા બાજુનો દેખાવ ગ્રીમરમાયીજ જેઈ સકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેંદ્રો બગિચાઓ છે. આ બગિચાઓમાંના સેંટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીંગ્ડ પાર્ક, બેટરસી પાર્ક અને વીક્ટોરીઆ પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે.

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશાળોની પછવાડે લાંબો ઇતિહાસ છે. ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ હમ્મજા જોગ છે કે નહિ એ સવાલ ખાતુ ઉપર રાખી ત્યાં કેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બર્કિંગહામ પેલેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડસર કેસલ પણ એકવાર જોઈ આવવો. સાંથી ઇટનની ટ્રાયેન નદીની સામી બાજુએજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનું વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાનાં છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાયેલો છે. ત્યાં એક વખત હું કુકની મહેલગાહમાં ગયો હતો. તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કગાળ દુશ્વળમાં છે તે દેખાય છે. આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે. નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે. માથે પાણી અને નીચે ડાંગાઈએ મોટર જાય-એ કંપના પણ ભલે છે.

લંડન આંખો ખુલી રાખીને જોવા જેવું છે. આજે અંગ્રેજી ભાષા સમગ્રએ એટલે પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ અને અવ્યોજન

આપણે ઇંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજા જગ્યાએ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાવાના અભણપણથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો મારો વિભાગ લંડન અને ઇંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીનો યાત્ર મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ માઈ માનું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું મને ને દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી મત્તર કારણે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલે-ડોવર (Calais-Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઈલ થાય છે. લંડન જવાનો એ હુકામાં હુકો અને મોપામાં મોપો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઈલની ચેનલ એળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭-૭-૨૬ ને રોજ છોડ્યું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલોગ્ને-ફોલ્કસ્ટોન (Boulogne-folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોગ્નેથી પેરિસ ૧૫૮ માઈલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો ખસ સાગે છે. કેલેડોવરને માર્ગે ચેનલ એળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને રીમર વધારે સારી મળી હતી. લંડનના વીક્ટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોલ્કસ્ટોન બની રહે છે અને રીમરમાંથી ઉતરી બુલોગ્ને આવેલી. સાંથી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ બની રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં બરાબર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (૫. ૮૭ થી ૧૫૫).

પેરિસમાં અમારું કેટલુંક જોયું હતું. આ વખતે કેટલુંક નવું જોયું તે લખી નાખું છું.

વર્સાઇલ. Versailles. એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટો રાજમહેલ છે, જે અનેક ઓરડાવાળો છે અને ચિત્રકામોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો ટુવાલ અને બાગની છે. ઉંઢાગામા દર માસના ત્રીજા રવિવારે ટુવાલ ઉડે છે અને બીજા દિવસેએ ઉડવાના દોષ તેની જાહેરાત થાય છે. એ ટુવાલાના રમખોળી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. ટુવાલને એવી મુંઢ રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એનાં ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરુષો શું શું કરી શકે તેનો આ છવનો પુરાવો છે. એ ટુવાલ જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ટુવાલ મોટી સંખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અને પ્રકારની જ હોય છે. બાગ પણ ઘણો સુષ્ટ દોષ એના પ્રત્યેક આડ અને ગોદરીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોના તુલિ થાય નહિ. ત્યાં હજારો સોપાનો કરતા હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતા હોય છે. એની સુષ્ટ યોજના, બાગની મુંઢ ની, પડખે મુંઢ સરોવર અને એક બાજુ ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન ટુવાલ અને વચ્ચે વચ્ચે લીલાશી જોનાં અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ધના છે. ટુવાલાની રચના કરતાં કેટલું પાછી વયરાગે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાછી પણ મજનરી

પૂર્વક ચાલ્યું જાય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે. આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાંત અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમાં દેવગતિનું બાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વરસાઈલનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર ભવ્ય છે અને અનેક ઐતિહાસિક બનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની 'ગેવેરીઆ ડે ચ્હારીઝ' છે. એનું કદ ૨૪૦'x૩૫' ફીટ છે અને ઊંચાઈ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીવિધમ આંદ્ર પુરીઆને 'શહેનશાહ' તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિમલને અને એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'વરસાઈલનું તકનામું' ('Treaty of Versailles) તૈયાર થયું તે પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. વરસાઈલથી પાછા વળતા સાં ક્લુ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમાં સેવ્રમાં ચીનીકામ જોવા જેવું છે. વરસાઈલ ખાટે કેપમેયનું પુસ્તક 'વરસાઈલ એન્ડ ઓથર એપાઈઝ ઇટ' જોઈ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર 'વરમેઈમ' કરીએ છીએ તે સાચો નથી.

નાટ્રેડામનું દેવળ

આ મોટું દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. એમાં રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે. (જુઓ પૃ. ૮૦). અમે બપોરે ગયા ત્યારે સંગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી. એની શાંતિ અને દેવસ્થાનનું ગાંભીર્ય જોઈએ તો કંપના યાકી જાય. હમ્બરો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, બિમા યવાનું હોય ત્યારે જ્યાં બિમા યાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કથલીડા મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખૂબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિત્ર (ઝોરગન) ના શાંત સૂર જડ હૃદયને પણ ડાઘાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન કેવું હોય જોઈએ તેનો ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે મમળવે તેવા હોય છે, અસ્ખ-લિત વૃત્તિને મોપણ આપે તેવા હોય છે. એનાં બજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાકરતી મોલે છે અને પછવાડે ઝોરગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉઠે છે. બહુ વિચારવા જેવો-અનુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસંગ જોયો. આપણી ધર્માત્મ એકામના થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. મદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમા "શીમ"માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થયા કરે છે. પ્રાર્થના આવતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની બગીચા હૃદયમગ્ન થાય તેવી હોય છે. કીમેટોરીયમ.

પેરિસનું રમ્યાન લગભગ નવ માઈલ દૂર છે. એક સંજ-ધીના મરણને અગે ત્યાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ઘણું ગંભીર છે. ત્યાં અદર દાખવ થના કુટુંબચાર ઘટનાની સેક્રેડ જગ્યાઓ છે, તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલા હોય છે. એ જગ્યાના દાગો ફાંકે આપેલા હોય છે. એની અદર ચઢીને મોટર પચાર થઈ. મર્વથી અગાઉ મરનારના શબને લઈ જનાર મોટર ચાલે અને પછવાડે બીજા સંજોગોની મોટર ચાલે. એની બન્ને બાજુએ સેક્રેડ કૅપ્સુલ

કાંચા અને સ્મરણુસ્તંભો હોય છે. ઉપર નાની ફેરીઓ અને અંદર ફાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી બેસી રહે છે. મોટર-માંથી કોશીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઇ જાય છે. એ સર્વ બાબતોની શી પ્રથમથીજ આપેલ હોય છે અંદર લઇ જઇ કોશીન લિધાડી મરનારના ધરના ચાર માણસને અંદર બેસાડે છે અને શબને ઝાળખાવી રમ મેળવે છે. પછી એક બહુ પર તેને મૂકે છે. ૪૫ મીનિટમાં તદ્દન રાખ થઇ જાય છે. ગેમથી શબને કોશીન આવે બાળી નાખે છે.

દરમ્યાન મર્વ મળી ધીએ બહાર બેસે છે. તેમની નજરે ગેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ. બહાર બાંકડા સ્ટેલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. મબીર શાંતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે. પોણા કલાકે અંદર બે સમાને બેઠાવી અવશેષ હાડકા આપે છે. સામે વાદળીરીના ગોખમાં તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે. વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે શી લે છે. ગોખની લંબાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઇ જવાથી માંડી ટેક મુધીને અર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફીટ ચાલે છે. આ કિયાની મંબીરતાનો પાર નથી. મર્વ હિંદુસ્થાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા મુધી જરૂર આવે છે અને પગેસમાં ફેટો બ્રાત્રુભાવ રહે છે તે બતાવે છે. શોકનો દેખાવ મબીરતાથી બરપૂર હોય છે. રડવા કુટવાની તે વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી હિંદીમાં ન જુવાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ધરમાં રાખે છે. રમ મળે અને વાગે આવે ત્યારે અગ્નિસસ્કાર થાય છે.

અગ્નિ સરકારની સર્વ સગવડો પેરિસમાં છે. અગવડ માત્ર એકાં છે કે એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે.

૨૨મ્મ મુસાફરીની ગોઠવણ.

અહીંથી અમે યોમસકુક ખાસ્કે દસ દિવસની સ્વીટઝર્-લાંડની દુર ગોઠવી. હોટેલ અને રેલવેની ટિકિટો કુલ્વાળા આપે છે. ફ્રાન્કના બાવ બહુ અનુકૂળ હતાઃ અનને એક પાઉન્ડના ૨૨૪ નો બાવ મળ્યો અને મીઝાન સુધીની મુસાફરી મુકરર કરી સર્વ મિકિટો અને કુપનો અમે લઈ લીધાં.

સ્વીટઝર્લાંડને માર્ગ.

મવારે આઠ વાગે (તા. ૨૨-૭-૨૬) માર ૩' લીધો રેલ-ચનેથી હું અને મારા મિત્ર મીયુત નંદવાસ મા. અમરશી ટ્રેનમાં બેઠા. આ ગાડી જીનેવ (Geneva-સ્વીટઝર્લાંડ)ની હતી અને એ કુદરતનાં સૌંદર્યથી બરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ધણી વખ-તની મુસાદ આજે બર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ થતો હતો. ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી ધણી રીતે અનુકૂળ પડે છે. ઇંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલો અને ત્રીજો એમ વર્ગ નથી પણ ફિર્સ્ટ ક્લાસની માફક ત્રણે વર્ગ છે. ગાડીઓ ધણી સારી અને રેસ્ટોરાંઝાર માથે હોય એટલે ખાવા પીવાની પણ સગવડ પૂરતી હોય છે. ફ્રાન્સનાં લગભગ દરેક રેલેશન, નોર્દર્થથી બરપૂર હોય છે. એક તો લીયોતરીવાળો પ્રદેશ અને વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલો એટલે દરેક સ્થાને વૃક્ષ, વેશી, વનધટા, અને કાપેલા ચાસો આંખને કંડક આપે છે. આજે તરત ઉવાડ હતો એટલે શાવિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ વધ્યા. ફ્રાન્સના લીયોતરીવાળા, મખમલ પાથરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઝોળાંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મનન આવે છે. તેઓ અંગરેજની જેમ ચૂપ બેસી રહેનારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોન રેલવે છે. સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાત્રીની ૬૬ મૂકી બીજા રાત્રીમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ઘણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમ-ગામમાં જેવા સરકાર અગાઉ ચતા હતા તેનાથી પણ વધારે અડચણો અહીં યાવ છે. ક્રાન્સનું છેલ્લું સરહદનું સ્ટેશન 'બેલગાર્ડ' Belligarde આશુનું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક જ કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઈ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીકકો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુએ, પણ ફાન્સવાળા તો માત્ર એટલું જ જુએ છે કે કોઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી મુદાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માઈલની આ પ્રમાણે હલામણુ કરવાની અને પાછા ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન એકવારવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ માંજે ૭ વાગે આવે છે. ટ્રેનમાં રેસ્ટોરન્ટમાં બહુ ખાવાનું મળે. આપણે વેજીટેરીઅન છીએ એમ કોઈ અંગરેજ જાણનાર મારફત જાણ-વીએ એટલે પૂરનાં ફળ, શાકભાજી, પાક, બેર, તથા મરકો મળે. આ પ્રદેશમાં આ કન્યાં ટ્રેસીના વધારે ઉપયોગ યાવ છે. ખાવાની જરા પણ અગવડ પડતી નથી.

સ્વીટ્ઝરલેન્ડ.

બેલગાડનું સ્ટેશન છોડ્યું એટલે સ્વીટ્ઝરલેન્ડને રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા કુમરો, નર્મી, નાળા અને કુદરતની વિવિધ રમ્યતાની એકદમ શરૂઆત થઈ ગઈ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એકદમ લીનો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય. બાજુમાં ધોધમાર નદી જોસથી વણા કરે અને માધ્યમે સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીનો કુંગર દેખાયા કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhône) નદી હતી અને તે મહુ જોમથી વહેતી હતી, કારણકે જાયે ગાડીમાં બેઠા બેઠા પણ તેના ક્ષીણ દેખાતા હતા. એ નદી એક મોટા લેમન નામના મરોવરમાયી નીકળે છે તે જોનેવ સુધી આવે છે. તેનું આમળ વર્ણન આવશે. એ નદીમાં એક જગ્યાએ બંધ બાંધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ આવતી ગાડીએ જોવામાં આવ્યું.

લગભગ એક ટ્રાક મુંડી નદીને કાંઠે વીતેતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે બે ઘણી મોટી ટોચ (બુગડાઓ) આવી અને આખરે લગભગ ૭૧ વાગે ગને જોનેવ (Geneva) આવી પહોંચ્યા. જોનેવ એ સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું ક્ષેત્રની બાજુનું મુખ છે અને અહીં લીગ ઓફ નેશન્સ જેમે છે તે વચ્ચે હતું તેથી આ પ્રદેશમાં ઘણા આનંદ પડશે એમ પ્રથમથીજ ધારું.

જીનેવ (Geneva)

કુકનો માથુસ સ્ટેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટઝર્-લાંડની કસ્ટમ્સ (જકાત) આવી. જ્યાં ઉતારાઓના સામાન જોવાના તેને હક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોઈને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હાંદવાસીને કદિ સામાન ઉધાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માથુસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિયમો કરાવ્યાં. માડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માથુસે લીધો અને અમે માર્કીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ધણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, ફશોક કાશર અને ટાઇ અને હળમત તથા દાતણનો સામાન અને એ ઝાવરકોટ અને પાછળના સુટ એ હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને પાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડબેગ બસ ચર્ચ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં હુવાલ, બેડીંગ, ખાવાનું કે કુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતુ નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે છે અને ખપ પૂરા થાય ત્યારે લઈ જાય છે. જીનેવના સ્ટેશનનું નામ ગાર ડી કોરનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો સ્થાનીક બિચાર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. જૂમંચ સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) બંદર છે તે તદ્દન જુદું છે અને તે દેશીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેનબેગ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટેલ ડ' એંગ્લીટર (Hotel D' Angleterre)માં આંચા. એ હોટેલમાં અત્રેજી બાપા જાણનારા અને જોડનારા ઘણા હોય છે. એ હોટેલ સુપ્રસિદ્ધ લેક

લેમન (Lake Lemman) ની જરાબર ઉપર આવેલ છે. લેકેલેમન અથવા લેક ઓફ ઇનેવ સ્વીટઝરલૅન્ડના જપા મરોતરોમાં સૌથી મોટામાં મોટું છે. એ ઇનેવથી સર યાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે ઇનેવ આવેલું છે. એ કહ્યું મોટું યદેર છે. એમાં રોડ લાખ માણસની વસી છે અને સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઝુરીચથી બીજો નંબર એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ધસો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં દોડીએ ચાલ્યા રે છે

પછી તેમાંથી Rhone રહોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે છે. રેલવેમાંથી જે નદીના જળ પૂરએસમાં વહેતાં દેખાતા હતા તે આ રહોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખબર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ મૂકીને અને સુદર કિનારો બાંધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યાં નદી શરૂ થાય છે ત્યાંથી તેના ઉપર પુલ બાંધી દીધો છે અને તે ઉપર થઇને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ધણીખરી આ બાજુએ આવેથી છે જ્યારે શહેર સામી બાજુએ છે.

આ હોટેલમાં ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટા જમવાના ઓરડો છે. અમને ૫૬-૫૮ નંબરના બે ઘણા વિશાળ ખડો મળ્યા હતા. રમના બે ટેબલ, કમ્પાટ, સુદર પલંગ, ટ્રંક મુકવાની ચારપાઇ, ખુરશીઓ વિગેરે ઘણી ઊંચી જાતનું ફરનીચર હતુ અને ત્રણ વીજળીની લાઇટો હતી.

જીનેવમાં મવારે કુકની મહેલગાહમાં દાખલ થયા. સ્વીટ-ઝરવાડમાં નાણાંનું ચકલું ફાંકેનું છે. સ્વીટઝરવાડના ફાંક એક પાઉન્ડ (ઇંગ્લીશ સ્ટરલીંગ) ના પચીસ મરો છે એટલે એક શિર્ષાંગનો સ્વીમ સવા ફાંક થયો. અહીંના ચકલુમાં મોટી વધપટ નથી. પેરિસમાં જે-દરરોજ વધપટ થતી હતી એવું અહીં કશું નથી. અમે પહેલીવાર ફાન્સમાં ગયા ત્યારે એક પાઉન્ડના ફાંક ૧૪૫ નો બાન હતો અને બીજીવાર ૨૨૭૩ થઈ ૨૨૪ રહ્યા હતા. તેની કોઈ મડનડ અહીં નથી. કુકની સવારની સહેલની શી ૧૦ રીસ ફાંક હતી.

મોટી ગાડીમાં બેસી શહેર જેવા નીકળ્યા. જીનેવ અચવ જતીવ અચવા જતીવા ઘણું સ્વચ્છ શહેર છે. એમાં કોઈ

વળ્યાએ ક્યારે કે મદદી તો જોવામાં આવ્યાં નહિ. અહીં પ્રજામત્તાક સભ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations-પ્રજાસભની મીટિંગો બરાબ છે તેનું વર્ણન આપ્યું આવશે. મજુરોની પરિષદ (Labour conference) પણ અહીં જ બરાબ છે. મોટા મકાનો અને જાગરો જેનાં અમે

જીનેવમાં યુનિવર્સિટી અને મ્યુઝીઅમનાં મકાનો મળતાં છે. જીનેવનાં બન્ધ સરોવરના કાંઠા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું સ્થાન છે. હાલ ૭ મોટી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે. તેનું સેક્રેટરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અંગરેજો અને ફ્રેંચ તેમાં આગળ પડેલો ભાગ લે છે. અમેરિકાનું યુ. સ્ટેટ્સ, તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડોક્ટ્રીને લઈને થતું નથી. ખાવન પ્રજાઓ, આ સઘમાં સમાવેશ તરીકે દાખલ થઈ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેંબરપ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સિલમાં ૬૪ મેંબરો છે. એનો મેળાવડો થાય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેવી મીટિંગ ચાલતી નહોતી. એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તમા કાઉન્સિલ હોલ વિગેરે અમને એક ખાસ માણસે બતાવ્યાં અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શો છે તેનું વર્ણન અરધા કલાક કર્યું. એના સુંદર પ્રદેશની સામેનું સરોવર અને તે પછી પવંતની હારાવળી તપેલાં મગજને પણ શાંત કરે તેવાં છે. એનો ખર્ચ તેના મેંબરો ઉપાડે છે. મજૂરમંડળમાં આ લીગમા મેંબર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુભવે હોય તેના હાથ ધરવામાં આવે છે. મજૂરમંડળ તેની સાખા જેવું છે પણ ફેટલીક રીતે ચલતલ છે. એના મેળાવડાનો આખો હેવાલ વિગતવાર ઉપાર્ષ જહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ધણું ભવ્ય અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ધણું ડહાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રિસીડીંગ) ફ્રેંચ અને અંગરેજ ભાષામાં ઉપાર્ષ જહાર પડે છે. મુસ્લિમ વર્ગમાં અંગરેજ ભાષા આ મોટી લડાઈ પછી પહેલીજ વાર દાખલ થઈ છે.

અહીં એક દેવળ-કેથીડુસ સાઈ છે, તેનું નામ St. Pierre છે. દરજી ધણાં કેથીડુસો ભેવાનાં છે તેથી તેનું વર્ણન ઘણતું બીનજરૂરી છે. એ Romanesque Cathedral છે, અંદરનું એવઘ Chapell એથીઃ ચારકિ પર છે. સપાટ રીતે સાઈ છે.

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મોં બ્લાંક (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આને સૂર્ય પૂર જહારમાં પ્રકાશતો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો, આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલ્તેજ જાને છે.

રાત્રે હોટલમાં ગ્યારી પહોંચ્યા. તત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૬-૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર જહારમાં પ્રકાશી અને જાગવાનું તો ૭-૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટઝર્લંડ આખા યુરોપનો અગિયો કહેવાય છે તે તદ્દન ચોખ્ખો છે. એમાં લીંગાતરી ધણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીંગાતરીથી ભરેલો છે. ઈક્વિયુ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અંદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટઝર્લંડ લકાર્ઝના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટઝર્લંડ ક્રિસ્ટિયાણી વધારે મોટું નથી અને ઘણું ફળદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીમ આફ નેશન્સને બારણે બાંધેલ છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની સુત્સદીઓ એને આંગણે ચારંચાર આવે છે એટલે તંદુરસ્તીને અગે તેની ઉપયોગિતા હવે તેથી પણ વધારે રાખ્યકારી અગત્ય અભારે તેની ચર્ચ મહા છે. એનો આંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીએ. અહીં ચોરનો ભય જરા પણ નથી. ઇટલીમાં એ ભય છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

ખૂદ જીનેવ સહેરની અગત્ય ઇતિહાસની નગરે ધણી કહેવાય છે. એને ‘ક્રિસ્ટીનનું સહેર’ કહેવામાં આવે છે. સ્વીટઝર્લંડના ત્રણ વિભાગો છે અને ત્રણેની યુનિવર્સિટીઓ જુદી જુદી

છે. ફાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નાઇકનો પ્રદેશ છે (ક્રુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઈટલીની નાઇક લેક કોમેની આમપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઈટાલીયન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં તો જુદી જુદી ભાષા બોલય અને તેનો મુનિસિપલિટીઓ જુદી હોય અને પ્રજાની એમના અને સ્વદેશદત્ત જરા જુદાં જોવા િ આમીવાગ્ય નથી.

સહેલગાઈની વિગતો—સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાઈડ બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાંત નહિ. ધણુખરા ગદત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાઈો થાય છે એટલે એક ગામ ગયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કંઠાફટ પડતી નથી કે તે ખાટે વખત જતો નથી. ફેટલીક વેળા તો અમે અમુક શહેર પહોંચ્યા પછી ફક્ત દશ મીનિટમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને બતાવનારાની યોગનાની ઘણી જરૂર જણાય છે. કેટલ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સચ્ચાઈની હદમાં રહીને અતિસચોક્કિત વિના આપવાની ઘણી જરૂર છે. સ્વીટઝરલેન્ડની નમુનેદાર સગવડનો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાગ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સગવડ ફેવી સુંદર રીતે સમવાય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છે: પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઈએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અંગવડ ઘણી પડશે, પણ અભાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી ખાટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી બાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ઘણું સાદિલ અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપણ પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં ઘણાં યતાંતી સાથે આપણે શાખાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઈંડાં પણ આપણને અપના નથી એમ જણાવીએ એટલે બધી સગવડ થઈ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઘણી દોષધર્મ કરી પડી.

અમે સવારે ૬-૨૦ વાગે જાગેવથી સ્તીમરમાં બેઠા. સ્તીમર લગભગ ત્રણસો પેસેજરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. મામાન ગમવાની જગ્યા અઘાહેડી દોષ છે. બેસવા માટે સુદર બાગ્ડાઓ હતા અને જમવાનું સહુન તો સ્તીમર રજપુતાનાના મહાનને ટકા મારે તેવું સાફ હતું. ફર્સ્ટ અને સેન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેઠીએ તો સરોવરનો અને આગુબાજુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લોક લેખન. સ્વીટઝરલૅન્ડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઈલની અને મેષ ક્રોષ જગ્યાએ પહોળાઈ બાંક માર્કિટ છે. એની ઉંડાઈ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આશના રંગ જેવો બૂરો છે. એકલાળીય માઈલની સરોવરની મુસાફરી એટલે રોકાવાના લેખનેબેનને વીસરાવે એવી વાત થઈ. સ્તીમર જરાબર વખતસર ઉપડી. આજુમાજુ જાગેવ ચહેરે અને પુષ્કળ ઝાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આગળ જઈએ એટલે બન્ને બાજુ પર્વતની દાર અને વચ્ચે નિર્ગળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર ખેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલોતરી-આ કુદરતનું સૌદર્ય જોતા આખો ચાર્ટ-૪ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાસમાર્ગ જનાર એ સરોવરે બાર્ડન, વોલ્ટર, રસો તથા કુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કાવ્યપ્રતિભા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાજુના ડેલા કુમરો અને બીજી બાજુનો હરિયાળો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરા જેમાં મહો હોય તેવા કંચનમય કાસ્કેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ જમણામાં પડી જાય તેમ જમણા ઉત્પન્ન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્ભુત વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—

The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

રસ્તે ધણી ચઢતર કરવાનો જંદો આવે છે. ખેસનારા ખેસવા તૈયાર થઈ જોડા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને બે મીનિટમાં ૭૫-૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલવા માડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ કેકાણે જોઈ રહી. એમાં નીઓં (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતાં રથજો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું રથજો છે. આખે રસ્તે ધણું જોવા જાણવા જેવું દેખાયું. દૂરથી પર્વતના ગગનચુખી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો બરફ, ચારે તરફ હીમો પ્રદેશ અને સાંત વહેતું જળ—એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (gulls) ઉડ્યાં કરે—આ સર્વ ઝુંઘાને પશુ ખોત્તો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિસ્વધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ નિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની ખાંધણી, તેની ચોખ્ખાઈ અને તેનો દમામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને જુલાવે તેવો દૂરથી લાગે છે. કેટલાંક નાનાં મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાંઈ ઉપર ચેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતારઓ તેને જોવા લાગી જાય. અને વળી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની ક્ષુલ્બકતા જરૂર દેખાય. આ સરોવરનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અસક્ત છે. એમાં ટેકરી અને લીલા ઝાડોના એળા પડે છે ત્યાં નવનવા રંગ દેખાય છે અને આકાશમાં રાત્રે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાયી પ્રકાશનો હોય ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતાં નવા રંગ દેખાય છે. આ દેખાત મેન્ટ્રેમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે અમને અપૂર્વ આનંદ થયો. જન્ને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના કાંઠા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલાબા કોઝરેના, કે એપાટીના જંગલોમાંથી દરિયો જોઈએ તેવી રીતે સરોવર એક કાંઠામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. મોગ પર્વત મચોવરની ચારે બાજુએ આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખામ કરીને વિશેષ જિયા છે તેથી શિયાળામાં પણ ઝડૂ ઠંડી રહેતી નથી, ઉત્તરના સખ્ત પવન સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે.

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્તીમરમાંથી દેખાત જોવા જોયો લાગે. પર્વત ઉપર વસેલ શહેર દેખાય, નજીક જઈએ ત્યારે તેના ઉંચા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને મીમવાનો દેખાવ થાક આવે, સરોવર જોતા રોકોટવાંડનું લોક લેમન થાક આવે અને ગરિ ચંદ્રદર્શન ચનાં મુંઝવના બારામાં ચાંદનીમાં ચતા વિહારો (મુનવાઈટ એકમર્જન) થાક આવે.

લોસાન ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે પણ અગારા હાથમાં વખત જોડો હતો તેથી સ્તીમરમાંથીજ તેને જોયું. એક પગી એક જંદરો છોડી છેવટે બરાબર લોસાનની સામે આવ્યા. લોસાનને નીહાળી સ્તીમરમાં લઈ લેવા ગયા. સમગ્રનું પૂજાનું નહિ. અમારે ચાટે વટાણાં ફક્તસી વિગેરે ખામ

કુદરતનું અતુપમ સૌંદર્ય, નીલાણનાં એ. શિખર ઉપર, અરધો કલાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરળીન અને બાપોરોપથી જોયો અને ખજી ઘુરત રેલવે. સ્ટેશન 'ચાયર ડી. નાથી' આપ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ધંધુ સારી હોટેલ છે. રાત રહેતું હોય તો રંહી શકાય, પણ અમારે તો 'યોડ' વખતમાં ધણું ઉઠેલવાનું હતું; નહિનો અંહીનો સંધ્યાસ્ત અને સંધ્યોદય જોવા લાયક છે એમ ગાઈડ બુકમાં લખ્યું હતું. હોટેલ ધણી સંગવડ વાળી છે. આ પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરવી વખત એ જીન અંગાડી આપે છે. ચડતી વખત પંખવાડે રહે. ઠંણ ઠંણ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યાં. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરતું મુરકેલ છે. આખી સહિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની આરે તરફ ઝાલીહારી. હોય ત્યાં ખજી બીજી વાત સી. હોય! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા આસ્ત્રમો ધણું મજે. છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. અને દરેકનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સુચેત કરે છે. ઓગળી ગયેલાં બરફનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જણાઈ રહે તેવાં હોય છે. અને દૂરથી દેખાતા આસ્પ્રનો : મહિમા વર્ણવવો મુરકેલ છે. સીમલામાં જિલા રહી દૂરથી હિમાલય જોયો હોય તો કાંઈક ખ્યાલ આવે. અહીંથી આસ્પ્રની ધારો ધણી લાંબી દેખાય છે અને બરફ તે બહુ સફેદ ચુનાનો મોટો દમથો પડ્યો હોય તેવો જણાય છે. આખું દરય મનોહર, બલ્લ, અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે હડી નિત્ય કર્મથી પરવારી નારનો લિષ્ટ 'શીલોન'નો કીલ્લો જોવા ગયા. પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે આ તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેજ છે. હું અગ્રેજી પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપટ તાલ કરવાનો સમય આવ્યો. 'સ્કાટલેન્ડમાં', 'હૂડી ચોપડીમાં ભણેલ Lady of the Lake' યાદ કરી, લોક-લેખાનમાં તેના સ્મરણો જાગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજાં થયાં, તેની આથે અભ્યાસકક્ષાનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.
Brightest in dungeons, Liberty, thou art,
અને

My hair is grey, but not with years,
Nor grew it white.
In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો ! તે હિ નો દિવસો ગતાઃ ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ નહિ ! ઉનવાળા માતર તે વખતે તેની કિમત અંકાવના હતા; પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાત્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ કેદખાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લોક લેખનને કંઈ આવેલ એ કિલ્લાને જોઈને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના કેદી બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્વીટ્ઝરલેન્ડે ગ્રેવી વોલ્ટર અને બીજા અનેક મુઠા પુરોને, કુદરત

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે જાપરનને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ટ્રામનાં જેમી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લે ઘણો જૂનો છે. એક ગાઇડ ને સ્ત્રી હતી તેણે આજો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦-૪૦ લેનારા હતા એટલે એ સ્ત્રી ગાઇડની કવિવ શક્તિ પણ ઉજળી અને એણે ‘સોનેટ’ ગાઇ મારાં સ્મરણો ભરત કર્યાં. પછી તે કવિતાનું પુસ્તક ખરીદ્યું, વાંચ્યું અને બાળવપનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી જૂન આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજ્યો અને ડ્યુકે રહેતા હતા અને Bernese જાતિ પર ધર્મ વૈર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના બાઇઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર કેદ પડ્યા. એ બાઇઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ધણી વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે ને વિચારો કર્યા તે જાપરને ગાઈ દેખાડ્યા છે. કવિના અદ્ભુત છે અને અહીં એ સ્થળ જોયા પછી તેા સાનંદાશ્વર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઓરડાઓ છે. સેવોય રાજ્યોના વખતનાં કપાટા, હથિયારો, સંધવાનાં દંભો અને એવી એવી અનેક સ્મરણો ચીત્રો જાળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમા રીઝ ઉપયોગ થતો હતો તે બનાવવામાં આવે છે અને તેના ઇનિડ્રસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંમદને તથા ઘટનાને સુચ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે જોએ સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. સેક લેમનમાં કેદની તેા પાણીના અવાજ ન આવે, કપડાં એ કિલ્લામાં દર મારવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્થાપત્ય

વજ્રકેદખાનું છે. ફાંસી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને ભીંતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી સદીનાં ચિત્રો frescos છે. ક્રિસ્તાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર-સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

કિસ્મો જોઈ હોટેલ ગોલ્ડમાં ગ્યાગ્યા. લંચ લઈ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પૂરતી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કેશ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક-ખાસ કરીને વડાણાં સારાં તાજાં મળે, બ્રેકફાસ્ટ મળે અને-ફૂડ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કોઈ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાત્રી મહારાત્રી જેવી સાહેબી ભોજવાય. મુસાફરીમાં દુવાસ, નેપ-કીન, બેલીંગ, બાતમોડો, કુરો કરંડીઓ કે પાણીનું વાસણ-કાંઈ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે દેવમાં બેસી ઈન્ટરસેકન જવાનું હતું. આખી સ્વીટઝર્લેન્ડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અમ-ર્યાતે હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માંડ્યો, બે દિવસની અળા ઉડી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઇમનું ખતક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (દુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીકિટો, રેલવેની ટીકિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોઠવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે આલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટલની ટીકિટો એક એક ફાડી આપવાની હોય છે. એને 'કુકનું પાઉચર' કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલાકેન Interlaken.

બે વાગે જપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેયી ટ્રેનમાં બેઠા. સમગ્ર માણ ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રમ્પે જે કુદરતનું દમ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરતું મુરદેવ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ આવી, જાએ ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સિંદૂર, લીલાં ઝાડો, ખેનરો, જાજે મખમલ બીજાવેલ દોષ તેવી લીલી દરીઆવી જાગીન, પહાડો, પાઈનનાં ચેકડો ઝાડો અને તેની પડખે ના નરીની

શ્રી યુરોપના સ સ્મરણો. ૭

પ્રાંત લાકન-ફોર્મ વન (સીડાસલાહ)

[૪ ૨૨૫]

લાગી જાય છે. તેની બાબા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, ખાકી મુસાફરી પૂરતો સંજોગ તો ખડું જલ્દી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ઘણી વાત જાણવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઈન્ટરલાકન. આખા સ્વીટ્ઝરલેન્ડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આખ્યા વગર રહેતો નથી. જે મુનખટ્ટી નીકળ્યા પછી તુરતમાંજ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાહનો વરસાદ આવતી કાલની મળ જૂલાવી દેશે એવો ભય હતો. એનું તો જે થાય તે ખરું.

ઈન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake= સરોવર. જે મોટાં જગ્યાં સરોવરની વચ્ચે જે ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઈલની છે. એનાં સૌંદર્ય અને સગવડો પાર નથી. એક એક હોટલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જોતાં સરોવરને કડિ કડિ ટ્રેન ધમ ધમ ચાલતી હતી. આજે સરોવર પણ કસોત્તે ચડેલ હતું. સાંજે સવા ૭ વાગે ઈન્ટરલાકનનું બાહનોફ (Bahnhof-હુંકમાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા. કુન્ની ટાઇપના લગભગ ચાલીશ ટોપીવાળા ઊંઘા હતા. અમે કુકના માણસને રોપ્પી માલ ખતાવી તેને તેનો હવાલો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે બે રિવાજ ગ્રાંડ હોટેલ (Beau Rivage Grand Hotel) માં ઉતર્યા. જે ઘણી મોટી ફરતે કલાસ હોટેલ છે. રીતસર ખગર આપી શકનારું માટે સ્થના કરી ખાઈ પી

મુઠ્ઠ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજાતું નહોતું પણ બેરોમિટર સામાન્ય મારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવતું બેઠાએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમાં થર્મોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોવીસ ક્યાક આગમ્યથી વરસાદ વાદળાં કે તોફાનની કાચી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડ્યા કરે છે.

આખા સ્વીટઝરલૅન્ડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટઝરલૅન્ડને વીજળીથી ઘેરી લીધું છે, સૃષ્ટિ સૈંદર્ય જળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની ણી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની ણી અને માનનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપિયા મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુજા ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા દળથી લઈ ચક્રાય છે એ સૂત્ર આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જોન કામને શાંતિ થાત અને રાજનું ધર બરી ચક્રાત. આપણા લોકો પરદેશ ફરે તો ઘણું નવું સમજે અને અનેક નવાં દક્ષિમિન્ડુ તેમના સમજવામાં આવે.

અહીં ટ્રેલ્સાંક લાકડાનાં ઘરો બોધાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ઘણી એટલે જલુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુંદર ઘરો કરે છે અને બધી ઝડપમાં તે જલુ આફ કમ આવે છે. રેલવેની કળા અને ધડિયાળની દળા તો સ્વીસ લોકોના બાપનીજ છે અને તેમાં ઝોમકાઉની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગ્રામમાં વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

ળીને ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર મોઢવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

બે મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઈટરબ્રુન નામનું ઘહેર બહુ શાલાયમાન છે. એમાં કામ કામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી બહુ જગ્યાએ જવાય છે. અમે તો મુદાની જગ્યા માટે જ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠ્યા. હવા સારી લાગી. બેરોમિટર રીત-સર સારી હવા (ફિરવધર)નું ચંપ ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી.

આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નકશો જોવો.

ઈન્ટરલાકન	Interlaken	૫૬૦ metre	મિટર ઉંચાઈ.
હુટરબ્રુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	"
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૬૪	"
ઝોમ્બાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	"
ગ્રીન્ડેલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	"

ઈન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઉઠી રેલ્વેનેથી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડેલવાલ્ડ ૩૪૦૨' છે (' આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ હુટરબ્રુનન ૨૬૧૫' છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજી રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જ'કશન રેલ્વેન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦' છે. ઉપર ઝોમ્બાઉનું આઈસનું સિખર છે તેની ઉંચાઈ ૧૧૩૪૦' છે. બનતા મુધી એનું રકેચ ડ્રોઈંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નકશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઈંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૯૬ ઈંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઈંચ ઉપર. નકશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્ભુત નવાઈ ઉપજ કરે તેવો આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનું જે કાંઈ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખરૂં વર્ણન તો કોઈ રસાન્યા હોમ તે કરી શકે. મેં તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી જાણતો લખી છે. ઈન્ટરલાકનનું ઉચ્ચ રોશન કાંચે રાત્રે જે રોશને ઉતાર્યા હતા ત્યાંથી થયું દૂર છે, લગભગ બે માઇલથી વધારે દૂર; પણ અમારી હોટલ (રિવાઝ)થી થયું નજીક હતું. ટ્રેનનો યાત્રી ૮-૪૩ સવારનો હતો. નિલકર્મ કરી, નસતો લાઇ વખતસર રોશનપર ગયા અને માડીમાં બેઠા.

માડી પ્રથમથીજ ડુઅર ચઢવા લાગી. સરખાતથીજ કુદરે રતની અદ્ભુત સીનેરી શરૂ થઈ. અનેક પાણીના ઝરણો પૂરે જોરથી વહી રહ્યાં હતાં, લીધી અડી અને થોડાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતા અને દૂર એરીઅર, વાલ્ડનાં અને આલ્પ્સ પૂર બહારમા પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિચાળ પટમાં આડે ઘસ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખજખજાટ વહેતા ઝરણાનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાણીની શાંતિ મદ પવન અને સામે જોગલાડિના એરીઅર પર ખરક અને નીચે વાલ્ડનાં વાલ્ડનાં ઉપર તરકેલ દરખીનમાંથી જોતા પ્રકાશ આંખે લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી ભયગમે થતા બાંધેલી ગાંધોનું સુંદર સુપ્રુષ્ટ શરીર. તેના તદ્દન જૂદી જ ભાતનો ઘાટ અને મરોહદાર ચીંગડાં. માડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોણ પણ રોશને અટક્યા વગર લુટરજુનન આવી પહોંચી.

(૬-૨૫ સવાર). 'લુટર જુનન'એ જર્મન શબ્દ

છે. એના અર્થ nothing but springs કરાવેા સિવાય બીજું કંઇ નહિ; અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજું કંઇ નહિ. અનેક ઝરણામાં આ ગાળી બહુ લીલી સુવાસિત અને કુદરતેા મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી 'ફેનીશુલર' અગાઉ વર્ણવી તેવી ષણુ પીજળીથી ચાલતી હતી. અનેક ઝરણો નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા. વેન્મન આપ. દરેક રથને હોટેલો અને મકાનો સુંદર. રોડનો ષણું સારાં. આખરે શેડેંગ પહોંચ્યા. એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચું છે. (ટાઇમ ૧૦-૫૭ સવારે.) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા. ઊંચું યોંગફાઉનું દ્વિમાઝાદિત શિખર જોયું. એના ઉપર અને ૧૮૧૧ સુધી કંઈ મયું નહોતું. પ્રથમ એક માણસ ષણી મુશીખતે જઈ આવ્યો. સ્વીસ સોકોએ એ આખા બરફના એસીઅરની અંદર રેલવે બાંધી છે. રેલવેની આખી ટનલની ઉપર અને ચારે તરફ બરફ. ગાડી ષણી મળતી. ૫૪ ૪૦ ફીટ (સ્વીસ ફીટ એક પાઉન્ડના ૨૫ મત્રે છે). એ ગાડી શેડેંગથી યોંગફાઉ પહોંચતાં ૬. ૧-૧૦ લે છે. આખી ગાડી ટનલ-બુગડામાંજ ચાલે છે, એમાં વચ્ચે ત્રણ રોડન આવે છે, ઉત્તરીને જોઇએ તો ક્રવની બારીમાંથી ચક્રવૃત્તા એસીઅર-બરફના ડુંગરા દેખાય. સવારે ૧૧-૫ નીકળી યોંગફાઉ બરાબર ૧૨-૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા.

યોંગફાઉ. ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ઉપર Hotel Berghaus હોટેલ બરધાઉસમાં ખાવા પીવાની જંધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુકનો જમરાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ જરા

લય લઈ લીધું. ત્યાં ખાવાનું જલુ મળે છે આટલી વિચાત્ર્યે
પણ ખાવાની સગવડ પૂતી છે

ગેરેરીમા આવી દેખાવ જોયો. ઠંડીથી પગ કળે ગરમ કપડા
ખૂબ પ્રદેર્યા હતા, હાથમા ચોમ પણ હતા, પણ ઠંડી ઘણી પડી
ઉપર ગયા ત્યાંથી ચોટા Chateau પર ગયા જરફ ઉપર પગ
લપટી જાય પણ ખૂબ ચાત્યા લગતમ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા
શ્વાસ લેતા જરા મુરઝેલી લાગે, પણ ગાંઠ સાથે હોય એવે
જાય નહિ. બપોલગી જગ્યાએ Crevicesની ઉપર લાકડા મૂકી
ગમેલા દોષ છે પહેરવા માટે જાડા જૂઠાં અને લાકડી મળે
બે ઉપર જાડા જૂઠાં પહેરી ચાલુ પડે હાથમા આછીવાળી લાકડી
રાખવાની હોય છે આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં ભાડે પણ મળી શકે છે
એથીઅર સામે જોવા મળ્યા કે લીના ચરમાની પણ જરૂર છે
જો જાડાં જોય

જરફના ઢગલા, કુમરા, ચારે તરફ જરફ મારે મિત્ર કેમણ
જૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફેર્યા પાડી લીધા એક
ગીઝ બાલ હતો તેણે પાડ્યા અને મધુ કે લુગાનેમા તે અમને
ફેર્યાની ટાપીઓ જરૂર આપસે. ત્યાં ચારે તરફ દેખાવ જોયો. આનંદ
ન આવડે તો સગી જવાય, પગ કળે, પણ મુકડે લેધે કોનાર
દોષ ઝાઝા આવતા હોય, કોઈ જતા હોય, એટલે આપણને કાંઈ
લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જાદગી સુધી જતાય
એમ નથી તકરો સારો હતો વાલ્જાનો કે વરસાદનો બધ તો
દૂર ચાઈ ગયો હતો જરફ હાથમા વાઈ ગયા કરી ફેડીએ અને
ચારે તરફ ચાલિનો અને મુસ ફેરના હાથનો આનંદ અનુભવીએ.
આ ખડૂ યોગદાંતુ સિખા હતું અને તેની લંચાઈ ૧૧૫૦૦

શીટ હતી. લગભગ અર્ધો કલાક ખરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. ખરફ જળે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરજોનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આવી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવતું મુશ્કેલ એટલે તેની ચાલુગીરીમાં સંખ્યા અને મિત્રોને ચિત્રનાં પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકને દક્ષીણીનિટ રહેવાનું હતું પણ હાથ અકડાઈ જતા હતા. બારેક કાર્ડ તૈયાર કર્યાં અને ત્યાંથી ટિકિટ ખરીદી લગભગ ટપાલમાં નાખ્યા, આ પીધી અને પાછો ગેસીપરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ધણી વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જો'મફાઉ અઠવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અન્યથા જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઈ રેલમાર્ગ નથી. ઇજનેરી કળાનો નમુનો અને મુઠીમર સ્વીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અગેયપેક્ષા મોટા ખર્ચને પૂર્ણ વળવા શી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઈ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી ઊંચાઈએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઈ માને નહિ. ઉપર અને ખાણુએ ખરફની અંદર થઈ રેલવેને લઈ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવા માં જનરૂં સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. ખરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધનો હાય તોજ બની શકે, કારણ કે ખરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હાય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પતો લાગે નહિ. બાપ્ટી ગાઈડ તો એડી દબાવીને ચાલે, પચીસ પચીસ શીટ સરકે, પણ એને કાંઈ અસર થાય નહિ.

૬-૨૫ અપેરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માર્કિટ લાંબી ટનલ દરો. દર મીનિટ સુધી છેલ્લી ટનલ બહાર-આપેા ગ્લેસિયર દેખાયો. જોંગફાઉ (ચોંગ-ફાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દર મીનિટ પછી શોગર્ન રોડના આખું. તેની લિંગ્થ ૬૯૭૦ શીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. મીન્ડલવાલ્ડ આખ્યા. તે રસ્તે લીથોતરી ઝાડપાન ધણું. શેડેંગ ને લુટરબ્રનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. મીન્ડલ વાલ્ડ ૭૪૦૨ શીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી. ૫-૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોનાં ઇન્ટરવેડન ૬-૫ સાંજે આખ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ બધ્ય. હવા પણ અતુકૃળ રહી. વાદળાં પણ નહિ અને તડકો સારો ઝોટસે તડકાના ચરમા વગર આંખને ઉઘાડવી મુરકેલ પડે. ચરમા ન લઈ ગયા હોઈએ તો હિપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે. માત્ર પૈસા જોઈએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઈ ગયો હતો. ફેટા પાડવાનું સરેહું છે, કેમેરા લીધો હોય તો વધારે મળી આવે. અમેરિકન યુમાફો કેમેરા વગર આવવા નથી. હામ હામ ફેટા પડી લે છે.

(ઇન્ટરલાકન (આણ).)

ગઈ કાલે ચોંગફાઉ જોયું તેનું વર્ષન કરતું મુકેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જાંઘી સુધી વાદ રહે તેવું છે. વારંવાર માઠ આખ્યા કરે તેવો એક દારૂનો બીજો દીપ્ત

બની ગયો. મંજળવારે સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો આકાશ વાદળાંથી
 ઘેરાયલું હતું અને વરસાદ સખ્ત વરસી રહ્યો હતો. ગઈ કાલે
 જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ
 લાગ્યું. આજે મુરેન (muirren) વિગેરે જવાની ઈચ્છા હતી
 પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ
 લીધો, ન્હાયા અને મંજુસ્મરણ કર્યું. બપોરે પણ એજ સ્થિતિ
 આગુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ડર-
 લાકન ગામ વરસતો વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે
 મિલ્કાન સુધી તા. ૨ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની
 ઓફિસમાં જઈ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જે મિલ્કાન
 જઈ ગોઠવણ કરીએ તો જે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ
 અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે ૬૨ દિવસનો આગળનો કાર્ય
 ક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલગોઠવી આપે
 છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ક્યાં અને કયે વખતેજવું
 તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટ જૂદી આપે છે. રેલવેની તથા
 હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી જાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે
 એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક ચહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ
 પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઈ કોશી લઈએ તે અથવા
 ખાણી (મીનરલ) લઈએ તો તેનું ખર્ચ માથે રહે. હર્ડી એકરૂઠા
 માં ગણાય છે. લઈએ તો પૈસા આપવા પડે. બીજામાં આવે
 કોશી પણ તેમજ. એ ઉપરાંત 'ટીપ'ની સહજ રકમ થાય. જે
 ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને
 હોટેલ નેવા ક્લાસની લેવી હોય તે એકવી આપે છે. હોટેલ

અમે ફર્ટ ક્લાસ ઓરડીનરી લીધી હતી અને મુસાફરી બસી ખરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરી હતી.

અહીંની હોટેલો એટલે રાજમહેલ સમજવા. અમે બે વચ્ચે એક બાયરમ રાખતા હતા. રૂમ બે રાખીએ તેમાં એક કપડાં મૂકવાનું કચાટ, એક ધણે સારો પલ્લંગ, તે ઉપર પૂરતાં ઓઢવાનાં, બાજુમાં દીવો મૂકવાનું વીજળીની બતી સાથેનું એક નાનું ટેબલ, એક લખવાનું ટેબલ, બે ખુરશી, એક કાંટ અને મોંઢાં ધોવાની સુંદર બસીન અને તેને સામાન તે ઉપરાંત બાય રૂમમાં ટબ, કોમોડ અને બસીન; સારા પડદા, બે ટ્રંક મૂકવાનાં ફાઈર્ડીંગ ટેબલો, એક આરસનું ટેબલ, ત્રણ અથવા ચાર લાઇટ ટુવાલ બે, નેપકીન બે, તેનું રેન્ડ વિગેરે ફરનીચર હોય છે. પલ્લંગ બહુ સારો હોય છે. એક સારા ધરના ચણુગારને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ એક રૂમમાં હોય છે. જમીન લાકડાની પણ તે ઉપર ગ્રેનૅજ, બીંતિ સારા કામગો, વોલસેટ, પડદા, સુતાં સુતાં વંચાય તેવો વીજળીનો દીવો અને ચોખવટ એવી કે ધૂળનું નામ નહિ- બોલાવવાની ધંટડી વગાડીએ એટલે તુરત ખીજમતદાર હાનર થાય છે, ડાર્કનીંગ હોલનો ચણુગાર તો અગત્યખીમાં નાખે તેવો નહાવાનો રૂમ એકરૂમ સંદેશ, નીચે લાદી, અને બહુ ફરનીચર બણે આજેજ નહું તૈવાર કર્યું હોય તેટલું ચકચકીન, ઓઢવાનાં ચોખાં, નીચે મોઢું કપડું, તેના ઉપર ગરમ રમ, તે ઉપર કપડું, તે પર રેશમી રમણ, માથાના બે ધણાં મુંવાળાં ઓશીકાં મોઢાં, નીચે ઓશીકામાં એક Portier અથવા Conscience હોય છે. એની પાસે જઈ કંઈ પણ પૂછો તેનો બહુ વિવેકથી જવાબ આપે છે અને મુશ્કેલીની પૂરતી સમજ જાણે છે. એનો

(proprietor) વારંવાર ખર્ચ પૂછે અને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનંતિ કરે. આપણે જહાઝ જવું હોય તો બીજો માણસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. જીનેવ, મેત્રિ, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ કદાં પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાશે.

સ્વીટઝરલંડમાં સેંકડો-હજારો હોટેલો છે. ફરકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલું હોય છે. એથી વધારે લાઇ ચકાસ નહિ. હોટેલનો ચાર્જ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઈ જોઈએ તો ખીસ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારનું મોડું ખીસ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટઝરલંડની હોટેલો ખરચાળ વધારે છે; ખાસ કરીને હુંકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આકરી પડે તેવી છે. પણ કોઈને માત્ર બોરડોગ હાઉસમાંજ જવું હોય તો તે માટે Pensioners હોય છે. એ પેન્સીઆં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ રીતી રહેવું હોય તો તેમાં રહી ચકાસ છે. એમાં પણ અમુક-સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે એ બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે, એક તો કુક કે એવી કોઈ એજન્સી મારફત આખી દુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તફાવત એકલા ન આવવું. બે જણાક સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઈએ તે બીજાની પાસે બેઠવાથી સ્પષ્ટ થાય અને અસ્પષ્ટ ટેકો રહે છે. વળી એક જણ તપાસ કરવા જાય તો બીજો સામાન સંભાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીબીત સહજ બગડે તો એક બીજાનો અસ્પષ્ટ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક દિવસની મજા ત્યારે બનતી હતી. આનંદ થાય છે. અત્યુક્ત સેનાત મળી હોય તો ધણ પ્રાંતની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિયાવસ્થાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આજ ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં તો જોટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા આજ છે, પણ દર દિવસથી આજે કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમાં પણ સ્થાં સ્થાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે. જોએ મુસાફરીથી કટાણીને આવ્યા હોય અથવા માર્ગભૂલેલાની જેમ રખડ્યા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે. જોએ ગાઈડ બુક વાંચી નડતા જોઈ પૂછી સમજી રહ્યાં હોય અને જેમણે મુસાફરીમાં આનંદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ લેવી. અહીં મુસાફરીના માધનો એટલા જ્યાં સારા અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમાં અગવડનું નામ આવે નહિ.

અમે એક ઘણી નવાઈ જેવી જાગત જોઈ મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ઘણી અને તેમાં પણ ઘણી બુદ્ધિ સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાગેલું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને જુદા છતાં પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જુએ. કંતો નાની છોડીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને કાંતો ધરડી સ્ત્રીઓ આવે છે. બોમ્બ પુરો પછુ ધણુ હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકંદરે વધારે હોય છે. તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ઘણું. ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ પચતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડૉ. એની બીસાન્ટને સ્ટી-
મરમાં વટાવ્યાં અને એવી એવી પ્રયત્ને આકરી ચીજો ખાતાં
એમાં ત્યારે આ દેશના ૧૬ પુરોણી ઉદ્યોગ જરૂરિયાતો વિશે ખા-
તરી થઇ. મુસાફરીથી કોઇ કંટાળતું નથી અને આખો વખત
આનંદ કરે છે.

ફરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાંચીને તૈયાર થયેલ હોય
છે, ક્યા જવું છે, શું જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળવીને આવે
છે અને આનંદથી સર્વ જુએ છે.

ધણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે
મુસાફરીમાં અગવડ આવતી નથી. એડોંગ કે બ્રતાનો ડબ્બો
કે કુટનો કરડીઓ કે પાણી પીવાનું વાસણુ વિગેરે સાથે રાખવા
પડતા નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી
ફરી શકાય છે.

રેલવેને ઉતરીએ ત્યાં હોટેલવાળો અને કુકનો માણસ હા-
જર હોય છે તે સામાન્યે ઉચ્ચકક્ષી બને છે. હોટેલમાં જવાની
ગાડી તૈયાર હોય છે તેમાં આપણે બેસી જવાનું હોય છે. આ-
પણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમાં
બેસારી જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માયેજ હોય છે. એક દિવસ
રહીએ તો પળું તેનો જુદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમાં ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ
ધણુ સરળ પડે છે. આખો દેશ ઉદ્યોગી અને સમૃદ્ધ છે અને
લોકોના મુખપર મુખ ઉજારાઈ જવું દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજિયાત આરામ લીધો. બુધ-વારે મવારે ઉડી નિત્ય કમંથી પરવારી નાસ્તો કર્યો. અહીં સ્વીટઝરલૅન્ડમાં નાસ્તામાં બે જાતની બ્રેડ (ક્રાંસા) અને બે ખીરકીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જોલી આપે છે. આખો નાસ્તો અનુકૂળ પડે છે. અમે ફ્રાંસ કે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ લાવવા વીસરી ગયા, નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયોનું દૂધ આપણે ત્યાં બેસનું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જડું હોય છે અને બહુ સાફ અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ અમે રૂમમાં જ લેતા હતા. ઇન્ટરવાકનના ઉચ્ચ (Ost) રેલવેને આવી ટ્રેનમાં બેઠા, વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૈદ્ધર્ષની વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પશ્ચિમમાં નદીઓને ‘હરીઆવ’ કહે છે તેમ અહીંના સરોવરને see હરિયો કહે છે. રપેલોગમાં જરા ફેર છે (see નથી) પણ અર્થ એક જ છે. પ્રથમ ઇન્ટરવાકનનું બીજું સરોવર Brien zer see આનું. સરોવર ઉપર વરસાદ પડે તો દોષ ત્યારે તેની ગોમ્મ ઓર લાગે છે. એને કડિ કડિ ટ્રેન-ચાલી. વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

લ્યુસર્ન Lucerne

અનેક કુબેરા, ટેકરા, માળી, નદીઓ અને સરોવરો આવ્યાં. આખું સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડ સરોવર, વનસ્પતિ, પર્વત અને ખીણોથી ભરપૂર છે અને એને મનુષ્યે વધારે ખીલાવ્યું છે. આખે રસ્તે વરસાદ ચાલુ હતો. એ સરોવરના કાંઠા ઉપર હોટેલ બેપ રિવાઝ (Hotel Beau-Rivage) છે ત્યાં ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશનેથી બેસી ત્યાં આવ્યા. આ હોટેલ ખણી ઘણી મોટી અને સુંદર છે, સરોવરના કાંઠા ઉપર છે. સામે વૃક્ષવટા અને મોટા સુંદર બગિચો છે. એ હોટેલમાં ઉતરી લાંચ લીધું. અમે બપોરે એક વાગે પહોંચ્યા.

પછી બપોરે ૨૧ વાગે મોટરમાં બેસી સરોવર આસપાસ ચકરાવો લીધો. લગભગ પક કીલો=૩૬ માઇલ દૂર જઈ આવ્યા. ૭૨ માઇલની મુસાફરી મોટરમાં કરી. કુદરતનો દેખાવ, સરોવરનું પાણી, અંદર ફરતી સ્ટીમરો, નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને વચ્ચેના તથા સામેના પર્વત ઉપર વાઢળાં અને બરફ જોતાં અને ચારે તરફની વનરાજી જોતાં ચાલ્યા. બરાબર સાડા ચાર કલાક મોટરની સહાય કરી. વરસાદ આવ્યા કરતો હતો. વચ્ચે ઉપાડ નીકળ્યો ત્યારે લેક એન્ડ લ્યુસર્નના ફાટા મારા મિત્રે પાડી લીધા. પાછા ફરતા ખીલ ત્રણ નાનાં સરોવરો જોયાં અને છેવટે સાત વાગે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા.

હોટેલમાં અગ્રેજ બાલુનારા ધણા હોય છે એટલે કોઈ પ્રકારની અગવડ આવતી નથી. આવતી કાલે રિગિ પર્વત પર જવાનું હતું. ઊંચાડ નીકળે તો સારૂ એમ ઈચ્છના સુધ્ધ ગયા.

લ્યુસર્ન શહેર મળું સારૂ છે; બર્ન, બેસલ પછી સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઠીક અગત્યનું ગણાય છે, દુકાનોમાં ધણી ચીજો મળી શકે છે; સ્વીટઝરલૅન્ડના બરાબર મધ્યમાં આવેલું છે એટલે એને સ્વીસ પ્રદેશનાં હૃદયનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. એ શહેર પુરાણું છે અને પશ્ચિમે જીનેવ જેટલીજ અગત્ય તે ધરાવે છે. મારાથી યુરીચ કે બર્ન સમયસક્રાંતને કારણે જઈ શકાય તેમ હતું નહિ તેથી મુખ્ય શહેરોમાં જીનેવ અને લ્યુસર્નથીજ સતીષ માનવાનો હતો.

પથુ મધ રાતની ધારણા સાચી ન પડી. સવારે ઉઠ્યા ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો, પથુ રહી જશે એવી આશાએ અને જોવાની લાલચે સાદસ કર્યું. ટાઈમ ટેમ્પ પ્રમાણે અમારે ૧૦-૪૩ મવારે સ્ટીમરમાં બેસી રિગિ ડુંગર જોવા જવાનું હતું.

એ ડુંગર પર જવા માટે પ્રથમ વીરવાડ સ્ટેટર સી Vierwaldstatter See અથવા લેક ઓફ લ્યુસર્નમાં જાવો જવાનું હોય છે. મોટી ગાલીબા Gallia નામની સ્ટીમર હાજર હતી તેમાં કંડેપી બેઠા. પેસેન્જરો ત્રણસો હશે. આટલા બધા પેસેન્જરો સાથે છે એટલે સહુ ઠીક થઈ રહેશે એમ ધાર્યું. સ્ટીમર વખતસર ઉપડી. એ સરોવર ૨૨ માઇલ લાંબું છે. મધ્ય કાલે જ્યારે જો સરોવરને કંડે મોટરમાં ફર્યા હતા તેની અંદર આજ સ્ટીમરમાં ચાલ્યા. સીજર્નનું જંદર-સ્ટેશન પ્રથમ આપ્યું.

ત્યાં વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ wedgwood ને રોડને વધે. ચારે બાજુના ડુંગરોમાંથી પાણી જોરથી વહે અને અમે રીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે વીઝનાઉ Vitznau રોડને પહોંચ્યા અને રીમરમાંથી ઉતરી ગયા. સરોવર ઘરિયા જેવું જ હતું પણ આજે તોફાને ચઢ્યું હતું. દરેક બદર જોવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે ડુંગરોની શોભા અદ્ભુત બની રહે છે.

રોડને સામે રેલવે લેવાર હતી. એ કોમ્બીસ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી પાટાની અંતરમાં પૈડું પેસતું જાય, ખાસ જાતનું ઈંજિન અને ત્રણ ડબ્બા. ડબ્બામાં પેદા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ રોડનો મૂક્યાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બાજુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીમિરી જોવાનો રંજ તો બાજુએ રહ્યો પણ ધણું ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં ખમ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાક દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધે જતી હતી પણ જોવાનું કંઈ બન્યું નહિ.

રિંગિ (Ringi)નો મોટો પહાડ અહીં રોડનેથી પક્ષજતાં પક્ષજતાં ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમાં ગયા. સાથે ઘણા પેસેન્જરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કંઈ દેખાતું નથી તેથી જરા નારીપાસ પણ ચતા હતા. ઉપર જઈ જોયું તો ચરમોચિટર ૪૨ ડિગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને ફીઝીંગ પોઇન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટિકિટ હતી. અમારી અનુકૂળ શાકાહારની ગોઠવણ કરી ખાઈ લીધું. પંજી બહાર આવી જોઈએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડેલો હતો તે જોયો. બાકી આગળપાછળ કાંઈ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાંચ માળનું બન્ધ મકાન હતું. દોઢ કલાક તેમાં રહ્યાં, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકડાઈ જાય. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને તેમાં આનંદ માન્યો. કાંઈ ખાસ જોઈ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકડતાં અકડનાં ડાઘ વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેસા ત્યાં ધુમ્મસ ઓસરવા લાગી. પડાડેલો બન્ધ દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોર્નિંગ પજુ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉત્તરતી ગાડીએ ધણું દેખાવો જોયા; ચરતી ગાથોનાં ધણું અને લીયો પર્વત, કુંજ અને વનરાશી જોતાં જોતાં, પાણીનાં અનેક વહનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડના અનુભવનાં પાછા વીઝતાડિ આવી, સ્વીઝરમાં બેઠી લુસર્ન આગ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાતનો થયો. દેખાવ ન જોઈ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો જરા અર ખ્યાલ થયો.

મુમાફરો પણ આનંદ કરતા હતા. નાસ્તીયામ થાય તોપણ ગમત તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમાં જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ફંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુમર્નમાં ગાઇકાએ નિરાશા થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે ધુમસ અને ખરફના એવા એક અનુભવની પણ આત્મ જરૂર હતી. દરમિયાન તે ફેટલુક પછી જેવડું પણ ધુમસ અને ફંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ ચાલ્યો.

આજે (તા. ૩૦-૭ શનિવારે) સવારે ૮-૫૩ ટ્રેનમાં મેલ. ગાડી ચીમર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનું હતું. ટ્રેનમાં એક જર્મન પુરુષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડગ્લામાં હતા અને ગાડીઓ ધણી હુસિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકબી સુમાફરીએ નીકળી હતી.

હમેરાના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હના ઉપર વાત શરૂ થઈ, પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણના એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંબંધી ઘણી માહિતી મેળવી. અમારા ઈંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને ખૂબ ગમ્યા. એ કહે અમે અગરજેની કોફની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારું શુદ્ધ ઇંગ્લીશ ખૂબ ગમે છે અને સમજાય છે. જાને છેલ્લીઓએ

અમેરિકાની પણ ધણી વાન કરી જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત મરતો હતો અને પેલી છોડીએને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી

લુગેનો જતા વચ્ચે એ ૮૩ માઈલની એટ ગોથાર્ટ (St Gotthard) ટનન આવી. ૧૨ વર્ષ સુધી એને બનાવવાનું કામ ચાલ્યું હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનન પસાર મરતા ૧૬ માઈલ થાય છે. એને બાધતા ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે આ ટનલમાં ઘણાં યાત્રી ૩૬૫૦ ફીટની ઉંચાઈએ હતા ત્યાંથી એકદમ ૮૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા ટનલમાં પેસતા વર મલકે ધુમસ જે અમે લ્યુસર્નમાં પેકા ત્યારથી સાંપેત હતા તે એકદમ બધ થઈ ગયા અને વરમાલ જાણે જરા પણ આવેતોજ નહિ હોય એમ જામીન પણ મ્હેતી હતી. નવ દશ માઈલની ટનન એટલે શું ? એટલી લાંબી ટનન એ પણ એક અત્યંતબીજાં છે

તકડો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેજરો એક સાથે આનંદની ખૂંસો પાડવા લાગ્યા. જાણે શુદ્ધીમાં આજેન પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઈએ એવા ઉત્સાહમાં સર્વે આવી ગયા પછી તો ચારે તરફ લીંગા પ્રદેશ, ખજખજતા ચાત ઝરા અને મર્વ ઉતારાઓના મુખપર આનંદોત્સાહ જોતા આગળ વધ્યા. ટૂંક આગળ વધે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા એવા આનંદમાં અનેક ખજખજતા ઝરાઓ નીકળતા આગળ ચાલ્યા અને સહિસૈદ્ય પણ વધતું ચાલ્યું

૧૨-૩૪ જાગેરે લ્યુગેનો પહોંચ્યા. લ્યુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનું નાનું ચહેર છે. એમાં હોટેલો ધણી સારી છે અમે હોટેલ બ્રીસ્ટલ (Hotel Bristol) માં ઉતર્યાં એ જાગ્યા

વર્ગની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે. એમાંથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાયો. સરોવરની આરે તરફ હોટેલો આવેલી હતી. લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાવ. અમે જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી. એટલે સરોવરની ખાતુ-એથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીયા ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે જતી આવતી હતી. હોટેલની બારીમાં બેસી આરે તરફ જોઈએ તો નાના નાના આર હુંગર ઉપર બગલા પણ દેખાતા હતા. બગલાની રોબા પણ ઘણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો.

તુરત લય લઇ તપાસ કરી અમે બપોરે બે વાગે ચાલતી અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીની દુર લીધી અને ટીફ્ટો લઇ ગાડી (સારાએન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતાં તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છોડેલા હતા.

ગાડી મોટર (સારાએન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી. પ્રથમ દોળાવ ઉપર ચઢવા અમે રેલવેની ખાતુમાં આસ્થા. વચ્ચે એક લેવલકોર્સિંગ પાસે પા કક્ષાક ખોડી થતું પડ્યું. અહીંના લેવલકોર્સિંગના દરવાજા ઉપર ઉપડે છે એટલે ઉપડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડે હોય તેનો લિજો થઇ જાય. એ સર્વ કામ વીજળાથી ચાલે છે. પંદરેક માઇલ ગયા હોઇશું ત્યાં કુધી બે ત્રણ ગામ આવ્યા. પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ થયો ઉચેથી ચાલુ થયો. જાણે જનાવડી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીલાં ખેતરો, વચ્ચે ખાડો, છુતવાડો અને સામે લોક મેગીઓરીતું મોટું સરો-

વર દેખાવા માંડ્યાં. ગાડી ઢોળાવ કરતી ચક્કર ફેલી નીચે ઉતરી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય. સીનેમાની શીલ્પમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકો એટલે રિંગિ પહાડની ગમકાવની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દૃશ્ય અને તડકા વચ્ચે અરખામણી થયા કરે. એગેડાઈના શહેરમાં થઈ આખરે ૪-૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકોનો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી-
Lake Maggiore ઘણું મોટું સરોવર છે. લોકોનો શહેરની વરતી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ઘણું સુંદર આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપૂર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલા જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમકા લટકેલા, પડખે જીવારી અને મજાઈ પણ ધણી અને પીચના ઝાડોનો તો પાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે ને સ્થાને ગઈ સાક્ષમાં ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારિખે લોકોનોની સુલેહ ધર્મ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વની ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુલેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. લાં ધણી સુંદર મકાનમાં પહેલે માણે દેશ પરદેશના મુત્સદીઓ ગયા ઓક્ટોબરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર એલ્ટેન ઓગરેન લતા, ક્રાન્સનો બ્રાંચો (Briand) અને ઇટાલિનો મ્યુનિસિપી પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરધો ફાક શી લઈ અમને મકાનમાં ઘખલ કર્યા અને એક કારકુને સર્વ જગ્યાઓ અને કેટલીક વાનો કરી. ને જુરથીઓને

ઉપયોગ સુસેદ પર સહી કરવી વખતે- યથો હતો તે અમને બતાવી અને કાણુ ક્યાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખરયાન ચેંબરલેનને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુસદ્દા ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકાર્નોના મેચરને ખાસ સ્થાન માન્યતા આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક તદનામા વખતે વપરાયલાં ટેબલ, ખડીઓ અને હોદ્દર બાજવી રાખ્યાં છે. સુસેદ વખતે ફોટા લીધેલાં તે ત્યાં હતો. તેના નાનો ફોટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બધી સત્તાના મુસદ્દાના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફોટો હતો. એક ઘણું સુંદર ઘડિયાળ હોઢમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭-૩૬ (સાતના) મધ પાડ્યું છે તે ઢાલુ તે ટાઈમ બતાવે છે.

આ સર્વ વાનો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. બધી પુરતીઓ વિગેરે સર્વ ચીજો બાજવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સરવ (રેપીરિટ) કેટલી હદ પર જામે રહે છે તેનોખ્યાલ આવ્યો. આવડ બનાવેને યાદ રાખવાની આ તૂલન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ઘણા સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફોટો પાડ્યો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો. ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાગીચની વાડેને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ધણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના ક્યારા, પાણી છાંટવાની તદન નવીન શૈલી અને કુવારા જેઢ ઘણી તવીનતા અનુભવી. હોટેલ પણ પૂરતી સમવડવાળી જણાઈ. અમારે અહીં ઘણાં ઓછા વખત રહેવાનું હતું. તેટલા વખતમાં સર્વ દેશીને જોયું. આને પ્રકાર ઘણો હતો. હોટેલમાં આ પીધા.

જા વાગ્યે પાછા ચાયા. જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાવી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોનો ઉદ્યોગ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીમ પ્રજાનું જીવન જોતાં આગળ વધ્યા. સીનેમાની શીમ ઉઠતી દિશાએ ચાલતી અનુભવી

અમે યોગફાઉ ઉપર ફાટો પડાવ્યો હતો તે જર્મન ગૃહ સ્થે અમને ઇયુગાનોમા મળવા કહ્યું હતું. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા તે સામે આવેલ યુજીઆ Eugène નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મહેમાન હતા.

સરોવરની બાજુએ યહ અમે મોટરમા તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ધણું સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમા ચડી ગયા તેમને મન્યા તેણે ફાટો તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસન શીમ લીધી, ધણું આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલમાં આવી જ્યાં.

ધટાસિ.

કોમો, Como.

આજે ધણા જલ્દી હઠી કોમો સરોવર જવાનું હતું; અને સ્ટીમર, રેલવે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી હઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલાં સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. (સુજેનો સરોવર ઘણું મોટું છે. ખારેક માધ્યમ લાંબું છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે; થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીયન સરકારની હદ છે. એટલે અજો સામાન ખતાવવાની અને પાસપોર્ટ ખતાવવાની ખટખટ હતી. જ્યાં સરહદ નવી આવે ત્યાં વીરમગામ કરતા પછી ખરાબ હવા અનુભવી પડે. બન્ને ખાણુવાળા જૂદા જૂદા સામાન જુઓ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી બધા પછી સામાન ખતાવી સીસ કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. ખરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી રહી. સામે સામે નજીક નજીક બંદર આવતા જાય અને ત્યાં ઘણા ઉતાર ચઢે ઉતરે. ચાર પરાં તો સુજેનોનાં જ આવ્યાં.

સવારે ૯-૨૦ અમે પોરેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરેઝા સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોઠવી બેઠા. કેટલાંક રેલ્વેને ગાડી ડબી રહી. હવે બંધુ ઈટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ઘરો ઉપર નળાંમાં હિંદુ-સ્થાનનાં જેવાં અને ઘરો બરફ કે શરદીથી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુખ્ય જેવાં ઉજળાં દેખાયા. લોકો પણ કાંઈક હિંદુસ્થાની જેવાં અને દેખાવમાં વધારે રૂપાળા લાગ્યાં.

૧૦-૨૦ મતારે અમે મીનાજીઓ રેલ્વેને પહોંચ્યા. વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમાં જવાનું થાય ત્યારે ત્યાંના ચલણનું થોડું નાણું જરૂર ગખતુ, નહિ તો મજૂર મિગેરેને સમજાવવામાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામું તુકમાન વેઠવું પડે છે.

ફ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અહર મખમલ જડેલ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને રેલ્વેને ઉતર્યા ત્યાં કોમો સરોવર દેખાયું. ગાડીને પણ ત્યાં લઈ જવામાં પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઈ સમજાય નહિ, પણ આટલો બધી વાત ચલાવતા હતા મીનાજીઓ Menajjio રેલ્વેનથી સ્ટીમમાં સવારે ૧૦-૨૦ બેઠા. સ્ટીમમાં અમને એક અમેરિકન વડીલ મળ્યા. એની ઉંમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણું જાણવાનું મન હતું અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક કવન સ્થાપી છે તેનું નામ 'સો વર્ષની કવન.' સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેના મેબર થાય છે પોતે કેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મદત કાપવાની ચલાવ આપવાની મડળીના ૪૦ વર્ષથી પ્રયત્ન કરે છે, ન્યુયોર્કમાં પ્રેક્ટીસ કરતા હતા. એમણે ગારી સાથે મે ક્યાંક બંધ

રસથી વાતો કરી એ ધર્મમાં ઘણા આસ્તિક હતા અને હિંદુ-વાસીઓ ખાસે એને ઘણું માન હતું. એ પોતે ગાલી ચઢાવીને અમારી પાસે આવ્યા અને જાણે ઘણા જૂના મિત્ર હોય એમ વાત કરવા લાગ્યા. એની સ્ત્રી પણ ૭૦ વર્ષની કેસી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી મારે એણે ઘણું વાંચેલું તે કહ્યું અને ઘણી વાતો પૂછી. અમારી વાતમાં એને રસ ઘણો પડ્યો અને બધા મુસાફરો અમારી વાત સાંભળી રહ્યા. બધાને પણ જોણે વધતો રસ પડ્યો. એણે ન્યુયોર્કના કાયદાની ઘણી વાતો કરી અને મેં હિંદુસ્થાનના કાયદાની વાતો કરી. બે કલાકમાં અનેક વાતો કરી. પોતે નાના બાળકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરી રીતે આપે છે તેની નાની નાની વાર્તાઓ કહી, મૂર્તિપૂજા ઉપર ચર્ચા કરી અને બ્યારે મેં એમના Cenataph અને કેથીડ્રોમાં મૂર્તિપૂજા જ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે જરા ચોંક્યા, પણ પછી એણે મૂર્તિપૂજાની ભાવના સમજાયા પછી એની આવશ્યકતા સ્વીકારી.

ચારે તરફ દરેકથી બરપૂર સરોવર હતું. નાનાં નાનાં ગામે આવતાં જાય તેની રચના, તેની રોશ અને તેનાં સુખ મકાનોનો દેખાવ આદ્વાદનનક હતો. ઘટાલીઅન લોકો કુદરતના સાંકેતના અને કળાના ભોક્તા છે. પર્વત નીચે અને સરોવર ઉપર ગામ બાંધવામાં કળાનો અને કુદરતનો કેવો સુંદર યોગ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. દરેક ગામની આગળ વનસ્પતિ નવપક્ષી ખીલી રહેલી દેખાય અને એની મનને મોહ પમાડનારી રચના સરોવરની શોભામાં શ્લિષ્ટ કરે. કેટલાંક મકાનો નવીન દબતાં અને કેટલાંક આપણા ગામડાનાં મકાનો જેવાં હોય છે. સરોવરમાંથી એ સર્વેના દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. સ્ટેશનો એવાં સારાં રાખેલાં

છે ત્યાં જઈને દૂરથી તથા મોટાં નાનાં સરોવરો જોયાં, ચા પીધી અને મોટરમાં પાછા કેમ્પે આવ્યા.

લેક (સરોવરો), ફુંગરો, કુદરતી દેખાવો, વનરાજી, રુઝિ-સૌંદર્ય અને કુદરત તથા કળાનાં અદ્ભૂત મીઠનો—આ સર્વ જોવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. હવે કાંઈ સરોવરો આવવાનાં નથી. હવે તો ઇટાલીઅન કળા જોવાની છે. કુદરતને બદલે હવે મનુષ્યકૃત કળાનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તે વિચાર કરતાં કુદરતના દેખાવનાં ફેરલાંક સારાં કારો ખરીદ્યાં અને હોટેલ મેટ્રોપોલિટમાં પાછા ફર્યા.

રાત્રે સરોવર અને ફુંગરો દેખાવ ધારી ધારીને જોયો. દિવાઓ અને પ્રકાશ, સ્ટીમર અને મનુષ્યની મેદની, ચોક અને ટ્રામવે, સુદર બગિચો અને સ્વચ્છ પમથી, ધણું સુંદર મકાનો અને બગીચાની હાર જોતાં જોનાં થોડું વાંચી લખી સુઈ ગયા.

આજે ઓગસ્ટ માસનો પ્રથમ દિવસ હતો. રવિવાર હતો. સવારથી સેંકડો લોકો સ્ટીમરમાં જતા હતા. રવિવારને અહીં સ્ટીમરની સહેલમાલ કરી ઉઠવાના હશે એમ લખ્યાયું. સ્ટીમરમાં મગના બેન્ડ વાગે તે અમે હોટેલમાં બેઠા બેઠા સાંભળીએ. ધણી સ્ટીમરો ગઈ અને દરેક ઉતારઓથી ચીકાર હતો. અમે પણ એ લોકોના આનંદી ચહેરા અને હાથમાં ખાવાની ટોપલીઓ લઈ જતા જોનાં હોટેલમાંથી તેમના આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. આજે પણ તડકો સુંબાર જોવો પડે છે અને દંડીનું સ્મરણ ચાલ્યું ગયું છે.

કેમ્પે ઇટાલિમાં આવેલું છે, છતાં ત્યાં સુધી મગજ પર અસર સ્પીટરવાંડનીજ રહે છે, કારણકે એના સૈદ્ધંતનું સ્પીટરવાંડના

સૈદ્ધ્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં અનેક પર્વતો દેખાવો અને રાહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઈ પણ સારી માઈડ બુક લેવી અને એક સ્વીટ્ઝરલૅન્ડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આલ્પ્સના ઉંચા શિખરો અને લાઈન નદીના ઘાઘ (ફાલ્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજી રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રાંતમાં તૈયાર કરેલા છે. એના મોટા જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૈદ્ધ્યને જમાડ્યા વગર એની શોખામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મન નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે શિયાળામાં પણ અહીં રમન ગમતો ધણી ઘણ છે અને તે એવા અથવા તેમાં જાગ સેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. સેન્ટ બરનાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નીઝ બોજરલેન્ડનું ઇન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને ઝૂરિચ, બર્ન અને છતેલ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી થીમ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં મવા પછી મોરનાર ઓટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૯૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સંકેત હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શક્યો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કોમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કોમો (Como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ અહીં સંધીનું કુદ સંદિસૈદ્ધ્ય

નજીવી અને મુંઝાઈ જેવું બધે ઝાંઝામળ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ધરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. લોન્બાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ધણો સારો છે અને શહેર સુધડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમાં ટ્રામ, ટેક્સી તથા ગાડી ધણી મળે છે અને બાડના દર રીત-સરના છે. એનું ઇટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રેરામ વિગેરેનાં ધણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો પણ ધણા વસે છે. ઇટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ધણી ગણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ધણો જૂનો છે.

હોટલની બહાર મોટો ચોક અને તેની બહાર મોટો દરવાજો છે. આજે સારો-ઉધાડવાળો દિવસ હોવાથી જન્મવાનું સાંજે એ ચોગાનમાં હતું. એમાં વીજળી પણ ગોઠવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લગ દબાવવાથી વીજળી આવે છે અને જન્મતા હોતએ ત્યાં એક સાથે દિવા ચર્ધ જાય છે. ટેમ્પલ લેપ ઉપરના શેડો પણ ધણા સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય ચર્ધ રહે છે.

ખીજે દીવસે સવારે ઢી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું સ્થળ અહીં કુમોનું દેવળ છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલું છે. એ મંદિરનું-દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની જરાજર સામે વીશ્વર ઇમેન્યુઅલનું ધણું સુંદર પુતળું છે. એના દરવાજા લોદાના છે. એના ઉપર આખું બાઈબલ લોદાના ઉત્તર ક્રમમાં ઉપાડ્યું છે. એ દરવાજો ધણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કેથીડસની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૬૬ વાર છે. રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી વધારે મોટાં માત્ર એ દેવળો દુનિયામાં છે એમ સાં કહેવામાં આવ્યું: એક રોમનું સેન્ટપીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કથીડસ. એ દેવળની બહારનીજ શોભા એવી સુંદર છે કે દરથી જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જગરા અણ્ણીદાર મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકા છે. લંડનનું સેન્ટપોલનું દેવળ આની પાસે કંઈ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અદ્ભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન ઘાંભલા છે તે પ્રત્યેક એક સળંગ આરસના છે અને ઘણાં ઊંચા અને પહોળા છે. દરેકની ઊંચાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ જેટલી હશે. રસ્તાપરથી-ધુમટ (ડોમ)ની ઊંચાઈ ૧૧૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં મળીને બે હજાર પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અંદર દાખલ થઈ નજર કરે તો માણસ મુગ્ધ થઈ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એતું શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક માથે બેસી શકે એવો એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં બાંધવા માડેલું. એ આખું આરસનું છે, માલું ભવ્ય છે અને અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઈએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કંઈ ફોટો નહિ કે માપ નહિ એટલે કંદપના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા બેહોવા વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો વારસો આપી ગયા છે તે જરા જાણી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આપી શકાય. આ જમાનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હમણે સુસાઈરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનિયામાં પ્રશંસા ચતાં ઉત્તેજન મળે છે.

ફોર્મેનું દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડ્યું તે કારીગર અને માણીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરું થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્ભુત છે. એનું શિષ્ટકામ ગોથીક (Gothic) છે. આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આનું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખા અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. Lofty! Majestic! એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટ્યગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટ્યગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તાબે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચી (Leonardo de Vinci)નું સ્મારક (મોન્યુમેન્ટ) ત્યાર પછી જોયું. એમો અને આ મોન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે ડોનાર કામ લોકમાં ઉપસાચું છે તે અજાણ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા બંધે આજેના બનાવ્યા હોય તેવા એકબા લાગે છે.

એની બાજુમાં સ્ત્રાંઝા મારીઆ (Sta Maria della

Grazie) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલ્લાં ભોજનનું ચિત્ર ડી'વીન્ચીનું ચીતરેલું જોવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર ખીસ્માર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલી-અનના સમયમાં ઘોઘ બાંધવામાં આવતા હતા. કેટલીકવાર, મોટી જગ્યાએના શા હવાસ થાય છે તે જાણુચા જેવું છે. એક માણસને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું ફરવાનો વિચાર થયો. એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું ચૂકવું. પુરાણી ચીત્રોનો આવી રીતે અચાનગી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રીસ્ટને કોસપર ચઢાવ્યાં તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું સપર-જમણુ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખ્રીસ્ત એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કપટ હતું તે જુઠાસને તેવો ચીતર્યો છે. દુરથી બાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે બાથુ પર પીરસેલી વસ્તુઓ આમેલુય પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઇ છે. દરેક ચિત્રશાળા જોશ જઈએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર તો જરૂર હોયજ.

એની પાસે બ્રેરા પેલેસ (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલ્લાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. સિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચીના શિષ્યોનાં ઘણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેન્ટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્ન'નું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. ગીડોરિનિ (Guidorini)નું 'સેન્ટ પીટર અને સેન્ટ પોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. આલ્બાનિનું 'ડાન્સીંગ ક્યુપીડ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જ વખણાય છે. આમાં એક બોસી નામના ચિત્રશાસ્ત્રી વીંચીના લારટ સપરનાં ચિત્રની નકલ ચૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઈ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખડો છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોન્બાર્ડ અથવા મિલ્લાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ધણું ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની કુરસદ હોય તોજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઈ શકાય. ટીટીયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ધણા ચિત્રકારો આ લોન્બાર્ડી સ્કૂલના યજમાન, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી છટાલિયન સ્કૂલનાં ચિત્રોના પણ તથા ઓરડા છે. ફેલ્કાંક ભીંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફેરેકો-પણ મળનાં છે.

અહીં મુલેહની કમાન arch of peace (Sampione) બહુ સુંદર છે. એની નીચે યજમાન પસાર થઈએ ત્યારે પેરિસની આર્ય-કમાન-યાદ આપ્યા વગર રહે નહિ. અરિના (arena) આંમણ-સામેથી દેખાય છે. સેંટ એટોરજીઓ (St. Eustorgio)નું દેવળ અને સેંટ એન્જોજીઓનું દેવળ ઉપર ટપકે જોઈ નાખવા જેવાં છે.

મિલ્લાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એનું કબ્રસ્તાન-સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એનું નામ Cimitero Monumentale છે. એ શહેરથી દોઢ માઈલ દૂર છે. જરૂર જોવા જેવું છે. એ કુબોથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની અગત્ય જરા પણ ઝાઝી નથી. એણે ખ્યાસ એકર જમીન રોકી છે. એનો ઘખલ યજમાનો દરવાજો ધણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી ચઢીઆલી લગભગ આઠસે કુબરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ જેવી હોય છે, દરેકના આકાર જુદા હોય છે, દરેક કળાથી

બરપુર અને શિશ્વના નમુના રૂપ છે. કેટલાક પર પૂતળાં મૂક્યાં છે: કોઈ દીકરી માતાને માદ કરે છે, કોઈ પત્ની પતિને રડે છે, દરેક બાવ અબળાળીમાં ગરકાવ કરે તેવા છે. કેટલીક દેરીઓ નાની છે. કેટલીક ઘણી મોટી છે. કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને રમરણુસ્તંભો બિનાં કર્યાં છે. કુટુંબવાર કેટલીક સ્તુપો જોની અંદર ઘટવાની જગ્યા હોય છે. પત્નીને ઘટ્ટી હોય તો પડખે પતિની જગ્યા ખાલી રાખી હોય. ઘણીખરી દેરીઓ કરારા આર-સની અને કોઈ કોઈ ઝેનાઘટ, ભારે રંગભેરગી રશીઅન આરસની છે અને દરેક જોવા લાયક છે.

અખંડ શાંતિને શોભે અને વધારે તેવાં જાડા, વચ્ચે કુંદર રસ્તા અને આખો દેખાવ ન બૂલી શકાય તેવો, બહુજ શાંત, ગંભીર, ક્રશ્ણા ઉત્પન્ન કરે તેવો અને અખંડ શાંતિનું બાન કરાવે તેવો છે. એમાં જાડા પણ કથસ્તાનને ચોગ્ય નાખ્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ ચેરીટિને ચીતરી છે, કોઈ દીકરી આંસુ પડે છે, એક જગ્યાએ હજી લાંબને એક માણસ હાંકે છે, કાંઈ દેખાવેનો તો પાર નથી. એક શુભરાતની લેખિકાએ જો જગ્યાએ મરવું પડેલું કરેલું તેમાં તેણે કાંઈ વધારે પડતું લખ્યું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. અખંડ ગંભીરતા ઉત્પન્ન કરે, મરણની શાંતિનો ભાસ આપે એવો એનો આખો અક્ષર છે. એના કેટલાંક ચિત્રો લીધા છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. વર્તમાન મિત્રાની શિશ્વના નમુના તરીકે આ સર્વ સ્તુપોના ફેદા સંગ્રહી રાખવા લાયક છે.

બપોરે મારા મિત્રના આકાશીઆને મળવા બજારમાં ગયા. ત્યાં બજાર વચ્ચે માર્કેટ જોઈ. એની ફરસગંદી પથ્થરની પથુ રંગીત છે. એની ઉપર ચાર માળ ઉપર કાચનો કમાનદાર મકાન-

વાગો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા પિમા માથુમેને આવના જતા જોયા તો અમળ દેખાવ લાગ્યો. આવો બધા આરકેડ કેઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ઘોડા મોટર આવી શકતા નથી પણ હમરો માથુસો આવળ કરે છે અને બાજુમાં કાંઈ હાડકો વિગેરે છે. એની બાધણી કેવી રીતે કરી દશે તે સમજતું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાદી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે ક્યાંક એસી રહીએ તો પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એક તો મિથાન મોહું શહેર એટલે હમરો લોઢેની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ ગોખા જામે છે. મિનાન જનારે આ જગરનો આરકેડ જરૂર જોવા જવો છે.

પેવીઆ. પડી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆના રસ્તાનું અમારકામ આવતું હતું તેથી રસ્તો ધણે ખગમ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોગી કેનાવ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઢેઠ મિથાન સુધી જાય છે અને તેમાં નાના વડાણો અને મૂછવા ચાસે છે. ચલાવવાની મુગવડ એટલી કે રસ્તાપર માથુસ એક દોરકું હાથમાં રાખી આખા મૂછવાને પાણીમાં ખેંચી જાય એકલે ગાડા ખરચનો ધણે જાણાય છે.

પેવીઆમાં સરદોસા ડ' પેવીઆ Certosa di Pavia નું દેવળ અદ્ભુત છે. એમાં લગભગ વીસ જોખોમાં જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ઘણાં ચિત્રો તો જડાવ-Mosaic-કામનાં છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરગી નાના દુકાના-એ ચિત્રો જનાવેલાં છે, અમળ કાળી.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

અિલાનની સિમેન્ટરીમાંનું ચોક્કસ સ્તૂપ (મદદલ).

રાત્રે ૧૦-૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોશી (Wagonslat) કામમા બેઠા. એ ગાડીમા દરેક કંમ્પાર્ટમેન્ટમા બે ઉતારને બેસવાની મગવડ હોય છે. અદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમા રાત્રે સુવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમા બિસ્તરો લાઇને મુસાફરી કરવાની હોતીજ નથી. સુતુ હોય તો પૈસા આપવડ પડે અને પૈસા આપે તો આઢવાના તથા ઓરીકા વિગેરે સર્ક મગે અને નહિ તો બેસી રહેવાનું. મતવન બિસ્તરાનો તો કશો ઉપયોગ લ્યા છેજ નહિ.

વાગોશી કારનું વર્ણન આગળ કર્યું છે. એમા બધી જાતની સગવડ હોય છે અને દુવાય કે પીવાના પાણીની કે વાચવાની નાની લાઇટની સગવડ પણ જૂસ્સા નથી.

ફ્લોરેન્સ (Florence)

Italian Name 'Firenze.' ફીરેન્ઝ.

Roman Name 'Florentia' ફ્લોરેન્શીઆ.

મંગળવારે સવારે ૭-૩૫ ફ્લોરેન્સને સ્ટેશને ઉતર્યાં. ઉધવામાં રાત્રે જરા પણ અડચણ હતીજ નહિ, ધારણકે સ્વીર્ષીંગ ઠારમાં પૂરતી સગવડ હોય છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરી 'હોટેલ બાગ્લિોની' (Hotel Baglioni) માં સવારે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા. જરૂરી નિત્યકર્મથી પરવારી તુરત કુકની ઓફીસમાં જઈ સવારની તથા બપોરની સહેલગાહની ટીકિટો બદલી લીધી. કુકની દુર સવારે ૯-૩૦ દરેક જગ્યાએ રાફ થાય છે અને ૧૨:૩૦ કે ૦:૩૦ વાગ્યે બંધ થાય, પાંચી ૨ થી ૨:૩૦ વાગ્યે રાફ થઈ ૬ વાગ્યે પૂરી થાય; એની બુકો, ગાઈડ અને ગાડી બધું તૈયાર હોય. અમારે તો એની ઓફીસે જઈ વહાવર બતાવી ટીકિટ લઈ ગાડીમાં જ બેસવાનું હતું.

ફ્લોરેન્સ મોડું શહેર છે. એની વસ્તી ૧૫૨૦૦૦ ની કહેવાય છે. એને La Bella- 'સુંદર શહેર' વાજખી રીતે કહે છે. અગાઉ ટસ્કનીની ઝાંડડચીની એ રાજધાની હતું. અલારે એ પરગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એના ઘરોની બાંધણી સુંદર ■ અને કેટલીક જગ્યા ખાસ બેવા લાયક છે. ફ્લોરેન્સની કળા વખણાય છે અને ચિત્રકામમાં એની સ્કૂલ-શાખા-બૂદી છે. બે કે ઈટા-

લીઅન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખા જૂદી હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિત્રારા મુખનો વિભાગ સારો ચીતરવામાં બહુ કુશળતા ગતાવતા હતા. ઇટાલિની કળા આ શહેરમાં બર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. જોડણ એ કળાની બાબતમાં અગ્રગણ્ય શહેર છે તેટલું જ બાવાસાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સુદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) નદિને કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના કુટુંબનું ધણું વર્ષ ૧૪૫૨ થયું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એટલે કે એ પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે ફ્લોરેન્સ ખરેખર એના પંદરમી સદીના તથા મહાન કળાકારો માટે વખણાય છે. માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીન્ચી Leonardo da Vinci અને રફાઇલ Raphael એ ત્રણે ફ્લોરેન્સના ખરા જીવન હતા. બીજા ટાડીઓ અને ઘોડાસીઓ વિગેરે પણ ધણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીલ્પીઓ ત્યાં થયા છે; પણ પંદરમી સદીનું તુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં Renaissance ‘નવજીવન’ આવ્યું તે વખતે કળાવિભાગમાં જે મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન દિશાઓ ખીલી અને જૂના ઝગમગો ઉનારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ધણું માન ધટે છે. એના ખરા ઉદ્ધારક મેડિચિ અને તેનું કુટુંબ હતું. ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ધણી પેઠી મુખી રહ્યો. શીલ્પકામ અને પુતળની કળાગિરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે પંદરમી સદીમાં સારો બાગ બજાવ્યો, પણ અતે આધિક્ય એન્જેલો રામ ગયો અને ત્યાં પછી ફ્લોરેન્સની રૂઢિમાં બાગ જીવ જેવું રહ્યું.

નહિ. પુતળાંના શિલ્પી તરીકે ડોનાટેલો (Donatello) નું નામ પણ ધણું મશહૂર ॥ અને એ માર્કલો બેન્ગેલોની પહેલા થયો હતો. વીરોશીઓ Verrocchio પણ ચિત્રકાર તરીકે સારું નામ મૂકી ગયો છે.

આજે સવારે ગાડી કે મોટર નહોતી. ચાલીને જોવાનું હતું. નજીકમાંજ બધે ફરવાનું હતું. માથે રસાસો ધણો મોટો હતો. જોનારા લગભગ ૮૦ હશે અને ગાઈડ એકજ એટલે જોટલું સાંભળાય તેટલું સાંભળવાનું રહ્યું. અને જોવા આવનારામાં અમેરિકન ડોસીઓ વધારે, એટલે મર્યાદા બરાબર જાળવવી પડે. બપોરે ગાડી મળવાની હતી. સવારે તો લગભગ ચાર કલાક ફરવાનું અને જિભા રહેવાનુંજ હતું.

ફ્લોરેન્સના પ્લાન-નકશા-અમને હોટેલવાળાએ આપ્યા હતા, તેને અનુસારે ચાલી અમે તદ્દન અભણવા હતા છતાં કુકની ઓફિસ શોધી કાઢી.

કવિ, ચિત્રકાર, શિલ્પી અને સ્થાપત્યકારના આ City of Flowers ફૂલના સહેરને માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે:—

Where'er our charm'd and wondering gaze we turn,
Art History & Tradition wait to claim
Our deepest thought. statues and marble groups
Adorn the streets; the very stones have tongues—
The holy fancies, the towers, are eloquent.

આ કવિતાનો ભાવ ફ્લોરેન્સમાં ફરતી વખતે બરાબર દેખાઈ આવે છે. ડોન્ટેએ અહીં Divina Comedia લખ્યું, બોકેશીઓએ અહીં Decamerone લખ્યું, મોટો રાજ્યનીતિજ્ઞ

મેકીઆવેલી Mechhiavelli અહીં થઈ ગયા અને મોટા ખગોળવેત્તા ગેલીલીઓ Galileo આ જૂમિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જોવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુમો (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જોયું. એનું કામ સને ૧૨૯૮ માં શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ધુમટ (ટામ) ધણો જળરો ગણાય છે અને પરદેશથી અનેક શિલ્પીઓ એને જોવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જોવા લાયક છે ચામચા ધણા જગરા અને ખામ કરીને એના બ્રોઝના બારણા બહુ જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેપેનાકમ્પ Campanile બન્ને શિલ્પની નજરે જોવા લાયક છે.

રસ્તાના ચોકમાં ફેટલાક ધણા સુદર પુતળા છે. એ ફરેક ધારી ધારીને જોવા લાયક છે. એમાં લડતો લડાયક ગ્લેડિયો (gladiator) વિગેરે ફેટલાક પુતળા બહુ સુદર છે. ફ્લોરેન્સમાં માર્કિસ એન્જેલોએ ધણા કામો આરબોના પથ્થુ એને પોપે રોમમાં બ્રાવાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયા છે. આવા અધુરા કામો પણ જોવામાં આવે છે. એન્જેલો પૂતળા બતાવેનો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જગરો હતો. એ ચોખ્ખાં નેચ્યુનનો કુવારો બહુ સુદર છે.

ફ્લોરેન્સમાં ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામાં આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોષ જવા જેવું છે.

ફ્લોરેન્સનું ઘણું જોવાયેલું સ્થળ તે તેની ચુદ્ધિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી ફ્રિ-

યામાં તે મશહૂર છે. એનો, ચિત્ર અને પુતળાની સંગ્રહ ધણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢવાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૬૨ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ધણો લાગે છે. ફોર્સની સ્કૂલનો જરાજર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઈબ્રેરી-ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળાં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રાજાનાં ચિત્રો, રામાનાં ચિત્રો અને રેનોલ્ડનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઈબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીકાળીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટિંગ્સ પણ જહોં ધણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેક્ષીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સારું છે. બોટીસેલીના પાર વગરના ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વીન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

એક રૂમમાં માઈકલ એન્જેલોનાં ચિત્રો છે તે પણ બહુ સુંદર છે. એનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ વખણાય છે.

Tribuna નામનો આઠ ખુલાવાળો રૂમ છે. એમાં બહુ સુંદર શિલ્પકામનાં પુતળાં છે. મેડિચિનું વિનસનું પુતળું અદ્ભુત છે. કુસ્તીમાનું પુતળું પણ એટલુંજ વખણાય છે.

હેવટે એક રૂમમાંથી આખા શહેરનો દેખાવ જોઈ શકાય છે તે જરા વખત રોકાઈને જોઈ લેવા લાયક છે.

આ ગેલેરીમાં એટલો મોટો સંગ્રહ છે કે બધી સ્કૂલોનો જરાજર ખ્યાલ આવી જાય. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોનાર અને બના-

વનાર ગાઈડ દુશિયાર હોય તો થોડા વખતમાં ઘણું જોઈ શકાય છે સમઢને બહુ સુદર રીતે જાળવેલ છે.

ઐની અદરથી Pitti gallery માં જઈ શકાય છે તે વધી દૂર છે પણ અદરથીજ રસ્તો કાઢેલ છે. રસ્તાના કારીડરમાં તેમજ ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાનના નજર નાખતા જવી. ઐમાં રામના રામના અને પોપોના ચિત્રો ઘણાખરા આવે છે. Franciscan church of santa croce અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે.

ફોરેન્સ જોતાં એક વાત મગજ પર બરાબર ઢગે છે. આર્ટ-જ્ઞાની ઐજ છે તેનો યુરોપીઅનોને સુંદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને જાળવી રાખવા તેમણે ઘણું સારું પ્રયત્ન કરેલો ઐમાં જરા પણ શક નથી જે પ્રજા એક પેઢીની ત્રીસ ચાલીસ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેવી કદર દરે તે વિચારવા જેતુ છે. એ પ્રજાનું ખર્ચ મન જાણવિશગના પોતાના બગબર વપરાય છે અને ચિત્ર કે સિલ્પ કેતુ હોય તે તે સમજે છે એક માણસ ઉભો હોય તો તેનાં અંગ પ્રત્યેક ટેવા હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શરીર શબ્દ તો એટલું સારું જાણે કે માથ વગરનું એક અંગ ન હોય. એ દેશના શરીર પર ચાર દેશની પાપડી યુરોપમાં હેજ નહિ પ્રત્યેક શિલ્પ મનુષ્યને આપીને ધ્યાનરતું કર્યું છે. રમ પૂરવામાં બાવ એવો ઠ રે કે દરિયો બનાવવો હોય તો બરાબર બનાવે, જમણ દોષ તો જમણ. એ જોનારનો કલ્પના ઉપર હોવામાં આવતું નથી પણ વિચારો બરાબર બનાવવામાં-ઉપદેશમાં આવે તો ચિત્રને દરથી જોવા આવે છે જ્યાં ખાવાના વાંધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિમત

ડ્યાંધી આવી શકે ? ખાટી ધરાયલી પ્રગ્ન એની ખરી કિમત કરે છે અને એણે કેવી કિમત કરી છે તે અહીં નજરે જોવાય છે. એ પ્રગ્ન સુંદર ચિત્રકાર કે સિલ્પીને સગ્નની પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિતો લખાય છે અને સેકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કેટલો જોયો તેના આકાશ અહીં મૂકાતા નથી, જાવવાહી વસ્ત્રની કિમત યાવ છે. માધકલ એજેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિમત યાવ છે, તે જોવાની એકવાર આવડત થઈ જાય તો કિમત કરતા આવડે.

ખપોરે એ ઘોડાની ગાડીઓમાં જવાનું હતું. ઠંડે કાંઠે ઘોડા માનતા હતા. ત્રણ માધકલો એક જુવવાડે જોવો રસ્તો આવે છે. તેની પહેલા મેડિયિ કુડુબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દરેક લાખ પાઉન્ડ ખરચ્યા છતાં અધુરું રહ્યું છે.

એમાં રાત અને દિવસ (Night & Day)નું સજીવ-રૂપણ (personification) બહુ મજાનું છે, એમાં ખરો બાવ આવ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને સંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર જોવા લાયક છે. આ બધા આરસના પુતળા છે. એ પુતળાં માધકલ એજેલોનાં બનાવેલા છે.

વીલા ડી કોમ્પીને રસ્તે ત્રણ માધકલ ચાલ્યા ત્યાં માધકલ એજેલોનો સ્કવેર (ચોગાળો) આવ્યો. તેમાં વચ્ચે એજેલોનું મોટું બાવડું મૂક્યું છે. ત્યાંથી નદી, સહેરોના દેખાવ જોવા લાયક છે. એને promanado પ્રેમાનાડ કહે છે. આજઆએથી આખા ફોલોરન્સનું દરમિયાન રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને 'રોનેરામા' કહે છે.

અર્થે સોફ સાંટા ક્રોઝ (Santa Croze) મળતું છે. એમાં માર્કિસ એન્જેલો, ગેસીલીઓ, મેક્રીઆવેલીને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ઇન્ટેની જગ્યા ઉપર તેને અહીં દાટ્ય નથી. એને રેવેના (Revana)માં દાટવામાં આવેલ છે.

સહેરની વચ્ચે ચોક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ઘણી ઐતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchus નું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ણન લખવા બેસીએ તો પર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી ક્કરીમિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખતું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ સહેર જોવા જવું છે અને ખાસ કરીને જોઈએ વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જોઈએ છે. એ જોવાથી જૂદી જૂદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

કોઇ ચીજ મળતી નથી. એક લીરાના એટલે દોઢ આનાના સો સેન્ટીમ થાય એટલે પાંચ દશ પચાસ સેન્ટીમ સાથેજ વહેવાર છે. આખા ઇટાલિમાં ચલણ લીરાનું છે. એનું નામ Lira છે પણ એનો ઉચ્ચાર 'લીરા' છે.

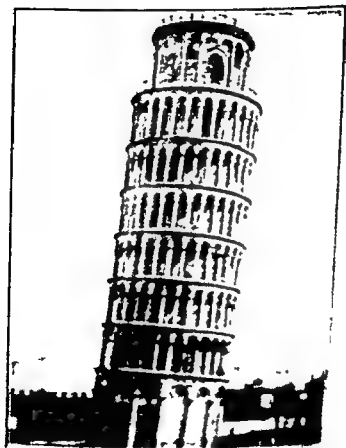
ઇટાલિમાં સ્ત્રીઓને હજુ ચોટલા ધણી રહ્યા છે. પોપનો હુકમ છે કે ચોટલા રાખવા અને ઇટાલિ ધણું ખર્ચ રોમન કેથોલીક છે એટલે ચોટલા રહ્યા છે. પોપનું નેર હજુ ધણું છે. ઇટલાક મંદિરમાં ઢુંકી પાંચના કપડાં (સ્કાર્ફ) ચહેરેલી સ્ત્રીઓને દાખલ થવા દેતા નથી એટલે પછી તેમને રમાલ બાંધી હાથ ઢાંકવા પડે છે. આ દેખાવ બહુ રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પીઝા pizza.

બુધવારે સવારે (તા. ૪-૮) ક. ૭-૧૦ ટ્રેનમાં બેસવાનું હતું. વખતસર તૈયાર થઇ ટ્રેન પર ગયા. આજે પીઝા (pizza) થઇ સાંજે રોમ પહોંચવાનું હતું અને રોમ એટલે તો આખી દુનિયાનું અજબ શહેર અને તેનો ઇતિહાસ ઘણો બહુલો એટલે બહુ રસ પડશે એવી આશામાં ચાલ્યા.

તેજ સવારે ૮-૫૨ પીઝા પહોંચી ગયા. પીઝા ફ્લોરેન્સથી ૪૯ માઇલ છે. અને જનોઆથી ૧૦૨ માઇલ થાય છે. સ્ટેશન પર ક્યોક રૂમમાં સામાન ચૂકવો. દરેક સ્ટેશન પર ક્યોક રૂમ હોય છે.

યુરોપનાં અંશભાગો.

ઈટાલી દેશ (૧૯૦૦-૧૯૦૧)

૧૦૦

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. ખરાબર લાંબો પડ્યો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુલ્કીટ બહુ મળતું છે. તેની કારીગિરી સુંદર અને ભાવવાહી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ નો એનો ઢળતો મિનારો Leaning tower (લીનીંગ ટાવર) છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે. એ ઘણો આડો ટાવર છે. એના આક્ર માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. તલુ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાંકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાંથી ધરતીકંપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડી-આની દ્વારી (પ્લમ લાર્નિ) મૂકીએ તો ૨૫ ડીગ્રી વાંકો છે. તેર શીટ આડો જાય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલા કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો બુ-હેખાવ-મળનો છે. સડક, રેલવે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મળનાં હોખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતાં દરેક માણે એક ફેરા મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોઠા ધંડા છે તેના દરેકના સુર બહુ મિત્ર પણ સાંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજ વાગે છે. એમાંનો એક ધંટ વજનમાં ૭ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર દુનીઆપરની એક અજાયબી છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ગેસીલીઓએ આ ટાવરનો આકાર યદ્યારના અભ્યાસને અંગે ઘણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

બાપીસ્ત્રીની પડખે બાબુમાં એક મુંદર કબ્રસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કેપોસાટો છે. એને બાંધવામાં પવિત્ર મનાતી નેરસાનેમની ૬૩ વહાણુ બરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફ્રેસ્કો બહુ મુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ મુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સનાવતો નથી પણ સત્તાવાહીને કેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર-fresco-પણ બહુ ભાવવાહી છે. ખીલ ફેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ધણે સખ્ત વર્ષાદ પડ્યો. અરધો કચ્છાક ખોદી થતું પડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો મારમારનો આ વર્ષાદ હતો.

એક મુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પુતળાંઓ જોયાં. બહુ સારી કારીગરી ખીજામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ. Rome-Roma.

હોટેલમાં આવી લંચ લઈ સ્ટેશન આવ્યા. કોચ રેમમાંથી સામાન લઈ લીધો. ૧-૨૨ બપોરે ગાડી ઉપડી. રોમ ૬. ૭-૫ રાત્રે આવ્યું.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')માં ગયા. સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તો છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ઘણા મજાના કુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અત્યારે સવત્સાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સર્વકાળતું શહેર' કહે છે. એના સંબંધમાં લખતાં એક કાર્તીએ લખ્યું છે કે રોમને એક દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યું નહોતું અને રોમ એક દિવસમાં બેઠ રહાય તેવું નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ઘણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેમાં જેવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતાં પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ગુંથાયેલા છે કે એને જોતાં અને સમજતાં દિવસો નીકળી જાય. આજામાં આજા ૭ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અગત્યની ગીજો રોમમાં

જોઈ શકીએ અને એક મામ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ સદેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જો જોયું અને ગાઈક વિગેરે પાસેથી માંમજ્યું તેનો કાંઈક અહેવાલ આ લખી નાખ્યો છે.

રોમ ઇટાલિની રાજધાનીને રોમ કહે છે. ઇટાલીઅન ભાષામાં એ રોમા Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં ટ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન ભાષા એવી છે કે આપણે જરા પ્રયત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં સપ્તદશ ધાતુઓ ૧૦૦૧૭ સીખવના હતા એટલે વેટીન સપ્તદશ ધણા આવડે અને અગ્રિય ભાષામાં જુજ રૂપાંતર પામતાં ધણા સમ્પ્રદાયે તો ઇટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા મામજવામાં આનંદ આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અહારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ધણું આક્રમણ થયું છે પણ એ પૂર જોમથી આગળ વધે જાય છે. એ અસાધારણ મનોબળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સબધી કેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેવું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રોમમાં હોટેલની સગવડ ધણી સારી છે. અમે જોરટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાયરમ અને એ સુવા બેસવાના એરડા ઉપરાંત એક સ્ટેટરમ આપ્યો હતો. તેવું ફરનીયર અને તેની લાઈટ રાજવશીને પણ સરભાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ધણો હુસિયાર હતો એટલે જો વસ્તુ વેજીટેરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું કહીએ તો બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીણની સગવડ 'ધણી' સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઇબર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિમાં તે મોટામાં મોટી નદી છે અને રોમની બરાબર વચ્ચે ચક્રને પસાર થાય છે. અસલ રોમને સાત ટેકરીનું શહેર કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છે: કેપીટાલાઇન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એસ્ક્વીલાઇન Esquiline, પેલેટાઇન Palatine, એવેન્ટાઇન Aventine અને કેલીઅસ Caelius. આ સાતે ટેકરીઓને દ્વરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સરકારો તાજા થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ છાંદગી અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજી થઇ અને ધડિબર બહુ આનંદ અનુભવ્યો. તે દિ મો દિવસા ગતા: । એ દિવસો તો ખરેખર ગયા ।

સદર સાતે ટેકરીઓ ઊંચાઇમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારખંધ આવેલી છે. રોમમાં 'પોપનું' રાજ્ય હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂર્ણ થયું, પણ હજી પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવજોપર પોપની સત્તા છે. અને તે empirium in imperio 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરાષ્ટ્ર ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની સત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્દા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કોરટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રસ્તે જતાં મોટા બધા મકાન સામે Unknown Soldier અજણા સિપાઈની એક બહુ સુંદર કથા બનાવી છે. છેલ્લી લડાઈનું એ સ્મારક છે. ઇટાલીઅનો એ કથને ધણું માન આપે છે. આ આખો ચોક અને કથા ખામ ત્રેવા લાયક છે. નેપોલિયન દરિયાનો દેવ એનું મંદિર ધણું પુરાણ અને ત્રેવા લાયક છે. રસ્તામાં ચાલનાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મારકો સ્તંભો આવે છે. એને ઓબેલિસ્ક Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જાણવા લાયક છે. એની ઊંચાઈ ૫૦-૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનારનાં ચિત્રો જોવા લાગે છે, પણ પૂઠાં અમળાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજિપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજિપ્શીઅન લોકોની અગ્રય નિધિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક ક્ષેત્ર-ચાંમલા બહુ ઊંચા અને બધા લાગે છે. ઇજિપ્તમાંથી એને રામમાં લઈ આવ્યા છે. અસલતા વખતમાં આટલા મોટા ચાંમલા રામમાં આટલે દૂર કેવી રીતે લઈ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે; પણ વેદીકાનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા ઓબેલિસ્કો કેવી રીતે વડાણમાં અથવા ઉતારવામાં આવતા હતા તેની વિગત નમરે જોઈએ ત્યારે રામ ફર્સ્ટીસનની પૂર્વે પણ અનેક જગ્યાનો માર્ગ હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા થોડા ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ ઓરેલીયસનું થોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. થોડા પરના જે અધિક પુતળાંજો વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાને બહુ ખારિડીથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે ખારિડીથી કારીગરી કરેલી છે. અને ફર્સ્ટીસનના ચક્રની

શરૂઆતમાં પણ મનુષ્ય અને ધોડાના શરીરનો ખારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન સહેનચાહ મોટો Imperial philosopher તત્ત્વજ્ઞાની મુઆટ હતો અને બહુ વખણાઈ ગયો. એનું આત્મમંચન વાંચવા ચોખ્ખું છે, પણ અહીં તે અસ્થાને છે. પહેલા ક્રીસ્ટીઅન રામ કાન્સ્ટેન્ટાઈનનું આ બાવલું છે એમ ધારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઈ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓફીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓફીસમાંથી હજારો રોમન ધોકાને સંબોધીને બાપણુ આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની ખારીમાંથી એના ઉપર બોબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરા પણ ગભરાયો નહોતો.

કેપીટોલ Capitol.

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણ રોમનાં જૂનાં ખડેરા બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધેલાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણોદરથામાં પડ્યું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઈન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વ ઐતિહાસિક રથાનો બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉત્તડ ગામની જગ્યાએ ગયા હોઈએ એમજ લાગે. એના ચાર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની કારી-

ગીરી શ્ર્ધુ સ્થિતિમાં તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઈ ગયા છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ થોડા વર્ષો પહેલાં અમાળથી ખોદી તેમજથી જુના ઘરો મહેલો અને ધણી મીના શોધી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કાંડલ થાય છે.

પુરધીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.**Borghese Gardens & Museum.**

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈક્રમાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate) માં થઇને એમાં જવાય છે. એ ધણો સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં ત્રીશ્વર લુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાબુમાં Goethe ગાયેનું બાવલું સાફ છે. પુરધીસ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૮૦૨ માં પ્રજાકીય ચલું જમીનપર બાવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીકચર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીટિઅન (Titian), સોડોમા અને કેરેજિઓનાં ભાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજો નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બર્નીની (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અગ્ર પ્રત્યગ બહુ સુંદર ચોત્તેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ઘાટનો તો એવો મારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બીજા બાવલાં પણ બહુ એવા લાગે છે:—

પીકચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સોડોમાનું પવિત્ર કૂટુંબ (૩મ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રાફેલનું entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાયકનું પાએટા (Pieta), માઈકલ એન્જેલોનું Crucifixion—એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટિંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

ધરોનું એની સાથે સામ્ય થણું હાથ્યું. મીઝર ક્યાથી નીખ્યો, એને શુભન કેવા ખરાબ થયા, ક્યા મરાગો, ક્યા પડયો-એ સવ સ્થાનો દેખાય છે સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે વેસ્ટલ વરજનનું-મુરલીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક મોની જગ્યા આવે છે તે સીઝર પસાર કરી ગયો. અને પડી ગયા તેનું ખૂન થયું અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો એ જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમારંભ થવાનો હતો તે જોઈએ છીએ, ત્યાં પહોંચવા પહેલાં એ ખનામ થઈ ગયો અને ન જાને જનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં ભવિષ્યનિ-જેવી હકીકત બની ગઈ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહીની નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્થાન ખરાબ બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ ભાષણ કરવાનું રોસ્ટ્રમ (Rostrum) બીજી બાજુ સેનેટ હાઉસ અને સામે વેસ્ટલ વરજનનું સ્થાન-એ મુર્ત જગ્યાઓ દેખવામાં આવતી મનુષ્યનો સહાર, જીવનની અસ્થિરતા, કીર્તિના કિસ્તાઓ, કાળની બદલતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયહારક પ્રસંગો મગન માંથી પસાર થાય છે.

ખિલાતે-પેટેયાઇનને જોતા બે ક્યાક થયા. અનેક વાનો સામગી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો ગાઈડ ધણે દુશિયાર અને માહિનગાર હતો. હવે લેવાનો સમય થયો હતો ઇતિહાસની વાતો હોડી દોટલને માથે પડ્યા

યુરધીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.**Borghese Gardens & Museum.**

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીપાલ ગેટ (Princian gate) માં થઈને એમાં જવાય છે. એ બહોલું સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીઝર લુગો નું સુંદર બાવલું છે, બાજુમાં Goethe ગાયેનું બાવલું સાઈ છે. યુરધીસ સાથે નેપોલીયન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મુજબ ૧૮૦૨ માં પ્રજાક્રીય થયું જમીનપર બાવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માથે ગેવેરી છે. પીકચર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીટિયન (Titian), સોડોમા અને કેરેજિઓનાં બાવલાં સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજા નંબરે આ ગેલેરી આવે છે. બાવલાંમાં બર્નીની (Bernini) નું Apollo & Daphne નું બાવલું અસાધારણ છે. એમાં અગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર યોજાઈ છે. મનુષ્ય શરીરના ઘાટનો તો એવો મારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બીજાં બાવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છે.—

પીકચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સોડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (૩મ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રાફેલનું entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાયકનું પાએટા (Pietà), માર્કિસ એન્જેલોનું Crucifixion—એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીયન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં સ્ટેચ્યુ અને પેઇન્ટિંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાધારણ

માણસને પણ જોતાં જડુ આનંદ યાચ તેવી ચીજો એકઠી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું જાલ્ય છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી એકેરી જડુ જોવા લાયક છે. અભ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પસાર કરી શકે તેવી સુંદર બવસ્થા છે. અનેક ચિત્રાશઓને આ જૂના ચિત્રોની કાપી કરતાં અમે જોયા. ફેટલીક ઓઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે ખાખખની વાનો સર્વત્ર જોવામાં આવી. ડાન્સીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને જડુ પર્બંદ પડ્યું.

Vincole)માં માધકલ એન્જેલોનું મોઝીસનું આરસનું બાવલું ખાસ જોવા લાયક છે. એ એન્જેલોએ એટલું સુંદર ધડપું કે એના દરેક અંગ ઘાટસર અને સૌંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર—એન્જેલો એના મોહમાં પડી ગયો, એને જોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે ચોતાની હથોડી (chisel) તેને ડાખા પગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડાખા પગ પર હથોડીના ધા દેખાય છે. સેંટ પીટરનું દેવળ આવળી કામે જોવાનું છે.

સરગ નીસરણી.

આજે એક ઘણી મજની, આનંદ આવે તેવી મીજ છેવટે જોઈ. એનું નામ Scale. Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ 'સરગ નીસરણી' કહેવાય. એ ઘણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર જોવા જેવું છે. અંદર ગયા પછી લગભગ ૩૨ પગથીઆં દેખાય છે. દરેક પગથિયું દશ ઇંચ ઉંચું હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીઆં ચઢવા પહેલાં કાંઈ બજીરું પડે અને ઉપર પહોંચતાં તો ફિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રાજ વગર તે ઉપર ચઢી શકાતું નથી. કેટલીક ખુદી સ્ત્રીઓ ઉપર ચઢતી હતી, કાંઈ ત્રીજે કાંઈ પાંચમે છડે પગથીએ ચઢી હતી અને આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક બાબતો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. આસ્થા હોય તે કનૂત રાખે, બહારનાં હાસ્યાસ્પદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ઘણીવાર તર્ક ને અવકાશ હોઈ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવશ્ય બેઠવું જોઈએ. એમ

રોમન કેથોલીકો માને છે અને તેમ પોષ તેમની પાસે મનાવે છે. જે પ્રજાને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમા આવા આગ્રહ અનેક વહેમો આવે છે. કોઈ માંડુ હોય તો મંદિરનું જળ લાવીને છાટવામા આવે છે, ઘણા છંટાય છે, વિગેરે ઘણી બાજનો છે. પણ અત્ર તે અપ્રસ્તુત છે. આ રોટરકેમ (ધાર) નું ચિત્ર અને તેને અગે ચાકરી માન્યતાનું અગ્રેજી વિચરણ મેં લખ લીધું છે તે જરૂર વાચક જોવું છે. આ પ્રમાણે આ સુદર ઐનિદાસિક શહેરને જાને પ્રથમ દિવસે જોયું. ઇતિહાસની ઘણી વાત જરાક પૂર્વક લખી નથી. અમારો ગાઈડ કયો કાબેલ હતો તેથી તેના વર્ણનમા મને ઘણી મજા આવતી. રોમમાં તો એટલું જોવાનું છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમા માત્ર જોવામા જ અમારો વખત મર્યાદા અને અમને કાઈ ખર્ચ કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૧૮-૨૧)

ગ્રીટેસ્ટન્ટ અંગ્લિકેનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetery.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં આ ગ્રીમેટરી બંધાવી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમા ઝુગરી ગયા હોય તેમનું અહીં સમારક છે. એમાં બે સમારક ખાસ ખ્યામ જેમે તેવા છે. એલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ઘણી નાની વયે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કવિ જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાબતમાં એનો મિત્ર Trelamny દર્શાવે છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું. તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કવિ ઉપર લખ્યું છે કે—

"Here lies one whose name lies writ in water."
1821, Young English Poet."

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કવિથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કાંતી લખી છે. હુંબર તે તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું.
Keats ! if thy cherished name be "writ in water"
Each drop has fallen from some mourners chick,
A Sacred tribute, such as heroes seek
Though oft in vain—for dazzling deeds of slaughter
Sleep on! not honoured less for Epitaph so weak.
બહુ જિંદા ભાવાર્થ છે. હુંબર પર લખવાના લેખને 'એપીટાફ' કહેવામાં આવે છે. બીજા ઘણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાત જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિરત્નની નોંધ જરૂર લેવી જોઈએ.

સીઝરે બાલ્કન સહેરની ખાંતી અને કીટ્સો બાબતમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉચી—પિરામીડના આકારની છે અને જરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાંધેલી છે. એ બહુ ઊંચી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેંટ પૉલ St. Paul ચર્ચ (શમનું).

કેરીન્થીઅન સ્ટાઈલમાં બંધાયેલું આ દેવળ ઘણું જાન્યૂરે દેખાય છે. એમાં ચામલાઓ ધણા સુશોભિત અને ઊંચા છે, એની કારીગરીમાં આડી કમાન આવે નહિ અને કેરીન્થીઅન સ્ટાઈલમાં ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાબી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામાં મારકોનિના હાથમાં એ એન્જલ સ્ટેશન રહ્યું છે. મહાન બક્ષિએ આ બસાધારણ એની શોધ કરી તેને એનો કોઈ છપ જેવો સાજા મનથી નથી. સેંટ પૉલના દેવળમાં ખ્રીસ્ટના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medallions કહે છે એ મહિરયા એકજ આરસના ધણા ઊંચા ૧૮૦ ચામલા બહાર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમાં છે.

St. Paul & St. Peter ના આરસના બાવના જડું શૂંદર અને મોટા કદના છે એ ઉપરાંત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપના અઢી શીટ ઊંચા મોઝેઈકના ચિત્રો છે એ ચિત્રોમાં નથી પણ મોઝેઈકના છે દૂરથી જોતા એ ચિત્રોએ બીનરે સાજા લાગે.

Maryના Coronation નું સફેલનું ચિત્ર ધણું પ્રસન્ન છે અને જડું વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમાં સેંટ પૉલની કથા છે. આખું દેવળ ધણું વિરાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઈબર નદીના ઘાટ પર

લાઈવી ટાઈબર નદી પર મધ્ય ત્યા હોરેશીઅસનો પુત્ર જોયો. જે પુત્ર ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વર્તોની ધમ્મા રચા-

યત્રી છે અને જેના ઉપર મહુમ મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજીએ નાટક લખ્યું લખાણું હતું એ હોરેશીઅસનો પુત્ર જોયો. એ નાટક મેં ધ્રાંગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુત્ર નગરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઈમરનો પુત્ર ધણો મોટો છે પણ એમાં ખાસ નજાનતા કાંઈ નથી. એની આસપાસ ધણો ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નથીજ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન સોફા બિખ્ય જાણુવા ચાટે દેવીને પૂજવા આવતા હતા. આ પુત્રની બાજુમાં ગટર છે. ઇસ્વીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેતું થતું હતું તેના પુરાણના નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમા સદ્કામાં બાંધેલો યાવર પણ તે પુત્રની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિશિષ્ટતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

જ્યુ લોકોનું દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઈમર નહિના પુત્ર ઉપર અને આજુ બાજુમાં ફરીને જોઈ. રસ્તે Jewish Synagogue-જ્યુ લોકોનું દેવળ જોયું. જ્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ધુમટ હોય છે તેમ જ્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઈ લીધું, ધરણ્ય અંદર જઈ કાંઈ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આજુ નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Diocleziane. રોમના અને તે ઘરના પાયા ખોદે તેમાંથી વણી ચીને પુતળાઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિઠ્ઠા મણાવ વિગેરેના કાવજ છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોતો આ મ્યુઝીઅમમાં સુચક લાયક છે અને દરેક કાંઈ કાંઈ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આપ્યા કરે છે. આમાં નીચેના આરમના બાવલા ખામ લેવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગાય. જડુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો એડીઆટોર-જડુ બાવવાની છે

Flora ફલોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્કમ ઓરેલીઅસનું થોડા ઉપરનું પુતળું-એન્ડ્રુનીને ચોક્કસ દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાંથી પણ એનો વડુ જરૂર લેવા જોવો છે.

Pugilist resting વાન કરતો દેખાય છે.

Greek Philosopher જડુ સુંદર દેખાય છે.

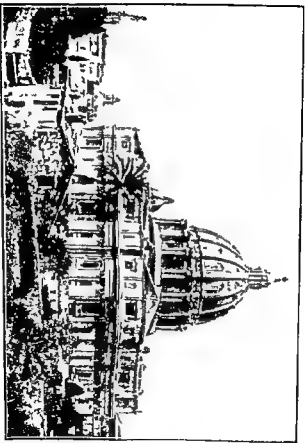
Cicero. મીસેરો.

Cæsar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાયા અને જુલીઅસ સીઝરના પણ લણા પૂજા છે.

એક સુંદર આરમના Vas ઉપર ૧૨ કીનીનિકીમાં મિત છે.

Venus આ પૂતળું સર્વથી સુંદર છે. એનો બાવ અગમ છે.

ॐ ਬੁਧੇਅਨਾਂ ਸਾਂਸਰਬੁ। ॐ

ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਟੈਂਪਲ (ਸੇਅ ਖਟਾਇ)

[ਪ. ੨੬੬]

એના ફેસેડ-બહારનો દર્યાન ભાગ ૧૨૩ વાર પહોળો અને બિંચાઈમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ ચાંમડા છે તે દરેક આરસના છે. એનો પોર્ટીકો-આગળનો બહાર પડેલો ભાગ ૭૮×૧૪૩ વાર છે, અને બિંચાઈમાં ૧૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને બિંચાઈનો ખ્યાલ અંદર આગળ વધતાં વધતાંજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માથુસો દરથી કેટલા નાના લાગે છે એ જોઈએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર કોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ-ધુમટ છે. બેમેન્ટીએ એની ઊંચી રચના ધોલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતાં બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુંદર કુવારા-કુવા આવે છે. સેન્ટ પીટર્સનું પુતળું પાંચમા સ્કેલું છે. ડોમની બિંચાઈ ઘણી છે. એનું ડાયામિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે આર મીનાસ ઉપર તેને ટેકવેલ છે તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર જાંચે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ બિંચાઈમાં છે. નીચેથી જોઈએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. નેરમા ક્લેમન્ટે નામના પોપની દુબ્બ ઘણી ભવ્ય છે. આ મંદિરમાં પેઇન્ટિંગ નથી પણ મોઝેઇક કામનાં ઘણાં પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય ધુમટ (ડોમ)નું ડાયામિટર ૧૫૦ વારનું છે. એની નીચે ચાલવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ ભવ્ય અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દસમા પાવસ (Pius X)ની દુબ્બ છે. બેનીડિક્ટાઇન સેજનમાની દુબ્બ પણ જોવા લાયક છે. આ બન્ને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

પહેલી આઇલ (Aisle) માં માઈકલ એન્જેલોનું Pieta નું ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રાફેલનું Transfiguration નું ચિત્ર પણ બહુ સુંદર છે.

માઈકલ એન્જેલોનું મનાવેલું Leo XI પોપનું બાવડ માર્સ્ટરપીય છે, બહુ સુંદર રીતે કારી કાઢ્યું છે, આરમતું છે અદર પેસતા જમણી બાજુએ માઈકલ એન્જેલોનું ચિત્રેલું મેડોના મરણ પામેના કાષ્ટકને લઈ જતી બતાવે છે તે મોઝોર્કનું ચિત્ર ભારે ખૂબિયાર અને ભાવવાળી છે.

ત્યાં અનેક પોપોના પૂતળા છે. સાનમા આક્રમા પાયસ પોપના પૂતળા ધણા સુંદર છે.

દશ જૂદી જૂદી ભાષામાં 'કન્ફેશન' કરવાના નાના ગૃહો મૂક્યા છે તે દરેક જોવા લાયક છે. બીનપર અને ખાસ કરીને પંજાડેના ભાગમાં કાચનું કામ બહુ સુંદર કર્યું છે. માથેની કેનોપી-જત અજબ છે.

આખું દેવળ જેતા ઉગ્ગાર નીકળી જશે કે grand ! Majestic ! Beautiful ! Superb ! Magnificent ! આવી ચીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જોવી છે. શી પત્તુ અને કળાનું કામ કેટલી હદ સુધી થઈ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનું આ અજબ સ્થાન છે આખી મુસાફરીની જેઠ મતનો બદલો આ એક દેવળ જેતા વળી રહે છે એની ઊંચાઈ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમાં બે મત નથી. એ પોપના તાબામાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સમ્ર ઘણું મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઈની વાત એ જોઈ કે એમાં હુકી બાલ્યવાળા કપડાં (સ્કાર્ફ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોવા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રખાવ બાંધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માયાના ચોટલા પણ હજી ધટાસિ અને જર્મનીમાંથી ગયા નથી; એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ધણો થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયવાળા ક્રિસ્ટિયનો-સ્ત્રીઓ પોતાના બાલને ત્રણમાંથી એકે રીતે કપાવતા નથી, પણ એ વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાલને ઝાળે છે.

Palace of Justice ન્યાયમંદિર.

બધા મકાન છે. બહારથી જોયું. ઘણું મોટું છે.

કેપુસિનિ

Church of Capuaine. વિચિત્ર !

બધા બીરાપનાં હાડકાં અને જોપરીઓ-૧૬૨૩-૧૮૭૩ સુધીના બધા બીરાપોનાં. આ ધણો ખરાબ દેખાવ લાગ્યો. એમાં હાડકાનાં તોરણો, હાડકાનાં દીવાઓનાં રહેઠું, જોપરીઓના ઢગલા, બીતો હાડકાંની અને ત્રધી રચના હાડકાં તથા જોપરીની. આનો હેતુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કેઈ નવું શરીરનું અંગ ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. પાંચ ચોરસ આ હાડકાં તથા જોપરીના છે. જોતાં ચીતરી ચડે તેવું છે. આવો હૃદયપ્રવક બેદકારક (Gruesome) ગિજાત્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માર્કિસ એન્જેલો એ બપોલું સેન્ટ મેરીઆ St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓશીસે પાઠા કર્યા. આજના દેખાવોમાં સેન્ટ પીટર સાથી સરસ અને કપુસિનિ સાથી ખરાબ. હોલ્યાની અસર મગજ પર બહુ એમી ગઈ. એનો ખુલાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાર્ડ બુકમાં એનો કંઈ ખુલાસો મને મળ્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે રાત્રિવારે સવારે વખતસર ઉઠી હા સવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા. સાથી પ્રથમ—

Quirinal Palace—રાજાનો મહેલ

જોયો. સાંથી સાત ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે. એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૬૦૦ એકડા છે. હાલ તે તે પરદેશી રાજકર્તા વિગેરેના સહકારમાં વપરાય છે. સાંથી વેટિકન જોવા ચાલ્યા.

પોપરજાન.

Vatican નોટકન.

રામતું આ મોટું ધામ છે. સુને ૧૮૭૭ ખજી બધા પોપ ત્યાં રહે છે. તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપતું ઇટાલિયનનું રાજ્ય ખત્તાસ થયું. સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ કાને જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજ્યો અને મહાન પુરુષો તરફથી સારી ચીજોની ભેટ મળેલી તેનો આમાં સંગ્રહ છે. એણે મોટા ગામ નેટલી નજ્યા રાહી છે અને એક એક વિભાગ (વીંગ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બધાબધા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાઇડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઇએ તો જાહેર મજા આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોક છે અને એક હજાર ઓરડા છે. 'મોટા બાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ઓરડાઓ છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ બેસે છે. ૧૮૭૧ ના એક ઠાપણથી પોપને વેટિકનને લેટરનને અને પોપના વીધાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઈટાલિની સત્તા આતે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રમ્મ મેળવી પુસ્તકો માંગી શકાય છે એમ કહ્યું. લાઇબ્રેરી હોલ ૩૧૨ મિટર લાંબો છે.

પોપને બેટ મજેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એતું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ધણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની આવી ખાસ જોવા લાયક છે.

'સ્વીઝ ગાર્ડ' એ વેટિકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોક્કી કરનાર મોટા ઉમરાવોના છોકરાઓ હોય છે તેને સ્વીઝગાર્ડ કહે છે. એ જાહેર બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જોવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીઝગાર્ડે બેટ કરેલ 'સિંહ' જોવા લાયક છે. સ્વીઝગાર્ડના યુવક સ્વયંસેવકોની વય ૨૦-૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના 'રાજમુગટ'-કાઉનની કોપીનો કાઉન જોવા લાયક છે.

જનોઆની લેડીએ આપેન બેટ બહુ સુદર છે.

ફ્રેન્ચ ગિપ્સીક તરફથી મળેલ ચાઈના વાઝ બહુ મુંદર છે.

સીઆમના ગમ્મ તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ધરો મળતો છે.

નેપોલીઅને આપેલ બેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ 'વાઝ' જોવા જોવા છે. હાથના સુદર ચિત્રો સાથે લખેલ બાઈબલ બહુ મળતું દેખાય છે. તેને એક ધણી સારી કેસમાં રાખેલ છે. એવા અનેક બાઈબલો છે. આપણા બારસા (કપસૂત્ર) ના સોનેરી છખીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાગાર છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા લુકને બેટ આપેન 'વાઝ' ફારીગિરીને નમુનો છે ઝાર તરફથી એક મોટો આરસ બેટ મળેલ છે. એટનો લાગો અને થટ્ટોગો સુદર આગસનો ફક્કે અન્યત્ર અવશ્ય છે

ઝોરફ્રીઆના રાજ તરફથી હાઈપીઅન આવાજરર મળેલ તે બહુ રોનકદાર છે.

એક જુદાં જાઈબલ છે-મેગામા મોની જુક છે. એકકુ' જાગી છે.

પોપ તેરમા લુકને મળેલી અનેક બેટની ગીલો બહુ મળે તેવી છે.

એક ફોમ બહુ મુંદર રત્નનો બનાવેલ છે. તેમા હસમ ફાઈરિટનું સફમસરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામા આવ્યું.

અગીઆરમા સંકાનું હાપીદાનું કામ બહુ મુંદર છે અને મુંદર રીને ગોઠીને જોતું મળે તેવા અકારમા રાખ્યું છે

પોપને માનનારાંની સહી એક પોપે લીધેલી તે સદીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન—ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

‘બોરજીઆના ખંડ વિભાગો.’ વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઈન્ટીંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીયલીઓ અને બેરીનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રમંદિર આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. કોર્થ કોઇનું વર્ણન લખી લીધું છે તે ત્રીજે પ્રમાણે—

એની ખીતિપર ફોરેન્ટાઇન ચિનારાઓએ બહુ સારું ચિત્રકામ કર્યું છે. રોડેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે આરકા બહુ સુંદર છે ચિત્રકામ જોમ જોઈએ તેમ અભિનવ લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઈન્ટીંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઈબલની હકીકતના દેખાવો બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

બીનપર બોટિસેલ્લી વિગેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઈકલ એન્જેલોએ ખીત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall, (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત ભાવવાદી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર ઘણું લાંબુ પહોળું હોય છે.

રોડેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાખનો હોલ રોડેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેટુનું કામ છે.

સોલ એપેથે (નાનાં મંદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવ્યાં. એને Sistine chapels કહે છે. સીસ્ટાઇન એટલે સોળ. એમાં માઇકલ એન્જેલોનું 'લાસ્ટ જજમેન્ટ'નું ચિત્ર અસાધારણ છે. આ બધાં ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં જાકું છે. એ ગૃહમંડપ ધરો મોટો છે. એના દશ વિભાગ માઇકલ એન્જેલોએ ચિત્ર્યાં છે અને ૬ વિભાગો પેટ્રિસેસ્કીએ ચિત્ર્યાં છે. બેગીને જોવા લાયક છે. આખો વિભાગ મમજતાં અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જેવો છે. આ ચિત્રકામ અમાધારણ છે. બીજી દાર્દ જગ્યાએ બાગ્યેજ જોવા મળે તેવું છે. મંડપની ડોચાઈ પણ ગંભીર છે. ગાર્દ આપણને મમજાવે ત્યારે નિરાળના માસ્તર જેવું લાગે છે અને એવા ધણા વર્ગો એક માથે આવવા જાય છે.

અને સીમીયો મુમ્મના છે. આ આખું ચોપડા બહુ ધારીને-મુમ્-
છને કુળાની દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં
વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ઈટાલીના નકશા ભીંત પર ચીતરાં છે. વિભાગના ચરૂરના
અને ખીન્ત નાનાં મોટા સેંકડો નકશાઓ છે.

‘ગેલેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી’. અતિ જાયા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ
બતાવી છે.

આમાં રાફેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાનનાં આરસનાં જનાવરો બતાવ્યાં છે.

કેનોરાનાં આરસનાં તથા પુતળાં બહુ આકર્ષક છે.

એલ્વેકોરનો એપોલો (Appollo) જોના હાથ તૂટી ગયો
છે તે પ્રસિદ્ધ આરસનું જાવડું અહીં છે-બહુ સુંદર છે. એના
તરૂલ હાથનાં રચાન અને આકારનો નિર્ધુવ કરવામાં ધણા શિલ્પીઓ
તર્ક કરી રહ્યા છે. હીઓનાર્ડો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ જાવડાઓ
છે. એનો એનેટોમીનો-ચરીરસ્થનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર
ગણાય છે, એટલે જ્યાં સ્નાયુ વિગેરે વળો બતાવવા હોય તે તે
આરસ કામમાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપી શકે છે. આ
વિભાગમાં પુતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે વાત નહિ; ધણા જોવા
લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની દૃષ્ટિકત આપેલી હોય છે.
ગાઇડ પછુ એમના વિષે ધણી જાણવા લાયક દૃષ્ટિકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મનને લગતો, અત્યગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ધણા સુંદર છે. આમાં રાફેલનું Transfiguration આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રાફેલ અને તેના શિષ્યનું કામ ઘણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજો દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

એમ કરવાની સુક્તિ હતી તેથી હ માળ સુધીની બધી બેઠકો દસ મીનિટમાં એક સાથે ભરાઈ જતી અને ટીકિટ વગર કોઈ બેઠી શકતો નહિ. શીતો તે વખતે સવાલ નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાટથી ચાર દેવજો બાંધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઈ આવે છે. એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેસી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કેદખાનાં હતાં. જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે જૂદો હતો. એની બાધણીમાં ખૂબી એ છે કે એમાં સુતો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થરજ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે. દરેક ચોથી કમાને એક દાદર આવે છે, કમાનની બાજુએ કારીન્થીઅન જાતના ચાંબલા છે. અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેસવાની જગ્યા હતી. અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શું હતું તે જોવા પૂરતું જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેલ પુરાતન ખડેર છે.

નીચે રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૬૪×૫૯ વાર છે. એના ઉપર અંદરના ભાગમાં જંગલી જનાવરોને રાખવાનાં પાંજરાં હતાં. લોકો એના ઉપર ગાંડા ચઢી જતા. કહે છે કે દર વખતે ૫૦૦૦ જંગલી જનાવરોની સાકમારી તેમાં ચતી હતી. અત્યારે આ જળદળસ્ત મકાનનો કુ ભાગજ રહ્યો છે, છતાં જે રહ્યો છે તે ઘણો મજબૂત દેખાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે:—

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તે નાનાજીવવાદી મનુષ્યોની ધૃષ્ટિનું એક દર્શન માન છે. એ કોલોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસં-
લના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની ચકતાં હતા, ઇતનેની
શાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું પ્રવેશદ્વાર. Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રિસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇન થયો. તેની
વિજય કમાન બાજુમાં છે. તે ત્યાર પછી બનાવવામાં આવે છે.

પછી એપીઅન વે Appian way આવે છે. એ ૩૧૭
માઈલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી ક્રીડીસી સુધી જાય છે. એનો
બાંધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામાન્ય
સમયમાં રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બંધાતા હતા અને તેને
કેટલી અગત્ય આપવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા
ઉપરથી આવે છે.

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ ભેવાય છે. પૂતળાનો નાશ થઇ ગયો છે. સેન્ટ સેબેસ્ટિયનનું મૂર્તિ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ St. Sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે ભેધું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં કાપ્પલનાં પગલાં ભેયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેન્ટપીટરને અહીં પકડ્યો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોમ્બ,

પછી Catacombe ભેધું. કેટેકોમ્બ એટલે સેન્ટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ લીરા લઇને હાથમાં મીથુ-બત્તીઓ આપી. મીથુજત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાગીચમાં છે. પ્રથમ એક ઈંટનું નાનું ઘર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઇ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ છાંટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો મોકા હાથમાં મીથુજત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તા બતાવે છે. પછી તે બિલો સ્ત્રી બાપણ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ઘંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક ટુટ લાંબી અને પાતળી બતા હની તે પૂરી ચર્ચ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અમલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અમલનું જમીનની અંદર આવેલું પ્રિન્સિપાલિટી ક્ષેત્ર) કહેવામાં આવે છે. ધણી મહેનત પછી એને શોધી કાઢવામાં આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એક નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

‘સેનેકાનું’ ઘર’ દરથી લેયું.

શામ-મધીર્ન.

આવી રીતે શામ લેયું. છેલ્લે શામનો આખો ‘બ્યુ’ દરથી લેયો. જૂનું શામ અને નવું શામ મારીકાઈથી લેયું. દરથી એની જામના માથે એનો ઇતિહાસ ચીનસનો દેખાવો. તથા દિવસમાં અનેક ચીને લેઈ અને ધણી જોવાનું બાકી રહ્યું. એની પોડા-ગાડી, ટામરે અને ટેમ્સીનો અર્ધો લેઈએ તેટલો કુપરોમ થાય છે અને બાકાં સાધારણ છે.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું જ્ઞાન કરાવતું, અનેક કવિ-
જ્ઞાને આશ્રય આપતું, ઐત્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં
આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે.
Lagoon or Lagune એટલે ઐત્રીઆટિકનો એક છાછરો
અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર
રમણીયતા છે. એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે
અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી
તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના બનાવેલા
છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ઘરો બાંધેલા છે.
રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે,
પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા
ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા
(Gondola) નામે ખોટા વાપરવામાં આવે છે. એ ખોટા
આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર દસેસાંથી ચાલે
છે અને એક જ બધાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ
માણસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જ કરવાનું એ સાધન
છે અને એમાં બેસવાની ભારે મજા આવે છે અને તદ્દન નવીન
જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરિફના ભાવો સરકારે મુકરર

કરેલા છે એટલે ટેક્સી અથવા વીક્ટોરીઆ બીજા શહેરોમાં ને કાર્ય કરે છે તે અહીં જોડાયેલા કરે છે. એ ઉપરાંત એક *gratuit canal or canalazza* છે જે ઘણી મોટી છે. એમાં સ્ટીમરો ચાલે છે. સ્ટીમરનાં બાડાં અને બાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ટીમરો વખતમત જાય આવે છે. એ આપણી લોકલ ટ્રેન સર્વિસ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેવી છે. એમાં એક સાથે ૨૦૦-૩૦૦ માણસો બેસે. એક માત્રસે અરધો માત્રસે સ્ટેશન આવે. ત્યાં ટીકિટ લઈ માણસો ચઢવા માટે હાજર હોય, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અંદર આવે અને બધું કામ એક મીનિટમાં પતી જાય એટલે સ્ટીમર ચાલવા માટે. મોડ કેનાલમાં એના દરેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જતાં પથ એ મુખ્ય સાધન છે. લિડોન વર્ષન દવે પછી આવશે.

તે નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચવા માટે આડા અવળા આંદાજેરા ગોંડોલાએ ખૂબ માર્યા. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટે હોટેલ રેજિના (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મજા એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તદ્દન નવીન હતી. નાની કેનાલો ૪૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમાં વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાબાવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડોલાથી જ આવે છે. ગોંડોલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્કીમરોએ બારે મજે છે પણ તેના બાડા આકરા છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્કીમરથી વ્યવહાર આવે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઈ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડો, વીવેરીનિ વિગેરે એના ખાસ કલાકારો પંદરમા સદ્કામાં થયા.

અમારી હોટેલ ઓંડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમગ્રય તેવી ભાષા બોલતો ગોંડોલાનો હાંકનાર ડોસો અમને ત્યાં લઈ આવ્યો. સામાન બોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમાં ગયા પછી નિરાંત થઈ પણ અહીં અમારા સંબંધી પરચવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઈ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતાં બે કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે બ્રેકફાસ્ટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાકા ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયે
જોઈએ ત્યારે ધણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોટી
સ્તીમરો આવગ્ન કરતી હતી અને ગોડોલાઓનો તો પાર નહોતો

લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે પિંડો જઈ આવવાનો
વિચાર કર્યો. લય લઈ સ્તીમરનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એક સ્તી
મરમા ટીકિટ લઈ બેઠા. જવા આવવાની ટીકિટનો દર માત્ર
લીરા-૧૧. અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો ઉતારીને સ્તીમરમા
હશે. સ્તીમર અરધા પોણા માઈલને અંતરે આવેલા ૭ સ્ટેશને
જમી રહી. થઈ એ માઈલ લગભગ આગળ વધી એટલે નિડો
(Lido) આવ્યું. આ ધણી ફેશનેમલ જગ્યા છે. એને માટે
છાપામા ધણુ વાચ્યું હતું. એમા પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યા
સ્તીમરમાથી ઉતરીએ એટલે પાપર-બદર-પર જવા માટે ફ્રીમો
અથવા થ્રોડાગાડી મળે છે. અમે થ્રોડાગાડી કરી.

રસ્તો ધણો સુંદર, બન્ને બાજુએ બહુ સુંદર દુકાનો અને
હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ જિયા ધ્રુક્કારની રોય એમ
લાગ્યું. આજે વરસાદ હતો ઝાડની ધણ તો અમે આગળ
વધ્યા. એક મોટું કાફે-રેસ્ટોરા આવે છે તેમા પછી જવાનું
રાખ્યું. આગળ ન્હાવાના કેબીનો જોયા પાંચ દબ્બર ફેમીનો
દશે તેમા કપડા નદવી ન્હાવાના કપડા પહેરી સામે દરિયામા
મોમે ન્હાય છે. દબ્બરો સો પુરબે ન્હાય છે તેમા ફેમી છાપામા
જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઈને ન્હાવાનું બંધ હતું.
જગ્યા જોઈ એટલે ખ્યાન આવી ગયો. આ ન્હાવાના કેબીનો
અને મોગી રોટેલો આક્ટોગરમા જઈ ચાલ છે. સોમો અહીં

ધણું જરૂરી કપડાંજ પહેરે છે. જ્યાં દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે.

નદાવાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કેળીનનું ભાડું બેસે છે. કાંદેમાં ચા કારી પીવા જવા માટે પણ ઘખઘ ધવાની શી આપરી પડે છે. એ કાંદે જલ્દી સુંદર છે. અંદર ફેન્સી ચીજોની પચાસ દુકાનો બે દારમાં છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માણસ ચા પી શકે એવો મોટો હાલ છે. આખો દિવસ ઇટાલીઅન બેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ઈટાલીનું સંગીત ઘણું વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું એક વાજિત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રામાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેંકડો માણસો ચા કારી પીએ છે અને દરિયા નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયા જોવાની મજા હતી. ચા પીવા પછી કેટલુંક જોયું. દુકાનમાં ચીજોના ભાવ જોયા તો જલ્દી આકરા લાગ્યા. ગાડીમાં બેસી બંદરપર આવ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી કડિ હનરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ ટોરેલ જલ્દી જડે નહિ અને ભાગ્યા આવડે નહિ. થોડા આડા અવળા રખડ્યા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડયો. સિડીમાં એક એકસેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખામ જોવા જેવી છે. એ સર્વથી વધારે 'ફિશનેગર' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમાં કોન્સર્ટ સારાં યાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે ડીનર લઈ સુઈ રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓન્સીનિમાં છે. ત્યાં એકઠા થયા. સવારે તો જલ્દી ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી પાર્ટી મોટી હતી. લગભગ ૭૫ સ્ત્રી પુરુષો હશે. જાગ્યુંમાં-

સેન્ટ માર્કનું દેવળ.**St. Mark Cathedral & Piazza.**

જેવા લાયક છે. એની યાત્રાઓ આખો સંવેર ધણે વિચારણ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં કુચીબુટ્ટી અને નાંખવામાં આવે છે. તથા બાજુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફેન્સી માલ પૂરતા દામે મળે છે અને ફેટલીફ ઓફિસો પણ છે. દુકાનની ગોમા ધણી મારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માલ બનાવવાની ગેન યુરોપના જેવી. બાવ કોઈ જગ્યાએ એક નહિ. આફસો લીરાનો બાવ કઠી પાયસેએ આવે એટલે આપણા જેવા ભાવાના બજારમાં માણસોને લક્ષ્ય પડે. લગભગ દરેક દુકાને અંગ્રેજી ભાષામાં હોય છે. આ સંવેર જેવો મોટો સંવેર ૬૮૧-૬૯૦ એક નથી અને અમલ વેનિસ ધણું વિચારણ અને મોટો વેપાર કરનાર શહેર હોય તેની એ પ્રતીતિ દેખાયે તેટલો એનો વિચાર છે. એની વચાનું ૦૬૨ વાર છે અને પેટ્રોનાઈ ૦૦ વાર છે એની પૂર્વ બાજુએ સેન્ટ માર્કનું દેવળ ધણું વિચારણ છે. અનુચીતોમાં આ સંવેર બહુ મુંઝવે દેખાય છે.

‘સેન્ટ માર્ક’ વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સદીમાં આ દેવળ બાંધ્યું અને અરેબીઓએઆથી આવેલાં સેન્ટ માર્કના દાસકાનું તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે-એમ અમને ગાળે કહ્યું. એક બંધકર આગ પછી અગ્નીઆરમાં સેન્ટ માર્કને તડન ફરીવર byzantine બાંધે-ટાઈન સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે એમાં પાંચસો સામવા આગસનાં છે અને એનું મોઝેઈક કામ મુંઝવે છે. સ્થાપિત થયે સેન્ટ માર્ક યોગ્ય છે તે બહુ મુંઝવે છે. અંદરનો ભાગ પણ મળે છે. એની ફરસબંધી મુંઝવે

છે. વેનિસની સ્કૂલનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. અહીં દશની અને ત્રણની કાઉન્સિલના રમ્બે છે તે ખાસ જોવા લાયક છે.

પછી કેદખાનાં જતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી Bridge of sighs-નિસાસાનો પુલ આવે છે. સદર કેદખાનામાં રાજ-દારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. જૂના વખતમાં કેરી આપતિઓ હતી તેટલા પુરુષ એ જોવા લાયક છે. મનમાં ધ્યાન થવા સિવાય વિગેય લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતાં થતો નથી.

અપેરની સહેલગાહ ગોડોઓમાં કરવાની હતી. ગોડોલા કુલ તરફથી કરવામાં આવી હતી. દરેક ગોડોલામાં પાંચ પાંચ સહેલાણીઓને બેસાડવામાં આવતા હતા. પોતાની ગોડોલાનો નંબર માફ ગમવાનો, કારણ કે ત્યાર પાંચ વખત બેઝવાનું અને ઉતરવાનું હતું. સેન્ટ માર્કની સામેના કાંઠા (લિમ્બુન) પરથી અમે ગોડોલામાં બેઠા. સેન્ટા મારીઆ Santa Maria della salute.

એક બેટપર દરિયાની વચ્ચે ઝાંડ કેનાલમાં 'સાંટ મારીઆ' નું દેવળ જોયું. વેનિસમાં અગાઉ મોટી મરફી થઈ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતું. ખાસ કરીને એની બાહુના બાગમાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. અને હોય પણ ધણે વિચાર છે. એનું સ્થાન ધણું સુંદર અને શાંત છે. ઝાંડ કેનાલ પર એ આવેલ છે અને સુંદર દેખાય છે. દૂરથી અમારી હોટેલમાંથી પણ તે દેખાતું હતું. ધરણ કે તે જગતર સામે આવેલું હતું. એમાં ટી-ટોરેટ્ટો (Tintoretto) અને ટીટિયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અમાધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. જમીનપરની ફરસજમી ખાસ જોવા લાયક છે.

Church of Frari

ફ્રારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં રીથીયનનું મોન્યુમેન્ટ બહુ જોવાલાયક છે, અહીં કબ્ર છે.

Church of Jesuits.

જેઝુઇટોનું દેવળ આરસના નકલી કામનો નમુનો છે અને ખાસ જોવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત S. S. Giovanni ખતાવવામાં આવે છે.

‘રીઆલ્ટો બ્રિજ’ (Rialto Bridge) બહુપરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલો છે, ત્યાં ગોડાલા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શાયલોક (Shylock)—મરચન્ટ ઓફ વેનિસના ઘર તરીકે ખતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેક્સપીયરની કલ્પનાનું પાત્ર છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય !!

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી અને ગેલેરી જોવા લાયક છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ધણી જગ્યાએ મોજ (એક્સકર્સન) કરવા જઈ શકાય છે.

વેનિસ માટે અકીર્ણ.

વેનિસમાં ગોડાલામાં ફરવાનું પાર્ટી સાથે થાય છે ત્યારે ધણી મજા આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ધણો જાય છે પણ જોવાની મજા બહુ આવે છે. અમારી ગોડાલામાં ગાઈડ અમારી સાથે ખેઠો હતો એટલે અમને એણે ધણી માહિતી આપી.

‘સાંજના’ પાઉચી કંપનીનું આરસ અને વીમળીના કામનું કારખાનું’ ખતાવ્યું. સવારે ‘લેસ વર્ક’ ખતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીએ

હાથે કરે છે. બહુ મજાનું કામ કરે છે. લખનાર જોવા ફ્રાંસ ખેસ વિગેરે બનેજ તેવું, પણ વંચાતે જાતીક કામ દેરાથી અહીં કરે છે.

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચના હુમરા, કાચના વોલસેટ, કાચના પ્રાકાશકો—બનેક જાનની મચતી મેશાઓ જોઈ. વસ્તુ મોડવવાની અને ફરફરતી બગવડ અત્યંતી, જેનો સીમે મુખર્ષ મોલવવાનો ઉપાય તેણે જાણ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચમામ હોય તો પણ વાગે નહિ અને બાંગનોડના રીમા કંદારે આ કાચ કામ જોના બહુ આનંદ થયો. પ્રાકાશ વેલામા વીજગોનું કામ એવું દીપે કે વાન નહિ અને તેમા પાત્રી અને સ્વિચ વિવિધતા દેખાડી ઉપરાંત બીજા ધણી જાનના કાચમથો જાનાવ્યાં. બાવ એક, પણ ખીજાન આપે ખગ.

આજે ગમે એક મોટામોટ ભાડે કરી દરિયામા ખૂન ફર્યા ફરીવાર નિંદ્રા જઈ આવ્યા. બીજા બહોની દીપવતી નેજ એક એટ ફરો તો આખો ફેરા (ચક્ર-પ્રદગ્નિકા) મારી આવ્યા. મોગી ખીમર બજુમારી પમાર થાય ત્યાં મોટામોટ ફટકા ઉછળે છે અને પાણીમાં ફેરા મોટા હુમરા ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. ક્ષિપ્રમાં જાનની ત્યાની ચાકટ અને ટેકેમે નેવા. રાત્રે ત્યા મલમો ફુટપાય ઉપર ખૂન ફરે છે અને આનંદ કરે છે. પીજમા સુટ પટેગિની સીઓ ફરે એ દેખાર ત્યાજ નેયો. આજથી નજરે એમાં ધણી વિચિત્રતા લાગે.

બીજે દિવસે અમારે મન વેનિસ જોવાનું હતું. મારી કુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નલ્ડન દત્ત તે અહીંથી પેરિસ જવાના હતા. મે કુખી એફિમમા જઈ જાર્જીન જોન એન્ટર્પ્રાઈઝની કુર મુખર ફરી. તેઓએ પણ આજને

આજ રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની ચંકા જતાવી. મારે કાંઈ ખાસ કાર્ય નહોતું અને એકલા ફરવાનું મને તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક ચીજો જોઈ, કાંઈ ખરીદી, રીઝર્વઅર્થ ન મળે તો ૨૬ કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને એકલા જવાનું હતું એટલે પૂરતા સાધનની જરૂર હતી. સાધનથી વાગ્યે ખર્ચે મળ્યા કે રીઝર્વઅર્થ મળે છે. કાંઈક ખરીદી કરી, સાધવાની તૈયારી કરી અને ગોડાલામાં બેસી સાંજે છ વાગે વેનિસના સ્ટેશનપર આવ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની ખૂબી તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અભિનવ છે, એની ગોડાલા નૂતન છે, એની કળા આનંદ હિપજવે તેવી છે અને એની વિવિધતા આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે.

વખતના સંકાયને કારણે મારે વીએના, મ્યુનીચ, લાઇપ્ઝિગ, બેરલિન અને હેમ્બર્ગ-એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડ્યા. એ દરેક સ્થળે મારે સ્ટ્રોલરોને મળવાનું હતું. મને ટાર્મિ નહોતો અને પ્રિન્સિપેરો ઉન્ડાળાની રંગને કારણે જહાજ ફરવા નીકળી ગયા હતા.

જો તો. ૨૭ મી એપ્રિલની સીમર ન પકડું તો એક મારા વધારે થતો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ધણું રહી જતું હતું: રોગની નજીક નેપલ્સ અને વીસ્ત્રિયસ હોડ્યા, ઉપરાંત સ્વીડન, નોર્વે, કેન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને કેરો એલેક્ઝાન્ડ્રિયા પણ છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. અને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે આ શહેરો જોવાની અભિલાષા રાખી હુંકી નવી દુર ગોઠવી દીધી.

લાઠટ પણ રાત્રે તે બધા ક્યારે પછી નાઈ લાઠટ, અદર મોહાદુ
 વોવાનુ મગ્મ ઠડા પાણીનું સુંદર દમ, ચાર હુવાત સાડા પાણી
 પીવાનો પ્રયત્નો કરશે, પાણી ભરેલું બે ગાસ પાણી પીવા માટે,
 નીચે સુદર ગીચો અને માથેના બે ઝોશીય તદ્દન સુકોમળ,
 વાચના માટે ફો ડીગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુદર નાનો દાદરો,
 ડેસીંગ ગાઉન મફલા માટે ઝોગો અને આ સર્વ ધણી થોડી
 જગ્યામાં એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેના હોય છે કે વાત નહિ,
 પણ સુવાનો ચાર્જ ધણે જનરો અને તે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસના
 બાસ ઉપરાંત સમજવો. આવી કારમાં ઉનીએ ત્યારે એક રાત
 ઉધવાનું કેટલું મેઘ પડે છે તેનો ખ્યાન આવે બારણું બંધ
 કરીને મોઢા પછી ક્રોધ વસ્તુનો અપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટ
 ન્ટ આવે અને તેને ઓરડર આપી દેવાય સવાર થાય કે
 તળાઈ ઉનટાની નાખી તેનીજ બેઠક (સીટ) બનાવી દે અને
 ઓશીકા વિગેરે લાઇ બાય મેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ
 જોડે અને તેનીજ ઉનની બાજુએ અદર તળાઈ સમાઈ જાય
 એનથી મુઆફરી મરવાની બનવી સમવક કરી છે

રાત્રે માંડ નવો બનાવ બન્યો નહિ અવાર ચતા પ્રદેશ
 જોયો તો જણે ઓટ્ટોમનલાંડની સીમેરી દેખાઈ પર્વતો લીલા
 કુખર જેવા અને માથે બરફ અને ચારે વરફ વનરાજી ખીંતેલી,
 ખેતરો વાવના અને જળમય અને લીનો જીવતો પ્રદેશ જોઈ
 આનંદ થયો

દસ વાગ્યે સવારે મ્યુનીચ આવ્યું. એને Munacho
 કહે છે રોશને પ્રાક રોઝાઈ બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું એટલે
 સામાન નોપી રોશન નજીક ગ્રામ-શહેર જોયું મ્યુનીચ પણ

મોહું શહેર છે. એના રેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી યોગ અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ સર થાય છે. રાત્રે અમારા પામપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને મામાન માટે તો મ્હોટેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ઘણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો મુશ્કેલી ધણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાડીથી અમર હતી એટલે મામાન તો મેં કાંઈ વખત રજીસ્ટર કરાવ્યો નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઈ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાર્મિ પહેલા પોણા કલાકે સામાન લગેજમા નાખવો જોઈએ. આ બધી અગવડ જેની પાસે ઘણો સામાન હોય તેને થાય છે. મેં તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેઠ બેગ એટલે કાંઈ અગવડ પડીજ નહિ. મજૂર દરેક રેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામા જરા પણ શરમ જેવું ગણાતુ નથી. ગમે તેવી જાતની રિયલિનો માથુસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી તુરત ચાલ્યો જાય છે. મજૂરીના દર સાધારણ છે. મુબધથી વધારે તો માત્ર ઇંગ્લાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લાઇ સવામ કરી આખાર માની આ'વા જાય છે.

મ્યુનીય શહેર ધણું રળીઆમણુ, ડ્રમો ઘણી સુદર, રેશન-પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવું છે મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઈ રેશને વખતસર આવી બલિનની ગાડીમા બેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીયો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ઝાડી

પણ પુછજ છે. એની ખરી ખૂબી જામીનના આસો પાડવામાં છે. જમીન પર મણે લીધો મખમલ પાથર્યો દોષ એવી માહતો સુધી લીધોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ણમેદ ધણા પડે; ચતુષ્કોણ અને સુખ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂઠા જૂઠાં વાવેતરો એટલાં કે કુતરા ટેકરાને પણ વાળ્યા વગર છોડ્યા નથી. ચાર તરફ નહેરો અને પુતોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ધણે સુદર લાગે, મુનીચ મધ્યા પછી પર્વનો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અત્યાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુડો તો એટલાં કે જુધ (જુધ) જેવા એક મરખાં દેખાવનાં વનો મેંકો ત્રેયાં દસે. ખેતર ન દોષ તો વન દોષ અને તેનો પણ લાક્ષ્ય વિગેરે માટે

ગરીબ હિંદને તે પાંચ હજાર માઈલથી લોદાના મંગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં લાકડું ચર્વન ન હોય એ ધોરણે આપણે બધો વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્વીપર-સલેપાટા-પથુ લાકડાનાજ સર્વત્ર હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં હવે લોદાના ઘણી જગ્યાએ નાંખવા માંડ્યા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેનું છે.

આખો હરિયાણા પ્રદેશ જેતી ગાડી આગળ ચાલી, બપોરે વાહણાં ચયાં. વરસાદ પડ્યો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ધણું સ્ટેશનો આવ્યાં પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઝામી રહે. ખાવાનો ટાઈમ થાય એટલે રેસ્ટોરાં કર જેડાઈ જાય. બધા ડબ્બા વરાવી તેમાં જવાનું. ત્યાંની સગવડ પણ સારી અને વેશ્ટેરીઅનને જોઈતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાંચ વાગે ચા પણ તેમાંજ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હાંટેસો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને ફુટ મળી શકે. છાપાં ફરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જેવાને અંગરેજી છાપા જોઈએ તે પણ મળે.

૬ લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઈમ્સ' વાંચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે. છાપા અહીં લાખોની સંખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જેવા લાયક છે. પણ તેવી ઘણી બાબતો પર જૂદા ઉલ્લેખ કરીશ.

જર્મનીનાં સુંદર ખેતરો અને જંગલો જેતાં ૮-૪૦ રાત્રે ગાડી બંધન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. દુરસદે ઘણું વામ્યું. ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઈ લખી શકાયું નહિ. જેવાનું પણ ઘણું હતું.

બર્લિન.

બર્લિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ સ્ટેશનો છે. બર્લિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. જરાવર વચ્ચે આવેલું છે. એને હેંબર્ગ સાથે નદીથી જોડ્યું છે અને ત્યાંથી માલ આવે છે. દું બર્લિનના 'આડન્ટ' સ્ટેશને બર્નો. ને પણ ધણું મોટું છે. સામાન, પોસ્ટ-રને આપીએ, તે હીફ્ટમાં આખી લોરી મૂકી નીચે લઇ આવે. કુકનો એન્ટ સામે તોડવા આવ્યો હતો. તેની સાથે 'ટોટલ ક્લિરટલ' માં ગયો.

હોટેલ ક્લિરટલ મોટું રાજસ્થાન છે. બર્લિનનો સૌથી મોટો રસ્તો 'લીડન વેન્યુ' Linden Venue ના નામનો આર માર્કલ જોડ્યો લાગે છે તેની પર આ હોટેલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બટ્ટ સગવડ, ડાઈનીંગ હોલ ધણે વિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો પણ

અહીં સુવાના પથંગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢવાની ચીજ હોય છે. અરધી રેશમી રમખ કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હોય છે અને એ જર્મનીનો ખાસ રિવાજ છે; પણ પડખે જાહેરખખર મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ સૂવું ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને ખોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાનું ઓઢવાનું ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાંત એક ઘણી મમની સગવડ જોઇ. એક પીણું લેખલ હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પછવાડે લખ્યું હતું કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use.

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખામ લખવું વાંચવું હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીણું લેખલ. એ લેખલ બહાર યાચું હોય તો કોઇ 'અડચણ' કરતું નથી. બહારનું બારણું ડબલ હોય છે.

સુવાના પથંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છે:—

All the comforts of your home, is what we wish

જરા આગળ જતાં નેપ્ચ્યુનનો ધ્રુવારો Fountain of Neptune આવે છે. એ મણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખામ જોવાવાક છે, એંજીનુ બનાવેલું છે અને ધણું જખરું છે. પેરોલિનીમ અને નિટ્રિ હોલ (ટાઉન હોલ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે ને પણ સુંદર છે. એ ખર્મિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને નેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આશુ-ખાશુ સુંદર ખગિયા બનાવવામાં આવ્યા છે. જગ બાશુના રસ્તા ઉપર જતાં ખર્મિનનો બૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ સરખાઈ તો ઘણી છે પણ એ હોડનના રસ્તા જેવો મારો મુખડ રસ્તો ન ગણાય. એમાં મયાનંધ વેચનાર ચાકમાઝવાળાની અને પ્રોતીઝનની દુકાનો આવે છે. જખરો ઘણી મોટી છે. ખર્મિનમાં ટ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્વીટઝર્લાંડ જેવી નાની ટ્રામો છે. અહીં બમનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી. પણ હજુ તે ઘની અને વધની જાય છે. જરા આવજા માટે ટ્રમ અને ટેક્સી વધારે વપરાય છે.

રૂઝી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મંદીરને ઘણું બનાવે છે. એ મંદીરનું નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતા હેવલને મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર મધુ Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાલેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાનાં જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝર્લાંડનાં સરોવરો જોયાં પછી જા સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખૂસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેબ્બર્ગથી નાની સ્ટ્રીમરમાં આવવું હોય તો એ નદીઓ દ્વારા બર્લિન આવી શકાય છે અને માત્ર તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામાં આવે છે.

અહીંનું સ્ટોક એક્સચેન્જ સાધારણ રીતે સારું છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાં કામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે. એ વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્ત્રી નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડોમનું દેવળ અંદર જમને જોયું રોમનુ સેન્ટ પીટર અને મિઝાનનું ડોમો જોવા પછી આખા કાંઠા ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા ફેસરે (વીલીયમ ધી મેકન્ડે) એ જાંધાવેલું છે, એમાં બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમાં ફેમર અને તેના કુટુંબને બેઠવા માટે પચીસ શીટ લાંચી ગેયેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેઠવા નજીકમાં મદજ નીચી ગેયેરી છે, એ ફેમરની ગેયેરી પર જવાનો ધણો મુંઠવ દાદર તદ્દન આરગ્નો છે અને ઉપર પોર્ટિકોમાં બાહ્યજગતની વાતોનાં નહુ સુંદર ચિત્રો કરાવ્યા છે. આ પાસે પેમ્પ્ટોગિ બહુ જોવા લાયક દર્શાવે.

દેવળમાં અદરના ભાગમાં માર્ટીન લ્યુથરનુ સુંદર ખાતરું છે. સાથે કાદીન અને બીજા બે રિક્ષમરોનાં-સુધારકોના પુતળા છે. બાબુમાં Love ગ્રેમ, Truth સલા અને Hope આશા-નાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળા છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યા નહિ. ધણાંજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ધરાવેલાં છે. આશાને જોઈએ તો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે. અને ગ્રેમ જરાગર ગ્રેમ બતાવે. આ મંદિર ઇટાલીઅન સ્ટાઇલપર બાંધેલું છે. એની બાજુમાં વીલ્હેમ

કેમરે પોતાના સગને દાટવા માટે બહુ મગ્નની સુપ-ક્રમ બધાની ગળી હતી અને તે મોઝુદ છે પણ એની આરા સફળ થઈ નહિ હાલ તો એને ડેનમાર્કમાં અસુક જગ્યામાં રહેવું પડે છે. બાલ્કુના યુઝોન્સિમમાં કેટલાક રાજા બને સહેનસાહના અવશેષો લાંબીને મૂક્યા છે પ્રીન્સ મિસ્માર્કેનું સમારક પણ અહીં રાખ્યું છે એને ખીજ જગ્યાએ દૂર દેશમાં દાખલ છે અહીંથી રાજા મહેલ જોવા ગયો સિયાળામાં કૈસર એ મને-મા રહેતા હતા એ મહેલ ઉપર વર્ષાવેના તે નેપ્ચ્યુનના પુતળાની સામેજ છે બહુ મુદ્દા છે અહીં પેમતા મોટા ચોક આવે છે એ ચોકમાં એક ધણુ બન્યું પુતળું છે તેનું નામ Siegfried Dragon personified કહેવાય છે

મને-મા પેમતા ઉપર ચક્રાનો આસનો દાખ છે તેનો ઉપયોગ દાન થને નથી ગાલુમાં બે માણ મુધી ઘોડાઓને ચલાવે દોષ-દોગાવ કરે છે ત્યાંથી ઉપર જવાય છે કેમરે અહીં દોષ લાવે તેની ચોખી કરવા ઘોડાઓ-સ્ત્રીમ ગાર્ડમ ઉપર જતા અને ઘોડા ચડી શકે તેની મુક્તિથી એ જગાદે ખાતો ગ્રેણ ભામત્રાગો દોગાવ કરતા પો છે એ મુક્તિવાગા દોગાવ ઉપર ચક્રને બે માણ સુતી ઉપર ઘોડા ચડી ચમતા હતા

ઉપર ચડી ગયા પછી પગમાં pantoffel પહેરવા પડે છે એમને આપણા છુટ્ટા ઉપર એક જાનના મોટા felt shoes ચલાવવા પડે છે એની મેક્રો જોડી ત્યાં પડે-ની દોષ છે એ સ્ત્રીપર જોવા પણ ધણા મોટા દોષ છે અને તે પગમાં પહેરી પગ ધસના ચાલતું પડે છે જો પગ ધમીએ નહિ તો પે-ટોફલ નીકળી જાય અને જ્યાં પગ ધસના ચાલતા દોષ એમને આપણે

કાંઈ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ ■ કે માળની લાકડાની ફરસબધી (ફ્લોરની ફ્લોરીંગ) બહુજ સારી રીતે ઘસીને-મોટું દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં-જુટ સાથે ચાલવાથી તે ઘસાય તો તેમાં કિસોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફ્રેશ ઘસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન વિવાજ જોવામાં આવ્યો. હું પણ પગ ઘસતો ઘસતો અરધો કસાક ચાલ્યો અને આવ્યો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ઘસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ઘસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું ચોપલ-ગૃહમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જુદા જુદા રાખ અને શહેનશાહોએ બધાવેલો છે. ફેડરીક ધી એટનો બધાવેલો રૂમ મળતો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેસને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઇટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો ત્યાં ચોઈતપેન્ટ છે. ફેડરીક વીલીયમનો રૂમ ઘણો સુંદર છે.

હેસા કેસરની પહેલા શહેનશાહો. તે પહેલા રાખ, તે પહેલા ઇસેક્ટરો અને તે પહેલા ડ્યુકો-તેમનાં પેઈન્ટિંગો અહીં છે.

હેસા કેસર અને કેસરીન-શહેનશાહ બાલુ વાપરતા હતા તે રૂમો-એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગીરીવાળા છે. એમાં ખીત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુંદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉણવવાળું કામ કર્યું છે તે મનવર છે. એક મોટો કાન્દર-સ રૂમ છે, ત્યાં કેસર, મત્રી અને અમાલ્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાખને બેસવાનો રૂમ છે. રાણીનો રૂમ, મીઝબાનીનો રૂમ, દી રૂમ, નકશાઓનો રૂમ-એમ અનેક ઓરડાઓ છે. પેઈન્ટિંગો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હાથમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જાળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરથો કક્ષાકે લગભગ ચાલ છે. પણ તે જ્યાં વખત આનંદ આવે છે. પગ ધસતા પાછા આવી 'પેન્ટોફેશ' કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્મીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેમતાં શસ્ત્રાતમાં એક ખરે એરોપ્લેન મુક્યુ છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શસ્ત્રાતનું એરોપ્લેન છે. એનો બનાવનાર Hoptman Boelke દનો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યુ. પછી પંદરમી મહીની તોપો આતી. શસ્ત્રાતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. મેક્રોટો તોપો પંદરમા, મોળમા, ચત્તરમા અને અઠ્ઠરમા સંક્રાની જોધ. જાંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પામેથી મેળવેલા મેક્રોટો-દત્તરો બેનસ-વાવડાઓ લડાઈનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું જાદુ મળતુ એક સુખર ૧૪ કામ્યુ છે. એમા તરવારો મિલાપ ટાઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની ઉલ્લી લડાઈમા પણ જર્મનોએ દત્તરો ધત્તરો મેળવેવી પણ વરમાધવના તદ્દનામાંથી ધણીજરી પાછી આપી દેવી પડેવી.

૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટાઈએ કેવી બૂદરચના કરી હતી અને ચાર તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આખેદ્દજ દેખાવ એક મોટા રેગમ ઉપર ગોળ્યો છે.

સરો અને અરો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એમાં

કર્ચા છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ કુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બધુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. મર્વથી નવાઈ જેવી ચોજા ઝેપેલીનનો નમુનો—મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને દોઢ ખીજી પ્રજા નીપજાવી શકી નથી. એની ગોકવણુ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાઈવના તદ્દનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના પુ. રેટ્રેસમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

કંપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઇલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના બહો મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લગાઇના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાય્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિંદાસ્થ કરી નાખી છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી તદ્દનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઇ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે ઘોડા વર્ષમાં લગાવક લુસ્સો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારરથાનીઓએ માન્યું છે.

લગાઇ વખતે ઘરગોળો લઇ જનારા ઘોડા અને ગાડીઓના નમુના ઘણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ઘણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હાથીકતને જરા-બર અનુકરે છે. એના ફેરા રોધ્યા પણ મથ્યા નથી.

Victory-વિજય.

History-ઇતિહાસ.

War-લડાઇ.

Fame-કીર્તિ.

Defence-ગયાત.

જર્મની જે લડાઇઓ અમારે લડ્યું હતું તેમાંની ઘણીનાં ચિત્રો આ હોલમાં મૂક્યાં છે. દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૨૦ ફીટ પહોળું હશે. દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે

જર્મનીના સંદેશદાતા અને રાજાઓનાં જોડાનાં પુતળાં દરેક થામને મૂક્યા છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે.

હાર પછી પાંદુકે અને મનુષ્યના તથા પોણાનાં બખતરનો એટો સમ્રાટ છે. દરેક રેજિમેન્ટના મુનિશિર્મનો દેખાવ છે. અનેક જનતાં જાણતો એટો સમ્રાટ છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે વિના પોણા પર બેસતો હતો તે પોણાને સ્થૂક કરી જંગલી રાખે છે. ફ્રેડરીકનું બખતર જંગલી રાખ્યું છે. લડાઇનાં ચિત્રોનો એટો સમ્રાટ કયો છે. મહાન આમ્રાજ્ય નિરમાર્કનાં પોણા અને બખતર જંગલી ગમ્યાં છે. દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ-મુનિશિર્મનો દેખાવ અહીં તેમાં દિલ્લે પણ રથાત મંચું જોઇ જરા ગમન આતી.

આવા શસ્ત્રાગારો રાખવામાં મૂળ હેતુ શો હશે તે કહી શકાય એમ નથી. પ્રખતો લગ્નક વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે તે પગ એક હોશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાનો માટે જર્મનપ્રખ ધણી શોખીન છે તેથી પુરાતની બાખતના અને ચીજોના સંગ્રહને અર્થે આ ચીજો જળવી રાખી હશે. લગ્નકનો અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

ખર્લિન માટે સામાન્ય.

ખર્લિન ઘણું મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમાં મ્યુઝીઅમો તો એટલાં છે કે એને એક રીતે City of museums 'સંગ્રહસ્થાનોત્તરું શહેર' કહી શકાય. તેથી બપોરે આખું ખર્લિન એકંદરે જોઈ લેવું અને પછી બને તેટલાં સંગ્રહસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

ખર્લિન શહેર શોખામાં લંડનથી ઘણું ચઢી જાય તેવું છે. માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફિક) લંડનથી ઘણો ઓછો છે. લંડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ બખકાદાર નહીં, પણ સારી છે. લંડનની પોલીસ દુનિયામાં અજળ ગણાય છે. ખર્લિનની દરેક શેરીમાં ઝાડ પાન ધણું, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ધણાં, પારિસના બુલવાર્ડ જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય શોભા બહુ સારી. મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારકેટ છે અને Gendarmen મારકેટ કહે છે. આગળ જતાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન કેથીડ્રો આવે છે. વચ્ચે મોટો બાગ છે. બન્ને દેવળો એક સરખા એક નમુનાના બાથેલાં છે. રાયક્ષ કોમેડીનું થીએટર ઘણું મોટું છે. દાખ બધું છે. પછી

વિક્ટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ઘણો મોટો છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મનુષ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ બહુ સુંદર છે. મકાન ભેદી લીધું. વોર મિનીસ્ટ્રીની મોટી ઓફિસોનાં મહાવથો આવે છે. અમેરિકન એક્સપીઆન્ટ ધણી જગરી જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ધણું વિશાળ છે. એમ્બસીનો આખો ભતો બહુ મરમ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધ્વજ ચઢાવવાનું માધન હોય છે, તે તે રાજ્યના પ્રસંગ પર તેનો વાવટો ચડે છે. પરરાજ્યના એક્સપીન્ટ શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લડાઈ જાહેર યથા પંછી તેને સરહદ પર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે.

ચાન્સેલરને-વડા પ્રધાનને-રહેવાની જગ્યા ધણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. હાલનો ચાન્સેલર તેમાં રહે છે. પ્રેસીડેન્ટના રવાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હોડનબર્ગ છે. તે ઘણો લોકપ્રિય છે. રજીસ્ટ્રાર ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન માફ છે. ઈંગ્લીશ એમ્બસીની જગ્યા પણ ધણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ધણું વિશાળ છે. હાલ પાર્લામેન્ટ રમ્મ હોવાથી ખેસતી નથી. સામે પ્રીન્સ બિરમાર્કનું જગમગસ્ત રમારક છે.

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે. ૧૮૭૦ મા ફ્રાન્સ પર વિજય મેળવ્યો તેનું રમારક સરિયામ રસ્તા પર કર્યું છે. તેને Column of Victory 'વિજયસ્તંભ' કહે છે, એ ફ્રાન્સ પાસેથી મેળવેલ શસ્ત્રોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આભેદુષ બાવડું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે. ફ્રાન્સને

એ સ્તાંભ ધણો સાલે છે પણ તે દૂર કસવી શકતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જઈ સૂચેલના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Moltke મોટકેનું બાવલું તેની સામે છે. તે બહુ ઝોણું બોલનાર પણ બુદ્ધિમંદ અને ગણતરીમાં ધણો કુશળ સેનાધિપતિ હોય અને તેનું બાવલું પણ, તેને ધણીજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory 'વિજય વાટિકા' કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાખેલાં પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અને બીજા બાજુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મસ્કોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બતાવ્યો છે અને ધણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ ચાર્લેટન બર્ગ એવેન્યુ આવે છે: એ ત્રણ માઇલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના ધુઆં ઠી ધુવ્વચાંડ જોવા જ એ રસ્તો લાગે છે. બર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર જ માઇલ લાંબી નજર પડી શકે. બર્લિનમાં જૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કરણુ કે રસ્તા સીધો છે, બુદ્ધ બૂલામણી જેવું કાંઈ નથી.

આગળ જતાં બર્લિન સ્ટ્રીટ આવે છે તે પણ ધણો વિશાળ છે.

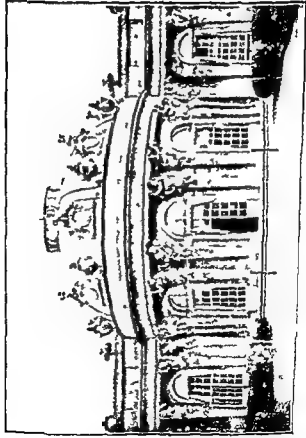
હેન્દ્રા કેસરના પિતા ફ્રેડરીકનું બાવલું રસ્તામાં આવે છે તે

પર પણ નમર નાખવા જેવું છે. હેવટે એક મોટું વાયરલેસ રેસ્ટોરાન બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીંગા, એશીન ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદગથી પણ ચઢી શકાય છે. હજુએ ચાપુ થયું નથી પણ સાર થવા પછી દરેક મુસાફરને જોવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન બરાબર જોઈ શકાશે.

પછી માધ્યમે સુધી grande veldi-green forest 'લીલું જંગલ' આવે છે. હમરો ઝડપી એ બરપૂર છે. એ ઝાડો સહા પાંદડાવાળા રહે છે. ધણા ખરા pine પાત્રનનાં ઝાડો છે. એ ફારેસ્ટમાં વચ્ચે એક લેક-સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખૂદ બર્લિનમાં પણ બે ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉધડેલાં રેસ્ટોરામાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માથુસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોશી કોમ વધારે લે છે. નવું રેસ્ટોરા ચામ ત્યાં લાગરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ ફળ્યાંડમાં જોઈએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડગડ વાત ચીત ધણી. જર્મનીમાં બ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચલણ થયું અને માર્કને સોનાના ગણવા ત્યારથી મોઢવારી ધણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ ખારે પડે છે. બ્યારે માર્કના ભાવો ગમત્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું ખાકું દરાવેલું આવે તેમા એક ચાનો કપ મળે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક ચરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં જાવ બોવાય એટલે જીવ જોવી વધવટ થતી નથી.

સુરોપનાં સમરણો. ૯

સા મૃતી મહેલ (પોદસદામ જર્મની).

[પૃ ૩૪૫.

પોટ્સડામ.

બર્લિનથી આજે (તા. ૧૩-૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ બર્લિનથી લગભગ ૨૦-૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં દ્રાઈટ ટ્રેનમાં અરધો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જતું વધારે આનુ-કૂળ છે, પણ ખરચાળ ધણું છે. પોટ્સડામ એ ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટના વખતથી જર્મન શહેરનાહેને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જૂઠુંજ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ લગભગની છે. સ્ત્રી નહીં હાવરને મળે તેનું એક મોડું સરોવર થાય છે જેના કોઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ધણું રળિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯-૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ જવાબલુથી અરધે રસ્તેથી ચાલુ મોટરમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માથુસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામનો આખો રસ્તો ધણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો વ્યાપે છે. સડક બહુ સારી, સુખમ જેવી અને સુંવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. આખું જર્મની રળિયામણું છે, પણ બર્લિન તો બધું છે. અરધો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn વાનસરોવર આવ્યું. See એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવુંજ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ધણું દમામખાનાં. ખાચો દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

બાથો હોય છે. ઉન્દાળામા તેમા ધણુ લોકો ન્દાય છે. બદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે ક્યમની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા ગાય. સ્ટીમરનું-બાકું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બસગર ૧૧ વાગ્યે ઉપડી. દૂર તેમજ નજીક છ બદરે ઊભી રહી પેમેન્ડો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે, મરોવરમાં લગભગ દરેક માછલ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટસ-ગમ દેખાયું. દૂરથી વિદ્યમ ટાવર દેખાય છે. સરોવરની આરે તરફ હીલોનરી ધણી, પણ રોકાવાડ કે સ્વીટઝરલાડનાં સરોવરોની પેઠે અહીં બાજુપર મોટા કુંગરો નથી. જર્મનીમા-બર્લિન પાસે મોટા કુંગરો નથી. નીચે મ્યુનીચ પાસે કુંગરો ધણુ છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ધણું વિશાળ છે.

મરોવરમાથી નદીમા આવ્યા. મરોવર પૂર્વ થયું અને બન્ને બાજુએ સેંકડો મહાલયો દેખાયા. પોટસગમ ધણું શોભાયમાન અને સુન્દર છે. કઠિ ધણુ બાથો છે અને લોકો તેમાં ન્દાય છે, નાના બાગકો માટે જૂના બાથ છે.

૧૨-૧૫ મીનિટે સ્ટીમરમાથી ઉતરી મોટરમાં બેગ, મોટા આશીશન મકાનો-મહાલયોલુ ગંભીર સહેર દેખાયુ. પ્રથમ ગેરીસન ચર્ચ Garrison Church જોયુ. લક્ષરી દેવળ ખાસ જોવા જેટલું લાભ્યું. અતારસુધીમા એટલા દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેટું લાભરું નહોતું. પણ આમા ધણી વિશેષતા દેખાઈ. એક તો એમા ફેડરીક ધી એટલું ક્રીશ્ચીન હતું અને બાજુમાં તેના પિતાનું ક્રીશ્ચીન હતું. તેપોવિષયે જ્યારે જર્મની જીત્યુ ત્યારે એણે આ

કોશીન ઉધણી તેમાંની તરવાર કંડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં બ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બુચરની મદદથી વેર્લીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાવ્યો, ત્યારે જર્મનો એ તરવાર પાછી લાવ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ-ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતરાવી હતી અને કહ્યું હતું કે ફ્રેંચ-રીફ ધિ ગ્રેટ હોન તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં ફેસરને મળા પર લાગે બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહબાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લગાધમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ઠાંક્યા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલપીટની પડખે ધડિ-સેન્ડ કમોક રાખી છે. ફ્રેંચરીફ ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ બાપણ ન કરવું-તેનું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાનુમાં ધડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ધણી જોડી જાતનો છે. સામે ફ્રેંચરીફ ધિ ગ્રેટનું ભવ્ય બાવડું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ જેવું હોય તેનો આબેહુલ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ આઈન્સીડલર Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાખાઓ આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક રમરણચિત્રો પણ મૂક્યાં છે. લંચ લઈ નાનો પેચેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક દુળવાની ઘંટી આવે છે. એનો અવાજ ઘણો ધનો હતો તે ફ્રેંચરીફ ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને ખાલ બંધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે અલિનમાં બ્યાં સુધી કાયદાની કારટો છે ત્યાં સુધી કાંઈની મગદૂર નથી કે તેને અટકાવી

શકે. ફેડરીકનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ઘંટી-મીઠ ત્યાં કાયમ રહી. તે મહાન શહેનશાહ કેવો ન્યાયી હતો ને હકીકતની ચાલમાં આ બનાવ ટાંકવામાં આવે છે.

સાં સુસી. અતિ મનોહર જગિયાની વચ્ચે *Stans souci* સાં સુસીનો મહેલ આવેલો છે. એ ફેડરીક ધિ ગ્રેટનું ઉન્દાણાનું વિશ્રામસ્થાન હતું. રાજખટપટથી કંટાળી તે અહીં દૂર શાંતિ ભેગાં આવેલો હતો : અને શાંતિ મળે તેવો નાનો પણ સુંદર મહેલ બાંધ્યો છે. તેને ભોંયતળીયુંજ છે, માળ નથી. આજુબાજુ જગિયો છે ને અદ્ભુત છે. એવો જગિયો અન્યત્ર જોયો નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહેલમાં દાખલ થવાને જરા વખત હતો એટલે જગિયામાં નજર કરી. એમાં સારી રીતે કાપીને નવા નવા ગોળાકારના ઝાડોની ગોઠવણ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી. દરથી જોઈએ તો કોઈ ગોળ ચક્રર, કોઈ સીધા મંડપ વિગેરે નવા નવા આકાર લાગે. વચ્ચે જગ્યા નહિ. કાપવાની ભારે ખૂબિ દેખાઈ. જમીનપરના લીલા ધાસના ચાસો પણ એક એકથી જૂદા પણ નવા નવા આકારના અને સુંદર. ઉપરાંત સમરદાડિસ-મુઝીક પ્લેસ-એન્ડરટેન્ડ જેવું અને વચ્ચે સુંદર પુતળાં આ હતાં. એ જોતા હતા ત્યાં મહેલમાં દાખલ થવાનો સમય થયો.

અંદર મહેલ સાધારણ, પણ શાંતિ મળે તેવો. ફેડરીકને બેસવાની ખુરશી જેના પર બેસી તે ગરણુ પામ્યો હતો, તેને લખવાનું ટેવલ વિગેરે અસહી ચીજો જાળવી રાખી છે. અને ગાયનનો અને પાવો વગાડવાનો ઘણો રોખ હોતો. તે પાવો પણ ત્યાં પડ્યો છે. આ નાના મહેલમાં ફ્રેન્ચ પેન્ટર વાંડુઆના પેન્ટિંગ ધણાં છે, સુંદર છે. થોડાં પુતળાં પણ છે.

મ્યુઝીકહોલ મળતો છે. આરસનો છે. એના દરેક ઓર-
ડમાં ઝુમર બહુ સુંદર છે. એ Mountain crystal ના અને
બહુ શોભાયમાન છે, એના કાચમાં લીસોટાજ નથી અને બહુ
એમાં લાગે છે. દરેક હોલમાં એવાં ઝુમરો છે. બહુ શોભતી
રીતે ગોઠ્યાં છે.

છેવટે એક Voltairs નો રૂમ આવે છે. એ કવિ હતો
અને ફ્રેન્ચિશિ એટલો મિત્ર હતો. એને ચીડવવા માટે એની
ગેરહાજરીમાં એના રૂમમાં પશુ પક્ષી રાખીને ચીનરાખ્યા. એ
બહુ સુંદર ચિત્રો છે. એમાં વાંદરો પણ ચીતરાયો પણ એથી
વોલ્ટેર ગુસ્સે ન થયો.

બાકી આ મહેલ સંધારણુ અણુપ. શાંતિ ખરી. Sans
Souci સાં એટલે નહિ અને સુસી એટલે શોક. આ
નામ ધણુ પ્રસિદ્ધ છે. મહેલ કરતા બગિચો અદ્ભુત છે અને તે
મહેલની સામેજ આવેલો છે અને ખામ જોવા લાયક છે. અમે
તે જોવા ચાલ્યા—

બગિચો મઝ ઉતર પાટનો છે એટલે ઢોળાવથી નીચે ઉત-
રાય છે. લગભગ ૨૫૦ પગથીઆ છે પણ તે દરેક ચાર ઈંચના
અને દાદર માત્ર વચ્ચેના ભાગમાં છે. બે બાજુને છેડે ઢોળાવથી
ઢોડી ઉતરી જવાનું છે. એક એક ઢોળાવ પૂરો થાય ત્યાં સપાટિ
આવે છે. તે ઉપર ફુટના ઝાડો અને તે માટે કચ્ચના બોક્સો રાખેલા
છે. રાખ જમવા બેસે ત્યારે તાજાં ફુટ ખાવા લેતા. બધી જાતનાં
ફુટ તેમાં છે. ઝાડના કટો તો અજબ અકારના. સાત દે આઠ
દાળો ઉતરી નીચે જઈ ઉપરનો દેખાવ જોઈએ તો અજબ
લાગે. નીચે મોટો ટુવારો છે. ટુવારો ફરતી અગિયાર મનુષ્યાકાર

ધારણ કરનારી શક્તિના પ્રતિનિધિ આરસનાં છે. મારો ગાઈડ નીચેનાં નામો કહી શક્યો.

Goddess of War—Minerva—લગામની દેવી (હું 'મીનરવા' એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતાં તેમ જ બૂલ્ય હતી. મીનરવા એ લગામની દેવી જેવીજ લાગે છે.)

Diana, Goddess of Hunting—મૃગયા દેવી.
Venus, Goddess of Beauty—સૌંદર્યદેવી.

Hermes, God of Commerce & Youth—વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ. (આ બહુ સુંદર છે. એના પગને પાખો બનાવી છે અને આગ્રે સુતો છે પણ આંખો ચક્ર વડળ થતી બતાવી છે.)

Amphititi, Goddess of Water—જળદેવી.

Hephestus, God of Fire & of iron-smiths—અગ્નિદેવ અને હુદારનો દેવ.

Juno, Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિ-દેવની પત્ની.

આ સર્વ આરસનાં પુતળાં છે. ઘણાં સુંદર છે. એના ફાલ મળ્યા નથી. દરેક આકાર અભ્યાસ કરી અમનવા યોગ્ય છે. એના પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાહી છે.

દુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની દળરો માછલીઓ છે. આખો બગિચો ઘણો જોવાલાયક છે.

બાગુમાં પૂર્વ દિશાએ 'પીક્ચર ગેલેરી' છે તેમાં Dicks & Rouben ડીક્સ અને રૂબેનનાં ઘણાં પેઈન્ટિંગ બહુ સુંદર

છે. રૂબેન દમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું મોઝલ લેતો એટલે એની મોડાના કે દોઢ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફેડરીક ધિ એટ અને બારબેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઇબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઇબલનો કોઈ પણ પ્રસંગ લઈ તે પર બધા કદખતા સમજાવી એટલે એમાં કેમ અને બાવ પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞનાજ આવે.

આગળ નવો મહેલ Neues Palais ખાસ જોવાલાયક છે. પોટસડામમાં એ ખરી ચીજ જોવાની છે. ફેડરીક ધિ એટ સાત વર્ષની લડાઈ (Seven years' War) લડ્યો. એનો (ફેડરીનો) રાજ્ય મમય સને ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૬. એ સાત વર્ષની લડાઈ લગભગ સને ૧૭૬૬ માં થઈ. એમાં જર્મનીને ધણુ સહન કરવું પડ્યું. જર્મની બધાં રાજ્યોની વચ્ચે છે એટલે એને અવારનવાર ધણી મોટી લડાઈઓ લડવી પડી છે. છતાં પોને લડાઈથી પાછો ફર્યો નથી એમ દુશ્મનોને બતાવવા મોટો આજ્ઞા મહેલ બાંધવા માડ્યો. એ ધણો વિશાળ અને કારીગરીથી ભરપૂર છે. સામે માણ્યો માટે અને ઉમરાવો માટે બંધવા છે. ખૂબ મહેલમાં ઘણા રમો છે, પણ એક રમ તો અજબ છે, અમિનવ છે. એનું વર્ણન એને રથાને આવશે. છેલ્લો કેમર એને ઉંઢાળાના રહેવાસ તરીકે વાપરતો હતો. એનું સિંચ Dutch parock કહેવાય છે. parock એટલે mixture. ચોખી ડચ રાઈલિ નહિ પણ મુખ્યતાએ ડચ.

મહેલના ઉપર ત્રણ સુંદરીઓ રાજમુગટ ધારણ કરીને બેસી છે. એ રાજમુગટ-કાઉન જર્મનીનો છે. એ વખતે ઑસ્ટ્રીયા અને રશિયાની માદીપર સ્ત્રી હતી અને ફ્રાન્સનો રાજ સોળમો હુધ

(Luis XVI) હો તે સ્ત્રી જોવો હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગ્ધને પોતાના હાથવડે ડાબે ધારણ કરી બિમા રહેવ છે એમ તેમાં બતાવી જર્મનીએ પોતાના બધા દુશ્મનોની મરફરી કરી છે.

જમીનતળીયું ધણું ઊંચું છે. રૂમોમાં સણગારનો પાર નથી. નબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણે—

૧. શયનગૃહ—રૂપાનો રૂમ છે. એમાં રૂપુંજ ચીતરું છે. અને કુલ રૂપે વાપરું છે પણ બધું સ્વાર્થવથી. એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. ક્રિયાતિગૃહ—Working room—ધણે રાનકદાર.

૩ મંત્રોતગૃહ—Music room—ખરેખર pictures. -que છે. એનો ફોટો લીધેલો છે. દરેક રૂમમાં ઝુમર માઉન્ટન ફીસ્ટવના છે, ધણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં ખુર-વીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમાં પીમ્પરો સારામાં સારા મળાવિધાયકો પામે કરાવી મૂક્યાં છે.

૫. પર્વણગૃહ—Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ધણાં પેઇન્ટિંગો છે. રૂમ મોટો છે. અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. બોજનગૃહ—Big Banquet Hall—ધણે લાગે અને વિશાળ. સીલ્લોંગપર ‘સવાર,’ ‘બપોર’ અને ‘સાંજ’નાં ત્રણ ચિત્રો બહુ જોવાવાચક છે, એમાં સવાર-પ્રમાન વિગેરેનાં રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ—Shell room—પોટસકામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની બાંત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એવી ગીતે ગોઠવાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ રૂમમાં આવતા કુનારા આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અન્યગ્રામીમાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઈટ થઈ દોષ ત્યારે એ દેવભુવન જેવું લાગે છે. એની બાંતિ અને છત ઉપર પણ કારીગરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં દરેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીકચર જોવાથી કાંઈ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણું મોટું છે.

૮. આતિથ્યગૃહ—Reception room—સારું છે. એમાં ટુકેરથાનના સુખતાનને કેદ કર્યાનું બન્ધ ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. બીજા મથાં ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં પેક-ટીગો મથાં સારું છે.

૧૦. મખમલગૃહ—Velvet room—એમાં ટેપેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મકામવની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ—Music room—તા. ૩ પ્રમાણે. એમાં ખીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon—અન્ય છે. ‘Gorgeous’ એવો શબ્દ મુખ્યમાથી નીકળી પડે. એમાં સૂર્યના કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરસખંદી ઘણી સુંદર છે. એમાં કુલ કામ Mosaic નું કરેલું છે. ફરનીયર બધું જોવાવાચક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અન્ય છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયું.

શણગાર કેવો હશે તે જાળવી રખાયો નથી એટલે તે સંબંધી કંઈ કહી શકાય નહિ. અહીં તો જે ટેબલપર કેસર લખેલો કે ફેડરીક ખરી ગયો તે પણ જાળવી રાખ્યાં છે. એક ધડિયાળ ફેડરીક ચૂનરી ગયો તે વખતે આજનું બંધ કર્યું છે એમ દેદે છે. એમાં રાતના ક. ૨-૨૦ નો ટાઇમ બતાવ્યો છે.

નદીકાંડે મળતું રેરટોરાં છે. સામે તરવાની કલમો છે તેમાં અનેક છોડી છોકરાંઓ બોટમાં બેસી નાના હબેસાં મારે છે. રોઈંગ કરે છે અથવા તરતા દેખાય છે. વિદ્યાળ તટપર વાળ વાગે છે. સેંકડો ખુરશીઓ પડી છે. લોકો આ કાપી પીએ છે અને થોડો વખત બેસી બીજા ચુકાવી ચાલ્યા જાય છે. આ વૈભવ પોટસડામને બર્માનને અરથે રસ્તે છે. નદીના કિનારાની બાજુમાં મોટા પુલ છે તેની ઓથે રેરટોરાં છે.

ખલિન (આખું)

ખલિન આવવાનો રસ્તો પણ ધણો સુંદર છે.

ફેડરીક કેસર મ્યુઝીઅમ.

ખજુ મળતું છે, તે ત્રીજે દિવસે (તા. ૧૫-૮-૨૬) મચારે જોયું. એમાં સને ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધી એટલે ૫૬૨માં સોળગા અને સત્તરમાં સૈકાનાં ઘણીખરી સ્કૂલોનો ચિત્રોનો-પેઈન્ટિંગોનો સંગ્રહ છે. એ જોતાં વેનીસ, ફ્લોરેન્સ, મિલાન, ફ્લેમીશ તથા ડચ સ્કૂલોના ચિત્રકામમાં તફાવત જો છે તે સમજી શકાય છે. જર્મન સ્કૂલનાં ચિત્રો પણ ધણાં છે. આ મ્યુઝીઅમના ૬૫ રૂમો છે અને દરેક ચિત્રની નીચે તે ચિત્રનારનું નામ અને તેની સ્કૂલ તથા સમય આપ્યા છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક લાગ્યાં:—

ફેડરીકનું બાવલું. આ ફેડરીક તે છેલ્લા કેસર વીલીયમ
ધી સેકન્ડનો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ૩૫ સ્કૂલનાં ચિત્રોમાં લીનન ઉપર ઓછા
કમર વાપરતા હતા. આ સ્કૂલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૫૦ યુગ.

મીડલ રૂદાઇન પીરીઅડ. ૩૫ની પેઠે તેમાં ૫૫ લીનન
ઉપર ઓછાકમરથી ચિત્રો દોરેલા હોય છે.

વેન આઇક-Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે Belgian school-

ઉચ્ચાર-બેલીયન સ્કૂલ

ફ્લેમીશ ચિત્રકાળ જીવનના બાવ જરાગર ઉતારનાર હતા.
ઇટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સારું કામ કરતા હતા.

ઇટાલીઅનોએક મનુષ્ય ચીનરે, ફ્લેમીશ ધર્મમાથે બહુ ગીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર પહેલે જોયું એમાં સ્વર્ગ નકેનો ખ્યાલ આપે
છે ચિત્રમાં ૮૫૦ જીમસ કાષ્ટક બેસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સ્કૂલ ૧૬મી સદી.

હોલબીન-Holbein Durer-ડુરર.

Cranach-ક્રેના

એનું વીનસ અને એમોર-સૌંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે

Cologne German school.

ગોથમી મદી-

Dutch school (Rotterdam & Amsterdam)

Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો મેન (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઉકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની આસર છે. એ સોળ અને સાતરમી સદીમાં આવે છે.

રૂબેનનાં અહીં ઘણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની મુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

૩૨ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એન્જેલો.

કરેમીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જશ Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સ્પષ્ટ—face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની શાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની શાખા મુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડા (જ્યુપીટરની પુત્રી) હંસ સાથે—જે રૂપમાં જ્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રોફ્રા—Raphael. (Florence school).

Verona—વેરોના સ્કૂલ.

એમણે ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ કરતા જરા વહેલું ચર કર્યું.

Milan school. It is gorgeous.

It is also called Lombardi school.

મિશ્રાન શાખા અપકાર છે. એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામાં આવે છે.

વીન્ચીનું ફ્લોરાનું (wax statue) મીથુન પુતળું.

Flora is goddess of flowers—ફ્લોરા એ ફુલદેવી છે.

Vinchi (Florence)

Ascention of Christ.

Roselli & Botticelli—બોટ્ટીચેલી બંને—Florence school.—ફ્લોરેન્સ સ્કૂલના છે.

નેશનલ ગેલેરી.

અહીં ૧૮મી સદીના ધખા મુદર ચિત્રો છે.

(Neptune & Amphitrite) વશ્ય અને અમ્પીટ્રીટી માં બંધ મુદરભાવ મુક્યો છે.

Ascention of Christ by Arnold—અર્નોલ્ડનું આસન્ટીયન ઇસ્ટ.

આસન્ટીયન ધખાં ચિત્રો નેવાસાવા છે.

Island of Happiness—સુખદિવ્ય બાજના દામ છે.

Scurry નું centaur—સેન્ટાર એટલે અર્ધ ઘોડા અર્ધ મનુષ્યદેવ-કિતર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે. .

એ દરેકમાં ચાંમલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નક્શીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નક્શીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન-આર્ય કે એવું કાંઈ હોય નહિ.

Gothic style મા કમાન ખરી પણ આવી અણીધાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanasque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહિતગાર થવું. તેા યુરોપનાં દેવગો સમજાશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવગનાં કામો સમજવા માટે જરૂર છે.

ખપેરે ડૉ. ક્લેસીનાઈને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઈ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે 'લેનીઝમ'ના ઉપર ઘણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મમથ ઉપરથી કર્મની રીતેસોરી ઉપર લેખ લખી ph. Dની દીઠી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવના સોમવારે એ બાપરો કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. માથે ચા પીધી અને પછી ફેલીક વાનો કરી. એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસંબંધી ફેલીક વાનો થઈ.

મારે ડૉ. બ્યુવરનું લખેલું હેમથંડનું જીવન ચરિત જે હાલ મળતું નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા શુક્રસેવરને ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ઘણું જોયું. સાંજે જમી ઓરડા હોટેલમાં સુઈ રહ્યો. અહીં એક મી. વખારીયા નામના પાગસો ગૃહસ્થને મળવાનું થયું. તેણે ઉદ્યોગદુનરની ઘણી ચીજો જર્મિનમાં જોઈ હતી. તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પામેથી કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે સંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. હું એક કેસમાં તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમાં દેશી માણસ મને ત્યારે અરુપરસ કેલેસો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપેલો. બીજા જીવનમાં રૂની મોગી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શક્યા છે અને જર્મનો કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીયાત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેના પર એમણે બહુ ખાર મૂક્યો. અત્યારની હિંદુસ્તાનની શિક્ષણવ્યવસ્થા સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સાંચાકામમાં અને વિજ્ઞાનના અભ્યા-

સમાં કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાતિઅનુભવ ઉપરથી ઘણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લગભગની નીચોવાઇ ગયું છે છતાં ખર્લિનનાં વૈભવ અને સુખડતા જકે કરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. ખર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમજનાં રથાનો પણ ઘણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ઘણું રણિમામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

ખર્લિનમાં જ્યારે માર્ક્સનાં લાવની ઉદયલપાથલ મધ્ય ત્યારે બહુ હુંચવણુ ઉત્પન્ન થઇ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું લાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઓછી રકમ મળી કે ખીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. કેટલીકવાર રાઇલીના એક મીલીઆર્ડ માર્ક બેસતા હતા પણ રીસ્ટાગે (જર્મન પાર્લામેન્ટ) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્ક્સ કાઢ્યા ત્યારથી બહુ બંધ બેસતું થઇ ગયું છે. આત્યારે જર્મની ઘણું મોધું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦ અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦-૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનીગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫-૧૦-૫૦ ફેનીગના પીતલના સીકા અને ૧-૨-૩ માર્કના નીકલના સીકા મળે છે. બાકી રીસ્ટાગની નોટા મળે. મેં સોનાના દશ અથવા વીસ માર્કનો સીકો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શક્યો નહિ. ચલણુ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનું લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં ઈંગ્લીશ છાપા જધા વેચાતા મળી શકતા હતા

અને સ્ટેશનોએ પણ છાપા મળે એટલે દુનિયામાં બનતા બનાવોથી હું માહિતગાર રહી શકતો હતો. જર્મની કે ઇટાલિમાં બધી જગ્યાએ અંગ્રેજી છાપા મળે છે. ડેવીમેનની મન્ગીને-ટલ આટલિ પેરિમથી છપાઈ બધે જાય છે અને “ટાઈમ્સ”, “સ્ટાન્ડર્ડ” વિગેરે ઉપરોગી છાપાઓ યુરોપમાં સર્વત્ર મળે છે. અમેરિકાનો Newyork Herald પણ ધણું ખર્ચ વાગે છે, જે પાઞ્ચિમાં છપાઈ આખા યુરોપમાં પ્રસરે છે.

બર્લિનના રસ્તાઓ બહુ સારા છે. મઈ પણ શેરી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી. રસ્તા પથ્થરના ચોરમાના અથવા ડામરના હોય છે. ટ્રામ આખા શહેરમાં છે. બમનો વડે વાર બહુ નથી પણ વધતો જાય છે. ટેક્સી ધણી મળે છે પણ લડનની પેઠે મોઢી ધણી.

બર્લિનથી કોલન

ચોથે દિવસે (તા. ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે બર્લિન છોડ્યું. સ્ટેશનરપર જરૂરી સર્વ સમવડા કુકનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઇમમર હતી ગાડી ધણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાર્થા દેખાવ બહુ સુંદર, નજરે પડતો હતો. અરેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ધીંચ જમતો આવે. બર્લિનમાં શ્રીન ફોરેસ્ટ (Grünwald) છે. આગળ જતા એક બ્લોક ફોરેસ્ટ આવે છે. હું ત્યાં (બ્લોક ફોરેસ્ટમાં) જઈ શક્યો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જમતો આવે છે તે ગાડીમાંથી જોવા જમ લખા વચ્ચે મોટર ચાલી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તાજાં નીરવ શાંતિ હોય છે. જમતો રાખવાની જરૂર વરસાને અગે છે પણ તેને ઉપયોગ પણ મેમ કરી શકાય તેનો દિમાગ જમદખતું.

દોઢઠંડ આગળ નોર્થસીને મને છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઈ શકે છે. એની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, લેવા લાયક અને લીલોતરીયી બરેલો છે. એના ઉપર ધણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ધણા માણસો સ્ટીમરમાં બેઠી એમાં માફતે સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સ્ટ્રિસોઈર્ષ અને ફ્રાન્કફર્ટના મારે 'ડાઇનમેન્ડ' સુવિખ્યાન છે.

કોલન (Cologne) અથવા Köln-German દ્રાક્ષ નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ધણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણુમની છે. નદી ત્યાં ધણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકબોજ દનો એટલે ક્યોક રમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર લેવા આવ્યો. રોશન નજીક ધણું મોટું કૃથીફ્લ દર્શું. અંદર જઈ લેયું. મિનાતના ડોમો કૃથીફ્લથી સદજ નાનું પણ ધણું ઊંચું હતું. આ દેવળ જોનાં મજા આવી. એમાં યાંત્રવાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ધણું સુદર નક્કીકામ લોઈ નજીક સેવોલ હોટેલ હતી તેમાં આ પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

રૂઢાઈનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં બોન આવ્યું. 'હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન' Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્થર-તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. નેકોળીને મળવા ગયો. એમની ઉંમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં મુંબઈ આવેલા ત્યારે મળેલો હતો એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંશય નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી જાણી પણ જાણ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઈ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું? આટલી મોટી ઉંમરે વાંચેલું બધું ઉપરિધત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા વાદ અને ધરમમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરત પુસ્તકો લઈ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. નેકોળી.

એ જ્ઞાનના મંદાર અથગ અભ્યાસીનો કાંઈક પરિચય કરાવેલો અરથાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સંકોચર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ શીખોસોશીનો અભ્યાસ કર્યો છે. હાં, અર્ધકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રભાવુભૂત ગણાય છે. જેનીજમના એ મોટા સંકોચર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટિમાં એમણે ધણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજી પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધજોળ કરવા ડૉ. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા અને કહે કે “તમારા જન્મ પહેલાં હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો,” એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-ટત્તાનો-મેળુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુલ્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા જર્મનીનો દિદમજાંધી પુસ્તક અને તેઓનો સંગ્રહ ઘણો મોટો મણાય છે. ત્યાં દેટલીક તો અન્ય ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમાં મોગમ્મ મોની લાઈબ્રેરીઓ છે બંતિનની લાઈબ્રેરીમાં ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમાં હિંદના અનેક ધર્મોનાં દર્શનો પુસ્તક-પાનાઓ છે જૈનધર્મના પુસ્તકો પણ ત્યાં ઘણા છે એમ જણાયું. લીપઝીગમાં પણ ઘણી મોની લાઈબ્રેરી છે. જર્મનીમાં રિટાઈર-નિવૃત્ત ચાલુ ત્યારે પગાર હેપ તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર ને સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો બગીચો ખરીદ્યો છે બગીચાની ધાળા સુદ બગીચો છે અને બગીચાની રચના અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા ફોના તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે એ સામળતા અને ખામ કરીને એના ખાતુ (plants) ખાતા મને ઘણો રમ પડ્યો ખીજ વખત ૧૯૧૩ માં તેઓ હિંદમાં આવેલા તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો તે પહેલાં મારે તેમની માથે પત્રચરણ જ્ઞાનનો હતો એ મળ્યું હતું સુધી ચાલુ હતો.

એમની માથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખુ છું. પ્રથમ સરજ્ઞાન 'જ્યોતિષ'ના વિષયથી થયું

તે પર તેમણે સર્વમિદાન્ત યથા મદો હિન્દીજન યુરીમે રીસ (Euphemeres)ના પુસ્તકો જતાવ્યા એ વિષયનો એમણે બહુ જોડો અભ્યાસ કર્યો છે છેલ્લી જુકો દીવાનજાદુર સ્વામી કન્નુ પીનાઈની છે તેમાં ઈ. સ. ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અગ્રેજી તારિખ સાથે ગુજરાતી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રહજુ વિગેરે દેખવાના

-કોહના-આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં, ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ કુળા દેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પછી 'અપભ્રંશ ભાષા' પર વાત નીકળી. પોને બે કથાઓ છપાવી છે તે બતાવી. અત્યારે જે આમઓ વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારું. એમ પણ કહ્યું અપભ્રંશનો આપણી પાસે જે સંગ્રહ છે તે ૧૨ માં સૈકા પછીનો છે. તે પહેલામાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ૨૦૦ સ્તોત્ર લખ્ય છે. અપભ્રંશમાં લખાયેલુ આદિપુરાણ મળે તો ઘણું સારું અનુવાળું પડે એમ કહ્યું. તે સથ સાતમા સૈક નો છે. એમના ધણા ગ્રંથો બોયા. એમની લાઇબ્રેરી ઘણી સુંદર છે અને તેમાંથી ખર્ચ પડે તે સથ તેઓ તુરંત હાથમાં લઈ શકે છે. અમે ફોર્મિંગ રૂમમાં બેઠા હતા છતાં આટલી ઊંચે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન ફેટલીએ વાર પુરતકે બીજા રૂમમાંથી લઇ આવ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડૉ. કીરફેલ (Kierfel) આવ્યા. એ હાલમાં જોન યુનિવર્સિટીમાં ઝોરીએન્ટલ રીપોસાઈના પ્રોફેસર છે અને ડૉ. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એમણે 'ઇસિયન કોસ્મોલોજી' પર ઘણું મોટું જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંબંધી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો ખડું મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કોસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને જૈનકોસ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ઠ રોક્યાં છે. એ દળદાર પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરું ત્યાં સુધી માત્ર

તેમા આવતા વિશેષ નામોજ વાચી ચકુ. એ પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડૉ. ક્રીસ્ટલ સાથે ખૂબ વાતો થઈ. એ બહુ હિત્તાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૉ. યાકોબી અને ડૉ. ક્રીસ્ટલના બોવવાથી-૪ સમજાઈ જતું હતું ડૉ. ક્રીસ્ટલ મને હાર્દનનો કાકો જોવા લઈ ગયા. ની મોની દરિયા જેવી છે. તેમા મોની રીમરો ચાલે છે. બોન પાસે તેનો ૫૨ ધણો વિજ્ઞાન છે અને પુલ (સી-૪) પણ ધણો જગરો છે.

પંડી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટી બતાવી. એની લાઈબ્રેરી લગભગ અરધો માર્કન લાંબી છે, પાચ માગ છે પુસ્તક ડોના નામવાર અને કર્તાવાર કાઢીનીયો છે. એની ગોઠવણ જોઈ તું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. યુનિવર્સિટી પણ જોઈ. ટર્મને એ સોફા 'સીએસ્ટા' મ્હે છે. બધા વિષયો યુનિવર્સિટીમા શીખવવા છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ ત્રણમે માર્ક દરમાસે આવે. હોટેલ જોવું ત્યાં કાઠ છેજ નહિ. ખાવા પીવા રહેવાની સગવડ જાને કરી દેવાની. ખાનગી ઘરોમા રહેવાની સગવડ થઈ ચકે છે.

ધમતેરી અને હોયોગી લાર્ન જની યુનિવર્સિટીમા ઉત્તમ છે. ત્યાં હિદના વિદ્યાર્થી ધણા છે અને તેમને ખામ પ્રેમથી શીખવવામા આવે કે. ઘણાં યવાની મુશ્કેલી પડતી નથી. જતું હોય તેમણે જુનમા જતું ત્રણ માસ રખના છે તેમા જર્મન બાપા ૫૦ દાનુ આવી જાય, રીતમાત સમજાય, સિધાગો એકમ આવે તે લાગે નહિ બધી કાલેજે નવેજરની પગેથી તારિખે ચકે થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ્ટ આર માધન દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં હજનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડૉ. યાકોબી સાથે આવ્યા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર ૫૦ ૫૦ કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ દ્વારનથી જશ દૂર આવેલ છે. એની વચ્ચે નવથી દસ દુકાનની છે છતાં ત્યાં ઘણી મુંદર ખાતર, બહુ મારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લગભગ પછીની ઉચ્ચપાયાનાં ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં બાગ્યું તોએ બચ્યું છે.

ત્યાં એક લખતેશ્વરની ટેકરી જેવો ઢુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઊંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીયોનની ઉગાડી ઢુંગર જેવા રસ્તા ક્યાં છે. અમે ઉપર ગયા. ડોક્ટર યાકોબી પણ માથે ઉપર ચઢી ગયા. પછા ફરતાં મને બગલમાં લઈ દેશ્યા. દેખાવ આકરે અને જમીન ખડખડાઈ હતી. યુવાન માણસને પણ ખીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બમે બહુમે ફીટ ઉતરી ગયા. મને ખીક લાગતી હતી કે ડોસા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉગરે અજબ તદ્દુરની જેતા મારો બચ અરથાને હતો. એમના શરીરનું જેમ અને એમની શક્તિ હું કદી બૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાંથી અમે ડૉ. કીરફેલ્ટને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાધથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ઘણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવાળી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ મદાય કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજી બોલે. અમને સર્વને એણે કુટુંબ ખૂબ ખવરાવ્યા. ડૉ. યાકોબીએ પણ સારી રીતે કુટુંબ

ખાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા તે આવી રીતે આનંદમાં દલાડો ગાળી અને આઠ વાગે 'બોન' પાછા ફર્યા. ડોઝરૈયાકોબી અને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ધરે ગયા.

ડો. ઈરેક્ષને ત્યાં એક 'પ્રો. લેરે' નામના હિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ હા મુલસૂરનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખરચે ત્યાં રહે છે. 'બોન' યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયેલ છે. પ્રો. ઈરેક્ષને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૬ પાઉન્ડ) આપે છે. એ ધણા નિદાન માણુમ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સળધી ધણી હકીકતો મને મળી.

ડો. જોકોબી આથે ચર્ચા

આ વિદ્યાર્થીએ આરે વધારે વખત ગાળવો હતો મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય હેતુઓમાં એક હતો તેથી બીજો દિવસ (તા. ૧૭ મંગળ) પણ બોન રહ્યો. ગઈ કાલના ધોરણે આજે સવારે ૯ વાગે ડો. જોકોબીને ઘેર ગયો. આજે કુપમિતિબરપ્રથમના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઈ. એમણે હરિભદ્રસૂરિની સમરાધ્યાય કહાની પ્રસ્તાવના અને ગઈ કાલે છાપેલી આપી હતી અને તે મેં સત્રે વાંચી રાખી ચર્ચા કરવાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તો બહુ થઈ.

હરિભદ્રસૂરિએ દિહનાગના 'ન્યાયપ્રવેશ' પર ટીકા લખી છે, એટલે હરિભદ્રસૂરિ દિહનાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બોધ ન્યાયવેત્તા થયા તેના ઉપર અનેકાંતજયપતાકામાં ॥ હરિભદ્રસૂરિએ એકું નામ આપીને તેના ઉપર ટીકા કરી છે.

દ્વે લુએનસંગ અને ઇટસીંગ નામે જે ચાલ્લીઝ મુસાદરે હિંદમાં આવેલા તેમાં લુએનસંગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજના વખતમાં હિંદમાં આવેલ હતા. એ ધર્મકીર્તિનું નામ લખનો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવે તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિડનાગનું નામ બન્ને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ બન્ને ઓનાઈ મુસાદરે વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના અંથોમાં દિડનાગનું નામ છે. વાસવદત્તામાં દિડનાગનું નામ છે. વાયરપતિમિત્રે ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદ્યોતકાર અને દિડનાગ બન્નેનું યંચય કરે છે. શશ્યાતમાં પણ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિમદ્સરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે.

હરિમદ્સરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે તે છટ્ટા સૈદ્ધ પદેલાં કદિ વપરાતી નહોતી.

સિદ્ધમેન દિવાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને લઈને તે ધર્મકીર્તિ પછી આવે છે. આ મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. એની દલીલ આખી મેં લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યાયસૂત્ર.

ન્યાયસાધ્ય-વાતસાયનનું.

ન્યાયવાર્તિક-ઉદ્યોતકારનું.

ધર્મકીર્તિ.

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા-વાયરપતિમિત્રની.

ઉદયનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'નિશુદ્ધિ' ટીકા

તાત્પર્યિતામણિના લેખક ગણેશ્વર.

તેમના મત પ્રમાણે મિદ્દમેન દ્વાર ધર્મક્રાંતિ પડી અને
હરિભ ની પરેના આવે છે

મ શુ મ મતિ કીમના અવનરણે હરિમદ્સરિએ કરેલા છે

અપત્રસ માટે મ્યાત્રિને ભેટી તેમા ત્રિપણિ, પરિશિષ્ટ,
આ નિન્દક અને યુગપ્રધાનના ચર્ચિત છે

યુગપ્રધાનમા મિદ્દમેન અને હરિમદ્ છે ના આવે છે. આ
ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે

જૈન ન્યાય મોગે ગણે છે ન્યાયની પરિભાષા આગમમા
છે નહિ એ પ્રથમ દાખન કરનાર દિસકર એમના પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણ અને અતુમાન પ્રમાણની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાત્વાતિની
વ્યાખ્યા મરખાવવાથી અને ખામ ક્રીને અજ્ઞાન્ત અને સ્વાર્થ
શબ્દોના ઉપયોગથી ઉપરની બામત સ્પષ્ટ થશે એમનો અભિ
પ્રાય એમ્લે મને ઘણા વિસ્વાસથી મ્હી બનાયો અને મિદ્દમેન
દ્વારની સત્તા મનાતી તારિખ ક્રેટથી ખોગી છે તે સબધી
મરણો સહિત પોતાનું મતન્ય મતાન્ય આ મળધમા મે અલગ
લેખ લખ્યો છે

માધની તારિખ ઈ સ ૧૦૦-૧૫૦-મુકરર ચર્ચ ગઈ છે
તેના સબધમા યે મી ટુર્નર્નું એક ચોપાલીકું મને આપ્યું એ
પેક્ટે અન્ય જણાણ એટલે આપ્યું મે લખી લીધું છે આ
ચર્ચા બીજાને રમ પડે તેમ નથી તેથી અહિ વિશેષ લખતો

નથી. એનું જ્ઞાન અને પુસ્તકો ઉકેલવાની સરળતા, આની પરિપક્વ વયે પણ આવી સુંદર યાદશક્તિ અને તંદુરસ્તીએ મને હેરાત કરી દીધો. (આ બાબતનો મારો વિસ્તૃત લેખ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ માસિકમાં પુ. ૪૨ ના અંક ૧૦-૧૧-૧૨ માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.)

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી અશક્ય છે, આજે બીજા આગીશ પુસ્તકોનાં reference કર્યા હશે. બધાં પુસ્તકો એમની પાસે નજીકના રૂમમાં હાજરજ હોય છે અને મરજી પડે ત્યારે જોઈએ તે પુસ્તક પરજ એ પોતાનો હાથ મૂકી શકે છે. એ લગભગ દરેક અગિયાર બાપા બોલી શકે છે. અગરેજી પર એમનો કાલુ અસાધારણ છે પણ જર્મન બાપા તો એમના ધરનીજ છે, ત્રણ કલાકમાં અનેક વાતો કરી.

ઇનીસ્બર્ગ.

આજે બપોરે ઉઘાડ હતો એટલે મને એક જબ્બરી ટેકરી પર લઇ ગયા. સાથે રો. કીરફેલ અને પ્રો. લેયે પણ આવ્યા. માતેક માર્શલ ગયા પછી હોર્ષનને કાઠિ ચાલીને ગયા. સ્ટીમર સામે કાઠિ લઈ જાય. ત્યાં ગોઠવણ એવી કે સ્ટીમર પર મોટર પણ ટુરતજ ચઢી શકે. માથે કાઠિ ગયા તે ગમનું નામ Innesberg હતું. એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે હોટેલોનો પાર નથી. ઘોડે દૂર ગયા ત્યાં રેલવે આની. પાછળ એન્ડ પીછળન પદ્ધતિએ સેકડો માણસને હુંગરપર ચઢાવી દીધા. અમને ઉપર જતાં બહુ મજા આવી. મારાં સ્વીટકરલાડના સ્મરણો તાજા થયા.

ટેકરી ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ જગી હશે, આખી ટેકરી લીલો-

તરીથી છવાયેલી છે. ઉપર ચઢતાં જઈએ તેમ નદી અને દૂરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યાં સેકડો સ્ત્રી પુરૂષો ફરતા હતા, કોઈ ચા કોશી લેતા હતા. જેવાનું દૂરનું દૃશ્ય ધણુ મગ્નનું હતું ત્યાંથી સ્વાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જ્વાળામુખી હતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનંદ જોયો. લગભગ પછી જર્મનીનો ધાણુ નીકળી ગયો હતો અને જધા દુર્માર્ગ ગયા હશે એમ મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે જીવન દેખાયું. સામે વાળમઝ સંગીત ચાલતું હતું.

મને ડૉ. યાગેખીએ માથે રહીને બધું જતાંબુ એમના સંગીતનો અભ્યાસ ધણુ વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે 'ધ્વન્યાલોક' અથ છપાવ્યો છે અને આખું અવકાશચત્ર તો મોઢે છે ઇટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ સ્ફૂટો મ્યુઝીકમાં તદ્દન જૂદી છે તેનો તક્ષાવત સ્પષ્ટ કર્યો. હિંદુસ્થાનના છંદચત્રનું એમનું યાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તક્ષાવન પણ એમણે ખુલાસાવાર કહ્યો.

જર્મનીનો આખો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માડણી જોઈને આનંદ થયો, સાથે આપણને એ રિયલિટીએ પહોંચાતા બહુ વખત લાગમે એ નિશ્ચયી મહત્ત્વ આપી પણ થઈ

ત્યાં ટેકરી ઉપર ધણું જોયું. પાગા ધણું લાંબે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા. ડૉ. યાગેખી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચંદ્રાચાર્યના અનંતરપર વાત થઈ ત્યારે અલકારચાત્રની ચતકવાર બંધી વાન કરી નાખી. છેવટે જમનાથ કવિએ સત્તરમાં સંક્રાંતિ રસમંગલ પર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલકારચત્રમણિમાં તે વખત

મુઠી રસ અને અલંકારનું જ્ઞાન હતું તેનો સચ્ચ હો એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાંતરસને હેમચંદ્રચાર્યે ઘણા કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કોણે કોણે એને રસ ગણાવેલ અને શામાટે નહિ ગણેલ, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઈ અજ્ઞાન ! હંદશાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો ! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારંગામી ! અને આટલી વયે હજી સર્વ વાંચન ઉપરિચિત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આવ્યા કરતો હતો.

ટેકરી પરથી નીચે આવી નદી કડિથી જરા દૂરના રેરટોરાંમાં યથાશયિ આ ટોરી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ધણું ચાલ્યા. રસ્તે પ્રો. લેવેએ શું વાચનું જોઈએ તે પર વાનો ચાલી એટલે તેને અનેક સચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાંક પુસ્તકોની માહિતગારી લીધી. આજે અમે પાંચ સાત માર્ગે ચાલ્યા હશું.

ડો. કીરફેલ સામે કદિ તેમના ગામ ‘ગોરેમર્ડ’ ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છૂટા પડ્યા. હું અને પ્રો. ચાકોમ્પી ટ્રામમાં બેસીને જોન આવ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. ઉંચટે છૂટા પડતાં મેં આર્થપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું. બહુ આભાર માન્યો. પેતાને ધણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાતસલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઈ આવતું હતું. સવારના ત્રણ કલાકે ઉપરાંત બપોરે રા. વાગ્યેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા મુઠી આજે અમે સામે રહ્યા.

જોનમાં હોટેલની સામે સવારે જાગર જરાય છે. કુટ શાક બધું મજા. બપોરે ૧ વાગે જાય. દોઢ વાગ્યે જોઈએ તો શાખનું

એક તરણું ન હોય અને જમીન ધોવાઈને સાફ થયેલી હોય. હુંક વખતમાં બંધી દુકાનો ઉપડી જાય અને ચોક ચોખ્ખો થઈ જાય. મનમની જગ્યા વીક્ટર સ્કેનેરથી આડંબી હશે.

કોલોન-Cologne.

ખુશવારે મવારે નવ વાગ્યે બોન છોડ્યું. બોનમાં બે દિવસ ઘરો આનંદ થયો. વિદ્યાપરિચય, સ્ત્રીમાનસમાં જે મળ આવે તે ગ્રોર છે. અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઈએ નેના આનંદ કરતાં સુંદર ચર્ચા અને માનસિક બેચેનો આનંદ જૂદી જ જાતનો છે, અવર્ણ્ય છે, એની મળ અનુભવવાથીજ સમજાય છે, એનો રમ ખીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમાં જે ચાલિ થાય છે તેનો પ્રકારજ જૂદો છે.

આખી મુસાફરીમાં આ બે દિવસ તરન જૂદી જાતના અને આખી જીંદગી બરાબર યાદ રહે નેવા ગાળ્યા.

પેરુ ક્વાર્કમાં કાવન આગ્યુ. ગ્રેગનપર કોલોન (cloak room) હોય છે ત્યાં મમાન મૂકીએ તેની રમીદ મો છે. એક દાગિનાના ૨૦ ફ્રેન્ક (બેઆના લગનમ) પે છે. મજુરને રમીદ આપી તેનો નજર લખી જીધો. નેજે કશું કે ૧૨-૧૫ મીનિટે 5b પ્યારફર્મ ઉપર આવજો. બાપા સમજીએ નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય. મજુર ચોરી જશે એવો બય તો નહિજ. નજીકમાં કુકની ઓફિસે જઈ કશું કે બે ક્વાર્કમાં

કોલન બતાવે તેનો ગામડાં આપો. તેઓની જોરજોશી દુર શરૂ થતી હોય તો તેમ દાખલ થઈ જવા કહ્યું. પૈસા બહુ નહિ લાગે અને રખતસર પાછા આવી શકાશે જો હું ખાસ મોટર અને ખાસ ગાર્ડ લેત તો પાંચ પાંચિસ ચાલ તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શીર્સિંગ) માં પતી ગયું. ગાડીમાં બેઠો

કોલન

જર્મનો એનો સ્પેન્સિંગ ક્લોથ પથુ કરે છે. એ પશ્ચિમ બાજુનું મોગામાં મોટું શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે. રામન રાખના વખતનું એ શહેર છે. એમાં આવન દેવગો છે રૂઢાઈન નદી ઘણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલું છે અને ધણ વસ્તીવાળું અને સુંદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અંગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પથુ કર્યો રાખ્યું હતું ચાનું વર્ષના નાનુઆરીમાં એનો કરમજો છોડ્યો સ્ટેશનપર મોની Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમાં અમેરિકન લશ્કરનો પકડ હતો એણે સૌને બગનામાં રહેતા હતા

૧૯૧૮ કનાડ મોગી મારામેત ગાડીમાં આખા કોલનમાં ધૂમી ગામડાં સ્પેન્સિંગ અને અંગરેજી બોલતો હતો ઘણા દેવગો બહારથી જોવા દરેક એન્જિનીના (એલવીઆતાના) મગનો જોવા મ્યુઝીયમો-સંગ્રહસ્થાનો અહીંના વખણાય છે અહર જમને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પથુ નામો સામળ્યા. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીયમ અહીં છે અને ગામડે કહ્યું કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ધણુ યોજ્યું અને એના

રસ્તાઓ સફાઈદાર છે. જર્મનીમાં ધણી રસ્તાઓ પથ્થરના ગોડવેવા છે. મોટી ઊંટ જેવા પથ્થરો ગોડવેવા એટલે એ રસ્તાઓને મગાર-કામ વારંવાર કરવું ન પડે, ત્રાડી કાપસાના ટારના રસ્તા જેવા એ સુવાળા રસ્તા નહિ. કેટલાક મોટા રસ્તા ટારના પથ્થર હોય છે. ટારનામાં ચાર માઈલનો એક ખુવા આવે છે, તે બહુ મળનો લાગે છે. બન્ને બાજુએ ઝાડો મળના લાગે છે, ઝોમરટની આખર આવી એટલે પાદડાં પીળા પડવા લાગ્યાં છે થોડા દિવસ પંડી માન હુઝાજ રહેશે. યુરોપમાં ઉંદાળામાં મળ છે. શિયાળામાં ઠંડી એવી પડે કે વાત નહિ. તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ ઠંડી વધારે એટલે ફ્રોસ કરતા શિયાળામાં જર્મની વધારે ઠંડુ થાય છે.

કેવનનું જનરનસ્ટ ક્રેપીકુષ ફરીવાર જોયું. એ દેવળ પથ્થર એકવાર જોવાવાચક છે. એના બાજુના શિખરો અને બહુ-રનો દેખાવ બલ્ય દરવાજા અને મંડપની વિશાળતા ખાસ આકર્ષક છે ઈટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેટલું છે. એની સામે ચિત્રો મળે છે. એ સ્ટેશન ઉપરજ છે.

કેમોનને જોઈ બસનર ૧૨-૧૫ વખતસર સ્ટેશને આવ્યો. પોર્ટર સામાન ઠોસક રમગાથી લઈ ખાટકોર્મ કપર લાગર હતો. ટ્રેન આવી તેમાં બેઠી ગયો.

બેલ્જિયમ.

રસ્તે લીજનો કિલ્લો આવ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર 'લાયેજ' છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે. કુદરતી ખચાવ ઉદ્દેપુરની પેઠે એનો પણ ધણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉધી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જાયું, ઘણું સ્વચ્છ લાગ્યું. નદી અને કુંગરમાં અનેક વળાકાર લેતી ગાડી આગળ વધતી ચાલી. બહુ મોટા શહેર જ ગાડી ઊભી રહે. બહુ ફાસ્ટ ચાલતી હતી.

અસેલ્સનું રેશન ધણું જખર્ડ. રેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ધણા. ખારે ઉતરવાનું હતું તે રેશને પોસ્ટર કરી હું એન્ટવર્પની ગાડીમાં બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક bloc ગાડીઓ હોમ છે તે અસેલ્સથી ઉપડી એન્ટવર્પજ ગઈ રહે. તેને પહોંચતાં ૫૦ મીનિટ થામ છે. બ્લોક ગાડીમાં બેઠો. એના ફર્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક સીટો તફાન સીંગલ અને પુલમેનકાર જેવી. સાત વાગ્યે સાંજે એન્ટવર્પ પહોંચ્યો. ત્યાં તો મિત્રો ધણા હતા એટલે ઘર જોડુજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

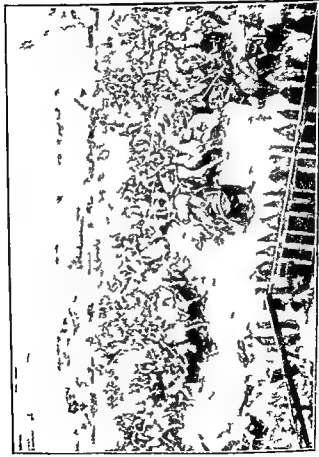
પાસપોર્ટ રસ્તે ખતાવ્યો પડે. સરહદખર બહુ ધુંયવણ નહિ. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સાઈ હતું એમ લાગ્યું. મારો

અમને યુવવાડને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર ચાલ્યો. લગભગ ચારેક માઈલ જઈને કહે ખારી મોટરમાં અંદરનું મશીન બાગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફાંકે આપ્યો. અમે લડવા લાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કામનું શું ? એ તદ્દન જૂડોજ હતો એમ અમને શક હતી. માયાકુટ ધણી કરી મારા મિત્રે દયા ખાઈ પૈમા આપવા દા પાડી હું બેલ્જિયન બાપ્તિસ્ટ મંત્રી નહિ, પેનો અંગ રેલ મંત્રી નહિ.

ત્યાં પડખે દ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરવૂમવા. પરદેશીને કુતની દુર ફેટલી ઉપયોગી છે તેનો છેવટે સારો ખ્યાલ આવ્યો.

વોટરવૂનું મેદાન જમરજસ્ત છે. લાખો સિપાઈ સમાઈ શકે એવું એ યુરોપનું પાળીપત છે. મે કુશ્મેત્ર જોયું હતું એટલે એને આની માથે મરખાવી શકો.

ચુરોપનાં સમરણા. ૯

ચોટસ્વ-ચેતારમાના ૩ નો દેખાવ

[૫ ૩૮૩

ધોડા મરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડ્યો. અંગરેજ લશ્કર ભાગ્યું. વેલીગટન પાછું બોક્ષાવી લાને છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ધોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે. સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુપડાની તળેથી સખ્ત દારૂગોળા ઉડે છે. અંગરેજો સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બુલચનું લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીયનની મણતરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની દ્વારા તે ખોદી પડે છે. મોટી સંખ્યામાં બુલચરને બુલચે છે. જર્મન લશ્કરથી એ ડરી જાય છે. અંગરેજો નાસવાની આશી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે. ધોડાઓની કતલનો પાર નથી. સ્કેવરમાં બુલચરનાઓ ભેગા જોવા છે. રીઝર્વ લશ્કરને ક્યાં અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે ખાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રત્યેકનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એના ચિત્રો જોવા લાયક છે. ચિત્ર એવી સુંદર રીતે કાઢ્યું છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માધ્યમે સુધી દેખાય છે. આકાશનો દેખાવ, ખેન-રોનો દેખાવ, ઝુપડાનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની દારૂ આખા રણક્ષેત્રનો અને જંગનો ખ્યાલ આપે છે. એ એ સર્વ ચિત્રો લીધા છે પણ અમુક ધુમ્મટની અદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી.

નીચે 'સુવીનીર' મળે છે. સુવીનીર એટલે અમુક રચનાને જઈ આવ્યા તેની વાદગિરીમાં ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફ્રાંસ વિગેરે અનેક રીતે બોનાપાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ટો તથા આલ્બમો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઘુ જહાઝ આગ્યા પછી લડાઈની વાદગિરીમાં એક રમરથુસ્તાંબ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એનાં

૨૨૬ (જસે છત્રીય) પગથીઆં છે. ધૂન પધારનો એ બનાવી કાઢેલો ટેકરો છે. પગથીઆં ચારાં છે. ઉપર ગયા પછી મોટું રમરચુસ્તનું ચોરસ છે તેના ઉપર ત્રણ ચિત્રો છે. બાહુએ તારીખ લખી છે. '૧૮ મી જુન ૧૮૧૫' એમ મારા ઝરણુમાં છે. મેં કોઈ જગ્યાએ તે તારીખ લખી લીધી છે.

ઉપર બેસનાં આખા રમરચુસ્તનું કસ નજરે પડે છે. જે કસમાં અનેક લગ્નાચને નાખી દીધા એનું નામ 'corpes' કહી કહેવાય છે. બાહુનું ઇનિડ્રાસ્ટ્રિક cathedra છે. ઉપર પુરસ્કાર મેળ તો આર્યો કલાક બેસી આ મહાસંહારક વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે. આજે દુનિયાના મહાસંહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરોહિત સમાજવ્યવસ્થામાં શું સ્થાન હશે તેના ખ્યાલ કરના અનેક જાનની જાગણીઓ ચલાવે છે.

ત્રીજી આવી દોરેલનો ઇન્જી પ્રમાણે લામ લામ અને રેપેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી મોટર બટ્ટ સારી મગી મઠ.

અસેલ્સમાં પેપેસ ઓફ જસ્ટીસ. વેર મેમોરીયલ, મેટ્રો ખરીદવાનો રસ્તો (Shopping Locality) વગેરે જોનાં ત્યાંના ગામનો મહેલ બહારથી જોનાં અને આવશ્ય મોટા શહેરની સ્વચ્છતા જોતા આગમ વધ્યા.

અસેલ્સમાં મ્યુઝીઅમ અને બોટાનીકલ ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે.

અસેલ્સની વસ્તી નવથી દસ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જિયમની રાજધાની છે. બેલ્જિયમમાં ફંકનું ચક્રણ છે પણ તેના ફંક ફંસના ફંકથી બૂલ. હાલમાં તેનો ભાવ પાંડડના ૧૭૦-૭૫ લગભગ રહેતો હોય.

‘સંસ્મરણ’માં આવેલાં સહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો

નિગેરની અક્ષરાનુક્રમે

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અભયપો સિંપાઇ. કાંસ.	૭૯	ઇટાલિ.	૨૪૯-૩૨૭
અઢારમી સદી-ચિત્રકળા.	૩૫૭	ઈંગ્લિયન એક્સચેન્જ.	૧૫
અપભ્રંશ.	૩૬૭	ઇટાલીઅન ફેલોશીપ સંસ્થા.	૩૫૬
અભ્યાસ.	૪	ઈટીનસરી.	૨૪
અમેરિકન એક્સપ્રેસ.	૨૦, ૨૪૫	,, માં લેચ.	૯૭
,, હરિસ્ટો.	૨૧૩, ૨૩૬	ઈનર ટેપલ.	૬૫
અરમીટાજ.	૬૭	ઈનવાલીડસ	૮૨
અરિના-શૈમ.	૩૦૯	ઈનીસબર્ગ.	૩૭૩
અલકાર ચૂડામણિ	૩૭૪	ઇનોવેશીઓ.	૩૮૧
આફ્રિકીટ.	૯	ઈન્ટરનેશનલ કાર.	૨૬૬
આતિથ્યગૃહ-પોલ્સકામ.	૩૫૨	ઈન્ટરલેમ.	૨૨૪-૩૮
આરમોનબી.	૬૭	ઈન્ડિઅન મ્યુઝીઅમ.	૧૩૦
આર્ક ડિ ટ્રાયફ	૭૮	ઈન્ડિઅન હોટેલ-લંડન	૬૧
આર્થ કોન્સ્ટેન્ટાઈન.	૩૧૦	ઇન્સ લંડન	૬૫
આર્સિનલ-અર્સિન.	૩૨૮	ઉદ્ભારો-સંસ્મરણો.	૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૩૮, ૧૬૦, ૧૭૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૫૩.
આર્લફી હરા-મોટો.	૨૧૭	હબ્બી નર્મની.	૩૨૮
આર્લ્પર્ટ-બાવલું.	૧૦૭, ૧૨૬	હલોવકાર.	૩૭૧
આર્લ્પર્ટ કોન્સ્ટેન્ટ હોલ.	૧૩૦	ઉપમિતિ ચર્ચા.	૩૭૦
આર્લ્પર્ટની.	૨૬૧	જાટ-જૂમાં.	૧૪૯
ઇલ્લેસ્ટ્રીઅન સ્ટેચ્યુ.	૨૮૪	એડનીલાઈન.	૨૮૧
ઇલ્લેસ્ટ્રીઅન રૂમ. બિ. મ્યુ.	૧૧૮		
ઇલન.	૧૯૬		
ઈલ્સ્ટ્રીંગ.	૩૭૧		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
એકવેરીઅમ. ઝૂ.	૧૪૮	ઓંકાશાઓ.	૭૦
એકસકર્જન-રેમ્સ.	૧૪૩	ઓકસર્ડ.	૧૫૦-૬૦
એકસચેન.	૧૪	„ હેસ્ટ.	૧૫૬
એદના-જવાબામુખી.	૫૮	„ કોલેજનાં નામો.	૧૫૭
એદન.	૪૩	„ કોલેજો (૨૨).	૧૫૨
„ થી સુએક.	૪૮	„ જાનની વાસગૃહો.	૧૫૧
એદીઅરો.	૧૭૩-૬	„ રીનર.	૧૫૫
„ રોકટરી લાઈન.	૧૭૬	„ રીએક્શન સોસાયટી.	૧૫૮
„ નેશનલ ગેલેરી.	૧૭૭	„ ટીક બીલ.	૧૫૫
„ પ્રકીર્ણ.	૧૭૬	„ ગ્રાંડરો.	૧૫૩
„ ફોર્મીબી.	૧૭૮	„ ગ્રાંડલીન લાઈબ્રેરી.	૧૫૭
„ સેન્ટ બર્ડિસ કેથી.	૧૭૬	„ ગ્રાટીંગ.	૧૫૪
એનેટમી અભ્યાસ.	૬	„ માર્ટીસ મેમો.	૧૫૮
એન્ટર્પ્ર.	૩૭૮	„ યુનિવર્સિટી.	૧૫૬
એપેલો-બરનીન.	૨૮૬	„ સ્ત્રી ગ્રેન્યુએટો.	૧૫૨
એડીલ યવર.	૭૪	ઓકસર્ડ સ્ટીટ.	૧૬૪
એ બી મી રેસ્ટોરા.	૬૪	ઓપેશ હાઉસ. પેરિસ.	૮૧
એબી વેસ્ટમીન્સ્ટર.	૧૧૪	ઓબેલો.	૨૮૪
એગ્રાપ્યુરો.	૧૧૭	એમ્બીબસ-લંડન.	૧૬૩
એલ. એન. ઈ બાર.	૧૭૧	એલ્ડ ક્યુરીઓ રોપ.	૧૨૦
એલિન ૩મ. ત્રિ. મ્યુ.	૧૧૭	અંડરગ્રાઉન્ડ-લંડન.	૬૩
એસીરીઅન સચન. „	૧૧૭	અંડરગ્રાઉન્ડ લીડન.	૩૩૩
એવેન્સાઇન.	૨૮૧	કયાવલિ.	૩૭૨
એસ્ટેલેટર.	૬૩	કપડાં.	૬, ૧૦
એન્જેલો મોઝીસ.	૨૬૧	„ ની ધોલાર્થ.	૪૦
એન્ડ્રીટી-બાવલું.	૩૫૦	કબલ-સેન્ટ પોલ.	૧૦૪
એન્ડ્રીપીએટર ફેલોઅમ.	૩૦૮	ફેલુએલ.	૧૦૧
એન્સી-બર્લિન.	૩૪૧	ફળા.	૨૭૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કાચકામ-વેનિસ.	૩૨૧	કેરી.	૫૬
કાફે-પેરિસ.	૬૮	કેલીઅસ.	૨૮૧
કાફે-સિડો.	૩૧૬	કલે.	૮૮
કારાકેલા બારીસ.	૩૧૦	કેરા-કેડિટ.	૧૫
કાર્યક્રમ.	૧૨-૧૪	કેમ બહીલ રેલવે	૨૪૧
કાશ્મીરનું જીનેય.	૨૧૧	કેન્સેલર.	૬૭, ૨૭૪
કીલ્સનું ઘર.	૨૬૦	કેન્સેલરી.	૮૧
„ ની કબજ	૨૬૩	કેમો.	૨૪૬-૨૫૭
કીનોટાક. લંડન.	૧૬૩	કેરીન્થીઅન સ્કૂલ	૩૫૬
કીરફેસ. રો.	૩૬૭	કેસિંગ, સારડીનીઆ	૫૮
કીલ્હોન-માધ.	૩૭૨	કેલન.	૩૬૪, ૩૭૬
કેક.	૨૦, ૭૨, ૬૧, ૨૦૨	કેલેબના નામો. બ્રાહ્મણ	૧૫૭
„ કેડિટ	૧૫	કેલોગ્રિયમ.	૩૦૮
„ ના બાઈડ.	૧૦૭	કેસ્મોલોજી.	૩૬૮
„ ના ચેક.	૧૫	કેલિનૂર	૧૦૧
„ લંડન કીનીનરી.	૬૭	કચુ.	૧૧૯
કુશીનન હીરા.	૧૦૧	કચુ માર્ટન્સ લંડન	૧૪૬
કુસુમાવલિ	૩૭૧	કાલન-પોપનો.	૩૦૩
કુટેકાબ	૩૧૧	કીકેટ.	૫૬
કેનાય-વેનિસ.	૩૧૫	કીપ્-સેન્ટપોલ.	૧૦૪
કેન્ટરબરી.	૧૧૦	કીમેટોરીઅમ. પેરિસ	૨૦૦
કેન્સાઈન માર્ટન્સ.	૧૨૪	કીસ્ટલ પેલેસ.	૧૪૦
કેન્સાઈન પેલેસ.	૧૨૫	કેસ્ટ-કેલેબ. બ્રાહ્મણ	૧૫૬
કેપીટાલ.	૨૮૫	કેમવેલ સેડ સ્કુ. હોમ.	૧૩૪
કેપીટાલાઈન.	૨૮૧	કેસા-ફેન્ચ.	૭૩
કેપુસિનિ રોમ	૩૦૧	કલની મ્યુઝીઅમ.	૮૦
કેપો સોટા	૨૭૮	કલેસીનોફ. રો.	૩૬૦
કેપીનમાં સગવડો	૩૨		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વલોધરુ. કાલન	૩૭૬	અગેચર	૩૭૨
■ પીઠા	૨૭૫	આલે કનાલ વેનિસ.	૩૧૪
અન્ડીન્સાબરો દેરેસ	૯૧	આ પ્રી પેરિસ	૮૬
અન્ડીરીનાવ	૨૮૧	મીન વાલડ	૩૬૨
ખાવાની પદ્ધતિ	૩૫, ૩૮	મીન્ડવવાલડ	૨૬૭
ખુરશી-રાન્ધાકેદણુની	૧૧૩	એટ નોધર્ન રેલવે	૯૪
ખેની-અમની	૩૬૩	એટ ઇન	૯૫
એસક	૧૮, ૨૮	એ કાપર્સ ચર્ચચાર્ડ	૧૭૭
ગાઈડ બુક	૧૬, ૨૧	આસએ	૧૮૫
, લાહન	૧૮૫	ગીયો	૨૧૮
બેટકર	૧૭	એડીઆર	૨૧૯
, સેવલ	૧૬	ઇટિયાળમા ફેરફાર	૩૭ ૫૭
ચાર ડ કારનેવીન	૨૭૫	ચચ એફ સપ્પાકોચ	૨૭૪
નાવર મીટ	૧૨૧	આર્ટનબર્ગ એવેન્યુ	૩૪૩
પિટાચિનિ	૨૬૧	ચિત્રાલ-અવધાસ	૧
પીચાવાની નિસ્ખાન્ડી	૨૬૫	ચિત્ર ડોન ટવાઇલાઈટ	૨૭૩
ગીલ્ડહોલ. લાહન	૯૮	, નાઈટ એન્ડ રે	૨૭૩
ગેરીનો એ	૮૩	ચેપલ લાહન યવરમા	૧૦૦
ગેરિસન ચચ	૩૪૧	ચેર એફ ડેસ્ડીની	૧૧૩
ગેવીનીઆ	૨૭૭	ચોટલા ઇંગલિ	૨૭૫ ૩૦૧ ૩૧૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
બુત્રો-બાવબું.	૩૫૦	ટેક્સી.	૨૭
બેકોબી. રો.	૩૬૫-૬	" પેરિસ.	૮૭
બેસ્પુધિતું ચર્ચ.	૩૨૧	" લંડન.	૯૨
બેચ. ઝાંગકાક.	૨૩૦	" રોમી.	૬૫
બેકાં. પેન્ટાફેલ.	૩૩૬	ટટ ગેલેરી.	૧૦૮
બેન નોકસીસ હાઉસ	૧૭૬	ટેમ્સ એક્સકર્ડન.	૧૪૭, ૧૬૫
બેનીઅન રૂલ.	૩૫૯	ટેપરેયર.	૨૬
બ'ગલો-બર્મની.	૩૬૨	ટેપલ ઓફ ફોર્મ્યુન.	૨૬૫
બચુ દેવળ-રામ.	૨૯૫	ટાપક.	૨૩
બરાએ.	૨૧૭	ટોરીટ.	૨૧૮
બૂ-લંડન.	૧૪૭	ટ્રાંસમર સ્કવેર,	૧૬૪
બેપેલીન.	૩૩૯	ટ્રાફીક-લંડન.	૬૨
બેંગકાક.	૨૨૭-૮	ટ્રીક્લીયમ.	૨૮૭
" ટ્રેન.	૨૩૦	ટ્રીબ્યુના રહેરિન્સ.	૧૭૧
" હોટલ.	૨૨૬	ટુંબ. બાવબું.	૩૩૫
બેનેજ.	૪૯	ટ્રેની કુનારા.	૨૬૭
બનલ-સેંટ ગોથાડ.	૨૪૪	ટ્રોસાકસ.	૧૮૧
ટાઈબર પુલ.	૨૬૪	ટક્કર પી. એવ.	૧૬૮
ટાઈમ.	૨૭	ટંલી-બર્મનીમાં.	૩૭૮
ટાવર-એડીન્બરો.	૧૭૪	ટરબી.	૯૨
ટાવર-એન્ડવર્પ.	૩૮૧	ટાઈંગ ગોલ.	૨૬૬
ટાવર લંડન.	૧૦૦	ટાન્ડે.	૨૬૬, ૨૭૪
ટીપ.	૨૩, ૬૦, ૩૨૪	" વું ધર-ફોલો	૨૭૦
ટીશીઅન.	૩૨૦	ટાયાના-બાવબું.	૩૫૦
ટુર.	૨૪	ટીક-સ-ઓલ્ડ ક્યુ. રોપ.	૧૨૦
ટીટાર્ટા.	૩૨૦	ટીકમીરોન.	૨૬૬
ટુલીએરી ગાર્ડન્સ.	૭૬	ટીફેન્સ-બાવબું.	૩૪૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ગ્રાન્ટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮	દુકાનઘરો-લંડન.	૧૩૭
ગ્રીવાઇના કોમેડીઆ.	૨૬૬	દેશાત્મના લાભ	૩
હુમે-ફોરેન્સ	૨૭૦	ધર્મપ્રીતિ.	૩૭૦
હુમેનુ ફેસેડ.	૨૫૫	ધોણાઈ.	૧૦
હુમે-મિલ્લાન.	૨૫૮	ધ્વન્યાલોક	૩૭૪
હેકચર.	૧૧	નમ્રતા.	૨૧
હેલા રજાલા	૨૬૦	નમન-રો યાકોબીને.	૩૭૪
રોમ્સ એન્ટર્પ્રિઝ.	૩૮૭	નવા મદેલ-પોપુલરિઝમ.	૩૫૧
રોનીસ મદાલ.	૩૧૯	નાટક-લંડન. ૧૨૭-૬, ૧૬૩	
રો થોમસ.	૧૯૦	નાટક-લિડી, આવરસ્ટીડ.	૧૨૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
નો નો નેનેટ.	૧૨૭	પીપસે કારીડર.	૧૦૧
નંદલાલ અમરશી.	૩, ૨૦૨	પીસમીક-સેસ્પીઅસ.	૨૬૩
ન્યાય પરિભાષા.	૩૭૨	પૂતળા-રૂલોરેન્સના.	૨૭૦
ન્યાય ભાષ્ય	૩૭૧	પેડોગ્નલોક-લંડન.	૧૪૫
ન્યાયનાતિક.	૩૭૧	પેનોરામા-રૂલોરેન્સ.	૨૭૩
ન્યાયસૂત્ર.	૩૭૧	પેન્ડોફેલ.	૩૩૧
ન્યુમેરિકસ.	૮૬	પેન્ડીઅન.	૨૮૨
ન્યુમેરો.	૧૧	„ પેરિસ.	૮૧
નંદાવાનું.	૩૧૭	પેન્સીઓની.	૧૨
પરાંઓ-લંડન.	૧૩૯	પેરિસ. ૧૫-૮૭, ૧૯૮-૨૦૩	
પગ થસતાં	૩૩૭	„ નાલ્.	૬૮
પર્વણગૃહ-પોલ્સકામ.	૩૫૨	„ ઠાફે.	૬૮
પહેરેસ-કુટમાડનો.	૧૦૧	„ કીમેટરીઅમ	૨૦૦
પાલ્લી કુપની.	૩૨૧	„ કૅસા.	૭૩
પાણીનું કામ.	૬	„ ખર્ચ.	૮૧
પાયર-મારગેટ	૧૧૩	„ ખોરાક.	૭૩
પારકેનો હપથોજ.	૬૮	„ ખરો.	૧૮
પાલ્મિન્ટ હાઉસીસ	૧૦૬, ૧૮૭	„ ટેકસી.	૮૭
પાશ્ચાત્ય સ્થિતિ જ્ઞાન.	૧	„ ટેપરેચર	૮૫
પારુપોર્ટ	૧૨, ૨૦, ૨૦૩	„ ટ્રાફીક.	૧૬
પી. એન્ડ ઓ.	૮	„ ટ્રામ.	૮૭
પીકાડિલિ-લંડન.	૬૪, ૧૬૪	„ ટાઈમ.	૧૧
પીનમા સુદ	૧૧	„ નાટક.	૮૩
પીજા.	૨૭૫	„ નોટકામ.	૧૬૯
„ ગાર્ડ	૨૭૧	„ પ્રકીર્ણ.	૮૩
પીજા. રેલાસીનો	૨૭૪	„ પુલ્કવર્ડો	૮૫
પીપી મેલેરી-રૂલોરેન્સ.	૨૭૨	„ પુર્સ.	૭૯
પીન્સીઓ.	૨૮૦	„ મેટ્રો.	૮૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પેરિસ મોસમ.	૮૬	પ્રિવિ મહન્સીલ	૧૮૬
„ રસ્તા	૧૬	પ્રેમ્યનેઃ મારગેઃ	૧૬૨
„ ચેરીએલ	૮૫	„ પ્લેસ ડ' કોન્કોર્ડ.	૮૦
„ વમ્પી.	૮૫	ફર્સ્ટ ઈલાસ પેસેજ	૮
„ બ્યવસ્થા.	૭૧	ફળદ્રુપ જર્મની	૩૨૮
„ બ્યાપાર.	૭૧	ફ્રીવોસેફર. બાવલુ	૨૬૧
„ „ હિ હી.	૮૫	ફુટ માર્ડ	૧૦૧
„ સભ્યતા.	૭૧	ફુવારા. વરસાઈલ.	૧૬૮
„ સીનેમા.	૮૩	ફૂલનુ ચહેર.	૨૬૬
„ સ્ત્રીએ.	૮૪	ફેનીચ-જર્મન નાણું.	૩૬૦
„ હોટલો.	૮૬	ફેન્સી પ્રેસ બોલ.	૫૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ફેસ્ટીવલ પાર્ટિમેન્ટમાં.	૧૧૧	બીરગાર્ડ.	૩૬૦
ફોરેન્સ.	૨૬૭	બુચીસ ગાર્ડન્સ.	૨૮૯
„ બાંધણી.	૨૭૪	બુસ-પેરિસ.	૭૨
„ વેસ્ટ એન્ડ ફેસ્ટીવલ.	૧૦૪	„ -બર્લિન.	૩૭૪
બર્ગમહામ પેલેસ.	૧૬૬	બુલો-ફ્રાન્કસ્ટન.	૧૬૭
બરનીન.	૧૮૬	બુટ.	૬
બર્લિન.	૩૩૦-૩૬૨	બુટીંગ.	૧૧
„ બંગલ.	૩૪૪	બુટીંગ ગાર્ડ.	૧૧
„ નો વેલ્થ.	૩૬૦	બુટીસ્ટ્રી-પીસ.	૨૭૬
„ ફેસ્ટીવલ.	૩૪૪	બુટીસ્ટ્રી.	૧૬૦
„ રાજમહેલ.	૩૩૬	બુટીસ્ટ્રી.	૨૦૩
„ રાજમહેલ.	૩૩૮	બુટીસ્ટ્રી.	૩૭૪-૩૮૪
„ રીટ.	૩૪૩	બુટીસ્ટ્રી એન્ડ સ્ટ્રીટ.	૧૫
બાઈબેનમાઈન સ્ટ્રીટ.	૩૫૬	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૬૬
બાઈબેલ થિયો.	૩૫૬	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૭
બાઈબેલ થિયો.	૧૬૬	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૨૧૬
બાઈબેલ થિયો.	૨૨૧	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૫૪
બાઈબેલ થિયો.	૩૪૭	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૫૭
„ -ફેમ.	૩૪૦	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૩૧૫
„ -વિક્ટરી.	૩૪૦	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૨૨૧
„ -વોટ.	૩૪૭	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૨૨૫
„ સેન્ટ પીટર.	૨૬૪	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૯૧
„ સેન્ટ પોલ.	૨૬૪	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૩૭૬
„ હીસ્ટરી.	૩૪૦	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૬૫
બાઈબેલ.	૨૨૫	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૧૧૬, ૧૨૭
બાઈબેલ.	૧૬૭	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૩૨૦
બાઈબેલ.	૩૦૧	બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૨૮૮
		બુટીસ્ટ્રી ઇન્ડસ્ટ્રી.	૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
બ્રેમાન્ટ.	૨૮૩	મિલાન.	૨૫૭-૨૧૬
બેરા પેલેસ.	૨૬૧	„ કુમો.	૨૫૮
બ્લડી યવર.	૧૦૦	„ બબર.	૨૬૩
બ્લુચર.	૩૮૩	„ સિમેટી.	૨૬૨
બચનાં સાધનો.	૪૦	„ મુલેહ હમાન.	૨૧૨
બાણ.	૯	„ રફલ.	૨૬૨
બૂગોળ જ્ઞાન.	૭	„ હેટિલ.	૨૫૭
બૂમધ્ય સમુદ્ર	૫૪	મિલેટ-ચિત્રપર	૭૪
બેટો-પોપની.	૩૦૪	મોટવ ટેપલ.	૬૫
લોજનગૃહ-પોલ્સ૦	૩૫૨	મોનરવા. બાવલું	૩૫૦
મખમલગૃહ. „	૩૫૩	મોનોલોગો.	૨૫૦
મજુર-સામાન માટે.	૧૦	મુસદ્દીઓ. એબીમાં.	૧૧૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મોગસોનો વેશ.	૩૫૪
મોટો. બાવલું.	૩૪૩
મોટર.	૨૭
" વાળો ખસેડસો.	૩૮૨
મોન્યુમેન્ટ-ઓફ રેફરેન્સ.	૨૦૮
મોબેલ-પેરિસ.	૮૪
મોં બહાં.	૨૦૬
મોટો.	૨૧૭-૨૨૩
" શીલોન.	૨૨૧-૩
મ્યુઝિયમ બર્લિન.	૩૪૧-૩૪૩
" લંડન-ઈંગ્લેન્ડ.	૧૩૦
" " ઇમ્પી-વોર.	૧૩૩
" " બ્રિટિશ.	૧૧૬, ૧૨૭
" " સાયન્સ.	૧૩૧
મ્યુઝિક સ્કૂલ.	૩૭૪
મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમ.	૨૬૫
મ્યુઝીકીયમ બિ મ્યુ.	૧૧૭
મ્યુઝીયમ.	૩૨૬
મુજાહીદીન.	૨૪૮
મુનિસિપલિટી-પેલીઆ.	૨૬૫
" " ઓક્સફર્ડ.	૧૫૬
" " બોન.	૩૬૮
મુદ્રિતિ ગેલેરી.	૨૭૦
મુદ્રિતિ ગેલેરી ઇંગ્લેન્ડ.	૩૬૬
મુસ્લિમ સ્ટેશન.	૧૭૧
મોમન માર્ટ.	૧૦૧
મુસ્લિમ લેગેજ.	૮૬-૩૨૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રમતગમત.	૧૭
રવિવાર.	૧૨૪, ૨૫૪
રસમ આધાર.	૩૭૪
રાજપુતાના.	૩૧-૫૯
રાજમહેલ-બર્લિન.	૩૩૬
" માં થીએટર.	૩૫૪
રાફેલ.	૨૬૧, ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૬
	૩૦૫
" કમ.	૨૮૩
રાફેલ-મેરી ક્રોનેસન.	૨૬૪
રિગિ.	૨૪૧
રીઆલ્ટો ખીન.	૩૨૧
રીન્ટ સ્ટીટ.	૧૬૪
રીનેસન્સ.	૨૮૩
રીસ્ટમ.	૩૪૨
રોબર્ટનાં પેઇન્ટિંગ.	૩૫૧
રૅક એન્ડ પોલિશ રૅલવે.	૨૧૬
રેડ સી.	૪૭
રેનોલ્ડસ.	૨૭૧
રેમર.	૨૬
રેશન-નર્મની.	૩૬૩
રેસ્ટોરાન્ડો-વેસ્ટ એન્ડ.	૧૦૪
રેસ્ટોરાન્ડો-લંડન.	૯૪
રોચર ડી નાથી.	૨૧૯
રોડીક ફૂ-બ્રમલ.	૧૮૦
રોપ રેલવે.	૨૧૮
રોમ.	૨૭૬-૩૧૨
" ઇંગ્લીશ પ્રેટો સીમેંટ.	૨૬૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દોમ-રિપબ્લિક.	૨૮૬	લીકન્સ ધન.	૬૫
„ સાત ટેકરી.	૨૮૧	લુથેનો.	૨૪૩-૨૪૮
દોમેનસ્કવ રુશ.	૩૫૬	લુટર જુનન.	૧૨૭-૧૨૯
દોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	લુથ.	૭૫
દોયલ એર ફોર્સ ડીસ્પે.	૧૬૬	લુસાન.	૨૧૫
દોસેય સ્ટોન. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭	લેક ઓફ ઇનેવ.	૨૧૨, ૨૧૭
દોસ્કમ.	૨૮૮	લેક ઓફ લ્યુસર્ન.	૨૪૦
ડુડોન.	૨૦૪, ૨૦૭	લેક ડ્રિસ્ટ્રીક્ટ સ્ટોન.	૧૮૦-૧
„ આર્વે સંઘમ.	૨૦૮	લેક મેગીઆરી.	૨૪૬
દાવ-બાવલું.	૩૩૫	લેક લેમન.	૨૦૧, ૨૧૨-૧૭
દારકરી પાયલસ્ટ.	૧૦૯	લેગ્યુન. વેનિસ.	૩૧૩
દાર્ધર્ નેકેટ.	૪૨	લેટરેનો.	૨૬૦
દાધબેરી-નર્મની.	૩૬૬	લેડી ઓફ ધ લેક.	૧૮૦
દાધબેરી-વેટિકન.	૩૦૩	લેબર લીગ.	૨૦૬
દાકડાનાં ઘર.	૨૨૬	લેલે. પ્રે.	૩૭૦
દા બેલ.	૨૬૭	લેસકમ-વેનિસ.	૩૨૨
દાયન ગેટ, હેમ્પ. કાર્ટ.	૧૪૩	લેક ટ્રેસ્ટીનો.	૮
દાયન્સ રેસ્ટોશન.	૯૪	લેક એમરે.	૧૮૩
દાર્ટ નાનમેન્ડ.	૩૦૬	લેક ફેરીન.	૧૮૧
દાર્ટ સપર વિન.	૨૬૧	લોકાનો.	૨૪૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
લંડન-ઇન્સ.	૯૫	લ્યુસન.	૨૩૯-૨૪૩
„ એન્નીબસ.	૧૯૩	„ હોટેલ	૨૩૯
„ કોનોલ્ડફ.	૧૯૩	વખારીઆ. મી.	૩૬૦
„ ક્યુ ગાર્ડન્સ.	૧૪૬	વસાહત.	૮૧, ૧૬૮
„ બાઇડ ક્યુ.	૧૯૫	વાગોલીકાર.	૩૨૪-૬
„ ગીલ્ડહોલ્ડ.	૯૮	વાયસ્પતિ મિત્ર.	૩૭૧
„ જી.	૧૪૭	વાંઝ રમ. જિ. મ્યુ.	૧૧૮
„ ડાવર.	૧૦૦	વાન્ડાઇઝ.	૨૮૬
„ ટેકમી.	૯૨	વાન સરોવર.	૩૪૫
„ ટેમ્સ એક્સકેન્ડન.	૧૯૫	વાયરલેસ બર્લિન.	૩૪૪
„ ટ્રાફીક.	૯૨	વિક્ટોરીઆ સ્ટેશન.	૯૦
„ ટીટ્લીકટ રેલવે.	૯૪	વિક્ટોરીઆ સ્ટીટ.	૧૯૪
„ દુકાનલેડો.	૧૩૭	વિક્ટરી-બાવરુ.	૩૪૦
„ નાઇક. ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૯૧		વિનયકમાન-પેરિસ.	૭૮
„ પરાંઓ.	૧૩૯	વિનયવાટિકા-બર્લિન.	૩૪૩
„ પીકાડિલિ.	૯૪	વિનયસ્તેશ-બર્લિન.	૩૪૨
„ પેલ્ડગ્ડન લોક.	૧૪૫	વિજ્ઞાનીઓ-એબીમાં.	૧૧૪
„ પોલિસ.	૧૯૪	વીઝીટર્સ ગેલેરી.	૧૧૧
„ પેન્ડ ઓફ ઇન્ડાઇ.	૯૯	વીઝનાઇ.	૨૪૧
„ મીડલેટ રેલવે.	૧૭૧	વીનસ.	૨૯૬
„ મ્યુઝીઅમ.	૧૦૫	„ -બાવરુ.	૩૫૦
„ મેન્શન હાઉસ.	૯૬	વિશુદ્ધી ટીકા.	૩૭૨
„ રેરોરા.	૯૪, ૧૯૫	વીન્ડર ટાઈમ.	૨૭
„ રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	વીન્ડર ટેસ્ટ.	૧૯૬
„ સામાન્ય.	૧૯૩-૧૯૭	વીમીનાઇ.	૨૮૧
„ સિનેમા.	૧૨૯	વીરગુલ. કાન્સની.	૭૭
„ સ્ટોરો.	૧૩૫	વીરવાડ સ્ટેટર સી.	૨૪૦
„ સ્લોડ.	૯૪	વીરશીઓ.	૨૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વીલા અંબરેટો પ્રાધમ્ય.	૨૮૬	શીલોન-મોટ્ટે	૨૨૧-૩
વુલ મેન.	૧૧૦	શુચ.	૧૧
વેકફીલ્ટ ટાવર	૧૦૧	શેડિંગ	૨૨૭
વેગોલીકાર	૨૧૬	શેવરમ-પોલ્સટામ	૩૫૩
વેલ્ટેરીઅન.	૨૬, ૨૦૩	શેવીની ડમ.	૨૬૩
વેલિકન.	૩૦૨	શેવીનુ ધર.	૨૬૦
„ પીકચર ગેલેરી.	૩૦૮	શુગવડ-અમવડ.	૨૪
વેનિસ	૩૧૩-૩૨૩	„ ન્યાગોલીકાર.	૩૨૬
„ પ્રકીર્ણ.	૩૨૧	„ હોટલ.	૩૩૧
„ ફોલોવેન્સ રેલે.	૩૫૭	સાન્સ-ગેલેસબર્ગ.	૩૬૬
વેરેસી.	૨૫૩	સત્તરમીસડી ચિત્રકળા.	૩૫૭
વેર્ફીગ્લન	૩૮૩	સમય નાજરાની રીત.	૩૨
વેન્ટ મીન્સ્ટર એબી.	૧૧૩	સમર ટાઈમ.	૨૭
વેન્ટ મીન્સ્ટર હોલ	૧૧૨	સમાચારના તારો.	૫૬
વેન્ટલ વરજન મ્યાન	૨૮૮	સરકસ નેકમીમસ.	૨૮૭
વોલ્ટર	૩૮૧	સરખ નીસરામી.	૨૬૧
વોગ-બાવુ.	૩૪૦	સરહોસા હ' પે ડીઆ.	૨૧૪
વોલેસ કોલેશન.	૧૧૫	સરહદ-સાન્મની	૨૦૭
વોલ્ટ-વોલ્ટરનો	૩૮૨		
વોલ્ટર રૂમ	૩૪૬		
વ્યાપાર પદ્ધતિ-પેરિસ	૭૧		
વ્યાપાર-લડન.	૧૩૮		
વ્હીટની રટાર	૬૭, ૧૩૩		
ગયાલશાવ-નાયકવાડ	૮૪		
રાજાનાર-બર્લિન.	૩૩૮		
રાત્રસ.	૩૭૫		
રાત્રિ-દેવિલ.	૩૩૧		
રિફપની રફો.	૩૫૬		
રિફાયા-લંચમલ	૧૨૩		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સિટિ રોકરોન રેલવે.	૬૪	સંખીતચૂલ-પાટસ.	૩૫૨
સિદ્ધસેન દિવાકર.	૩૭૧	સંખીતચાત્ર.	૩૭૪
સિમેટરી-મિશ્રાન.	૨૬૨	સંપ્રદાયનો-કોલનમાં	૩૭૭
સીદ્ધીસેન્ટો.	૨૮૩	‘સંસ્મરણ’ કારણ.	૨૫૭
સીદ્ધાખાલું-જિ. ઝુ.	૧૧૯	સ્કાલો સાન્ડો.	૨૯૧
સીનેગોગ-રોમ.	૨૯૫	સ્કોલ્સાંડ.	૧૭૧-૧૮૬
સીનેમા-લંડન.	૧૨૬	સ્ટરલીંગ.	૧૮૧
સીદ્ધીન લીલી. ડો.	૮૪	સ્ટીમર-કેલે રોવર.	૮૮
સીસ્ટાઇન બેપલ.	૩૦૬	સ્ટીમર-રોજપુતાના.	૩૧-૫૬
સી સીકનેસ.	૧૯	સ્ટુડન્ટ હોમ-કો. રોડ.	૧૩૪
સુએઝ.	૫૦	સ્ટેડીઅમ-રોમ.	૨૮૭
સુલેહ હમાન-મિશ્રાન.	૨૬૨	સ્ટેરો-લંડન.	૧૩૫
સુલેહ-બ્રાહ્મનો.	૪૪૭	સ્ટ્રેન્ડ.	૧૬૪
સુવીનીર-વોટરલ.	૩૮૩	સ્ટ્રીટ-લંડન.	૧૩૬
સુધીસિદ્ધાન્ત.	૩૬૬	સ્ટ્રી-એન્યુએલ.	૧૫૨
સેકન્ડ ક્લાસ પેસેજ.	૯	સ્થાપત્ય-અભ્યાસ.	૪
સેવલ માઇલ.	૧૬	સ્થાન-સગવડ.	૩૬
સેનેશનું ઘર.	૩૧૨	સ્પીકર્સ ચેર.	૧૧૧
સેવલ બ્રાહ્મણ.	૧૬૦	સ્ટ્રી	૩૭૩
સેન્ટ ગોથાર્ડ ટાવ.	૨૪૪	સમરણસ્તંભ-વોટરલ.	૩૮૪
સેન્ટીમેન્ટ.	૨૬	સમસાન-પેરિસ.	૨૦૦
સેન્ટ પીટર્સ કેથીડ્રલ.	૨૯૮	સ્લોટ-લંડન.	૬૪
સેન્ટ પીટરી-જનવ.	૨૧૦	સ્વીટ્ઝરલેન્ડ.	૨૦૪-૪૮
સેન્ટ પોલ કેથીડ્રલ.	૧૦૨	સ્વીસ એકસચેન્જ	૧૫
સેન્ટપાલ-રોમ.	૨૬૪	સ્વીસગાર્ડ	૩૦૩
સેન્ટમાર્ક-નેવિસ.	૩૧૮	સ્વીસ-પ્રીમીયું	૨૫૪-૬
સેન્ટ સેબેસ્ટિયન ગેટ.	૩૧૧	સ્વીસ રાંક.	૨૦૭
સેન્ટ લંડન રેલવે.	૬૪	હરમીસ-બાવલું.	૩૫૦
સોનેટ.	૨૨૧-૨	ડરિંગલે સમય.	૩૭૦
સોળમીસડી ચિત્રકળા.	૩૫૭	હાઈડપાડ.	૧૦૭, ૧૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય
હાઇસ્કૂલ હાઉસ	૯૧	હોટેલ ઈ. એ. બ્યુરો. (જનેર)
હાઉસ બો. હીવીઆ	૨૮૬	હું નોઈ
હાઉસીસ બોરે પાર્લા ૧૦૬, ૧૮૭		, નેટનો
હાથી-કૃમા	૧૪	, બરધાઉસ
હાવર નદી.	૩૪૬	, બો રિવાજ
હીસ્ટરી આવકુ	૩૪૦	, બોરિવાજ માં
હેન્ડ બેગ	૧૧	, બોમ્બ
હેન્ડન	૧૬૬	, બીસ્ટલ
હેમ્પન કોર્ટ	૧૪૨	, મેટ્રોપોલિટન એન્ડ નુસિ
હેમ્પ્ટેડ હીથ	૧૨૦	, વોર્મ
હેરેલ	૧૯૬	, સ્વીમ
હોટેલ	૨૧	